

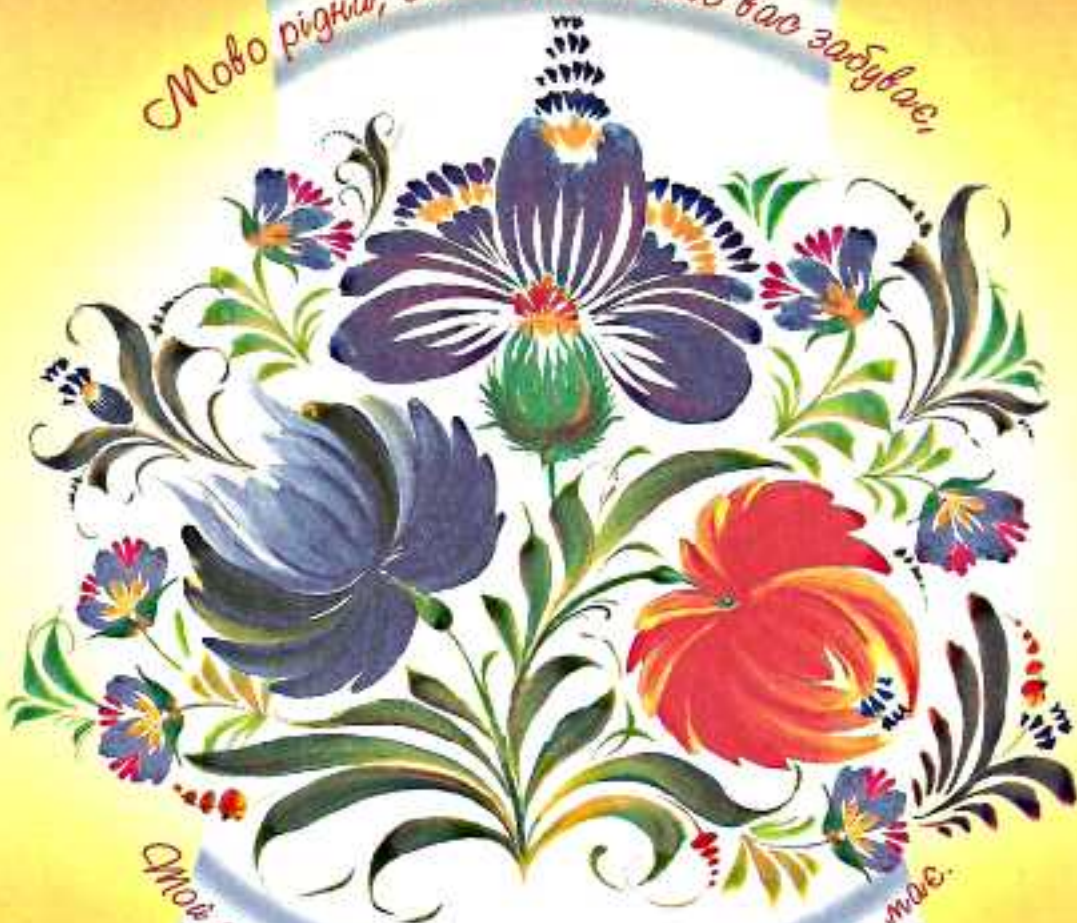
О. В. Заболотний
В. В. Заболотний

Українська мова

9

Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває,

А то в грудях не серденько, тільки катинь тая.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 2.02.2009 р.)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Незалежні експерти:

Білоусенко П.І., доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Запорізького національного університету;
Биби́к С.П., кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України;
Варзацька Л.О., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії навчання української мови Інституту педагогіки АПН України;
Середа Л.В., методист методичного кабінету при управлінні освіти Херсонської міської ради, учитель-методист, відмінник освіти України;
Габора́к В.І., учитель-методист НВК «Школа-ліцей № 23 Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника», заслужений учитель України;
Серих С.А., учитель Розкішнлянської середньої загальноосвітньої школи Лутугинського району Луганської області.

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Тарані́к-Ткачу́к К.В., головний спеціаліст МОН України;
Шинкару́к Н.І., завідувач сектору Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

У художньому оформленні підручника використано репродукції картин:
с. 23. *М. Приймаченко*. Буслики; с. 43. *М. Приймаченко*. Куріпочки
пляшуть і хліб пашуть; с. 65. *М. Приймаченко*. Буслики прилетіли;
с. 117. *М. Приймаченко*. Весілля; с. 143. *М. Приймаченко*. Жар-птиця
у квітах; с. 155. *М. Приймаченко*. Сороки-білобоки

Умовні позначення:

теоретичні відомості з мови;

завдання підвищеної складності;

завдання з розвитку зв'язного мовлення;

підмет;

присудок;

означення;

додаток;

обставина;

завдання конкурсного характеру;

завдання для роботи зі словником;

завдання з елементами дослідження;

пауза;

підвищення голосу;

зниження голосу;

логічно наголошене слово;

головна частина складнопідрядного речення, частина складносурядного чи безсполучникового речення;

підрядна частина складнопідрядного речення.

Заболотний, О.В.

3-12 Українська мова: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. – К.: Генеза, 2009. – 240 с.
ISBN 978-966-504-907-4

ББК 81.2УКР-922

Шановні дев'ятикласники!

Раді зустрітися з вами на сторінках цього підручника і запросити продовжити мандрівку одним з найбільших розділів мовознавства – «СИНТАКСИСОМ». Минулого навчального року ви ознайомилися зі словосполученням, простим реченням і членами речення, а тепер дізнаєтеся багато нового про синтаксичні одиниці «вищого рівня», зокрема пряму й непряму мову, складне речення, складне синтаксичне ціле. До речі, якщо ви розпочинатимете опрацювання кожного параграфа зі вступного завдання дослідницького характеру, то зможете не тільки отримувати знання в готовому вигляді, а й відкривати їх для себе самостійно, що набагато цікавіше.

Теоретичний матеріал у параграфах поділено на частини із зазначенням ключових понять, а деякі відомості оформлено у вигляді таблиць і схем, що полегшуватиме сприйняття, опрацювання та запам'ятовування інформації. Положення, у яких найчастіше припускаються помилок, виділені в блок *«Зверніть увагу!»*. Наприкінці кожного розділу виокремлено уроки узагальнення вивченого, де вміщено завдання для самоперевірки і самооцінки, спрямовані на підготовку до тематичної атестації.

Сподіваємося, що вам сподобаються вправи з позначками *«Попрацюйте в парях»*, *«Два – чотири – всі разом»*, *«Мозковий штурм»*, *«Мікрофон»*. Їх виконують колективно і за окремими правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Також на вас чекають пізнавальні рубрики *«З глибин мовознавства»*, *«Культура мовлення»*, *«Для вас, допитливі»*. У вільний час пропонуємо скористатися рубрикою *«Моя сторінка»*, де є багато пізнавальної інформації про мову. Під час вивчення об'ємних тем ви зможете взяти участь у виконанні групових проєктів, які допоможуть як поглибити ваші знання з мови, так і розвинути творчі здібності.

Надійними помічниками на шляху здобуття знань стануть запропоновані в підручнику словнички, скорочені відповіді до вправ, поради щодо виконання певних видів завдань. Радимо також, щоб у вас під рукою завжди були різні словники: тлумачний, орфографічний, словник синонімів тощо.

ВИВЧАЙМО українську мову, **ЛЮБИМО** її, **ПЛЕКАЙМО** нехай ЄДНАЄ вона нас у рідній державі й у всьому світі!

Бажаємо успіхів!

Вступ

Розвиток української мови

*В океані рідного народу
Відкривай духовні острови.*

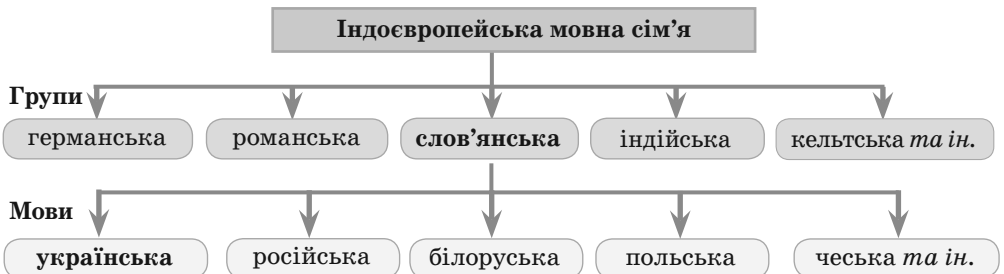
В. Симоненко

Мовні сім'ї та групи

Мова – це найбільше культурне надбання народу. Для кожної нації рідна мова завжди найкрасивіша, наймилішувачіша і неповторна. Проте жодна з них не існує окремо, ізольовано, а лише у зв'язку з іншими мовами, яких на Землі налічують до 5 тисяч. Серед них є як суттєво відмінні, так і неймовірно схожі між собою мови.

Споріднені мови світу об'єднуються в так звані **мовні сім'ї**, серед яких виділяють індоєвропейську, угро-фінську, китайсько-тибетську, тюркську, монгольську та інші. У кожній сім'ї, залежно від спільних для певних мов рис, виокремлюються менші об'єднання – **мовні групи**. Наприклад, в індоєвропейській мовній сім'ї є група германських мов, до якої входять англійська, німецька, шведська та інші мови.

Українська мова належить до слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї.

Індоєвропейська прामова

Усі мови, що входять до індоєвропейської сім'ї, мають певні властивості й ознаки, які свідчать про спільність їхнього походження, тобто про єдине джерело їхнього виникнення і розвитку – єдину мову. Цю спільну мову умовно називають **індоєвропейською прамовою** і вважають, що вона існувала на території сучасної Європи приблизно 5–6 тисяч років тому. З часом у цій спільній для багатьох народів мові почали формуватися особливі, відмінні один від одного діалекти, які пізніше дали початок окремим мовам.

Так у III тис. до н.е. з індоєвропейської прамови виокремилася **праслов'янська мова**.

Плакат Андрія
Бабака (14 років)

Мова кожного народу – явище давнє, її коріння сягає у доісторичні часи. Вона є найгеніальнішим наслідком матеріальної і духовної діяльності багатьох поколінь, а кожне створене слово – це символ сформованої ідеї. У великому творчому процесі народжується мова людини, а з нею і найміцніше природне єднання – суспільство, народ. Нації без мов не існують, як не існують мови без націй.

Національна мова – це духовний здобуток певного народу, але водночас і надбання культури всього людства (Г. Нудьга).

Праслов'янська мова

Праслов'янська мова – це мова-предок усіх сучасних слов'янських мов, яка проіснувала майже 2 тисячі років – з III тис. до н.е. до VI ст. н.е. Цю мову легко розуміли всі племена, що заселяли територію од Вісли й Одри до Дону й Волги, від Карпат до Балтики. Однак, як стверджує мовознавець **Іван Огієнко**, «вже від самого початку праслов'янська мова не була зовсім однакова, бо весь народ жив окремими родами, які пізніше почали гуртуватися в окремі більші племена, і тому праслов'янська мова почала ділитися на окремі говірки».

Українська мова стала прямою спадкоємницею мов тих слов'янських племен, що населяли територію сучасної України, – полян, сіверян, древлян, тиверців, уличів та ін.

Протоукраїнська мова

Формування окремих мов на основі праслов'янської відбулося в VI–IX ст. У цей час і склалися основні риси української мови, які свідчать про її самобутність і відмінність від усіх інших слов'янських мов. Сукупність цих рис умовно називають **протоукраїнською мовою**.

Звичайно, мова, якою спілкувалися наші предки, не могла бути точно такою, як нині, але саме її фонетичні, лексичні й граматичні риси поступово визначили напрямок розвитку сучасної української мови.

Так, ще з давньослов'янських часів виокремлювалися такі *ознаки сучасної української мови*: специфічний звук [u], ненаголошені [e]–[i], закінчення -у в родовому відмінку (*гомону*), закінчення -ові, -еві в давальному відмінку (*батькові*), кличний відмінок (*земле*), закінчення -мо в дієсловах (*питаємо*), лексичний склад (*гай, глечик, яр, криниця, жито, зоря* та ін.).

Плакат Аліни Самарської
(13 років)

Уперше слова української мови (*страва, мед, кава*) були зафіксовані ще в V ст. до н.е. візантійським мандрівником та істориком Пріском Панійським. У X ст. невідомий український майстер на руків'ї меча вибив прості слова: «Коваль Людота».

А в стародавніх літописах є численні українські вкраплення: *криниця, рілля, глек, кожух, яруга, година, теля, господар* та багато інших.

Старо-
українська
мова

Українська мова є однією зі старопописемних мов індоєвропейської родини. У ранній період своєї історії вона продовжувала розвивати традиції літературної мови Київської Русі, збагачуючись народнорозмовними елементами. Внаслідок цього утворилася **староукраїнська книжна мова**. Вона вживалася в ділових документах, нею писали наукові праці. Рівнобіжно розвивалася жива мова українського народу. Її вплив на літературну був величезний, він відчутний і в літописах, і у «Слові про похід Ігорів». Окрім того, елементи живої мови українського народу використовували у своїй літературній творчості І. Вишенський, Г. Сковорода та інші письменники, готуючи таким чином підґрунтя для виникнення нової літературної мови на народній основі.

Нова
українська
мова

Нова українська літературна мова увібрала в себе писемні традиції староукраїнської книжної мови, скарби усної народної творчості, розмаїття живого мовлення. Її зачинателем є **Іван Котляревський** – автор поеми «Енеїда» (1798 р.). Саме в цьому творі славетного полтавця вперше народну розмовну мову було піднесено до статусу літературної. Основоположником сучасної української літературної мови є **Тарас Шевченко**, який у своїх творах розкрив красу і силу українського слова, відшліфував його лексичні, орфоепічні й граматичні норми, збагатив виражальними засобами.

Періоди розвитку української мови

Право на
існування

Українська мова формувалася в умовах численних заборон з боку влади на право українців користуватися нею:

навчатися, друкувати книжки, відправляти службу в церкві, ставити вистави тощо. У цісарській Австро-Угорщині, а особливо в Московській імперії, наша мова змушена була боротися за повноцінне існування.

Труднощі, які пододала українська мова

- 1709 р. – указ російського царя Петра I про заборону книгодрукування українською мовою.
- 1763 р. – указ Катерини II про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії.
- 1769 р. – розпорядження Синоду російської церкви про вилучення українських букварів з навчальних закладів та заборону Києво-Печерській лаврі друкувати букварі українською мовою.
- 1817 р. – розпорядження польського сейму про викладання в школах Західної України виключно польською мовою.
- 1862 р. – закриття недільних шкіл.
- 1863 р. – циркуляр царського міністра Валуєва про заборону друкування українською мовою шкільних і релігійних видань.
- 1876 р. – Олександр II у м. Емсі підписав указ про заборону ввезення українських книжок з-за кордону.
- 1884 р. – заборона українських театральних вистав.
- 1888 р. – Олександр III заборонив українську мову в офіційних установах.
- 1914 р. – указ Миколи II про скасування української преси.

У 1917–1920 рр. в Україні здійснювалося чимало заходів, спрямованих на розвиток української мови. Вона ставала не тільки мовою художньої літератури й публіцистики, а й освіти, науки, політики, офіційно-ділового спілкування. Проте в роки сталінських репресій і подальші десятиріччя наша мова знову зазнала утисків. Багато українських шкіл було переведено на навчання російською мовою.

Після здобуття Україною незалежності українська мова стала державною, цей статус закріплений за нею статтею 10 Конституції України. Це означає, що наша мова дістала нові стимули й широкі можливості для свого повноцінного розвитку.

Я радий, що в тобі луна
Франків вогонь і дух Тарасів,
Що мужність чисту, як весна,
Знайшла ти в Лесиній окрасі...
Що від Довженка твій порив,
А від Сосюри мрійність юна;
Що розум Рильського бринить
В тобі, немов мотив світання;
Що до прийдешніх ти століть
Несеш всі наші поривання.

(П. Мах. «Мова моя!»)

Плакат Ганни Стецюк
(14 років)

Історія нашого народу й нашої мови надзвичайно багата і давня, справді гідна великої нації. **Тож вивчаймо українську мову, шануймо її, пишімося нею!**

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви хочете більше дізнатися про розвиток української мови, зверніться до праці відомого мовознавця **Івана Огієнка «Історія української літературної мови»**. Автор в історичному розрізі показує шлях, яким пройшла українська мова, доки набула сучасної форми. На основі глибоко аргументованих наукових досліджень він стверджує її окремішність, самобутність. У мережі Інтернет цю працю, а також дослідження з історії мови інших учених можна знайти на сайті www.litopys.org.ua.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Доведіть на конкретних прикладах, що між історією мови та історією народу – носія мови існує органічний зв'язок.
2. До якої мовної сім'ї та групи належить українська мова?
3. Чим підтверджується давність української мови?
4. Як сформувалася праслов'янська мова?
5. Розкажіть, як постала українська мова з праслов'янської.
6. Як розвивалася українська мова від часів Київської Русі до XVIII ст.?
7. Розкажіть про розвиток нової української мови.
8. Що ви можете сказати про сучасний стан української мови в нашій державі? Яким ви бачите майбутнє української мови?
9. Поясніть, як ви розумієте слова поетеси Ліни Костенко: «Лиш народи, явлені у Слові, достойно можуть жити на землі».
10. Підготуйте невеликий усний виступ на тему «Спішу у храм святого Слова».

Уявіть, що вас запросили взяти участь у міжнародному молодіжному форумі «Історія мови – історія народу».

Проект

Об'єднайтеся в групи (по 3–7 учнів) і виконайте один із запропонованих нижче проектів, за допомогою якого можна було б донести до міжнародної спільноти інформацію про розвиток української мови в цілому чи в окремі періоди історії народу. Підготуйтеся до захисту свого проекту перед однокласниками.

Види проектів: 1) усний виступ, у якому беруть участь кілька осіб; 2) теле- чи радіопередача; 3) інсценізація; 4) наочність (альбом, буклет, плакат, карта-схема тощо); 5) прес-конференція.

Пам'ятайте, що ваш проект буде більш успішним, якщо під час роботи над ним ви скористаетесь додатковими джерелами інформації (посібниками, енциклопедіями, журналами, Інтернетом).

МОЯ сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ РОДИЧІ

Слово «язик» прийшло до нас із праслов'янської мови. У свою чергу, на думку вчених, праслов'янське *język походить від індоєвропейського кореня *eng, що мав значення «вузький». Очевидно, цим словом позначали спершу вузьку смужечку шкіри чи тканини, а пізніше – орган у порожнині рота.

З індоєвропейського кореня походить і слово «вухо». У наших предків воно означало «слухання», «сприйняття».

Цікава історія слова «мак». Так, праслов'янське *makъ походить від індоєвропейського кореня *māk – «шкіра», «плівка», «шкіряний гаманець». Тут немає нічого дивного, адже маківка цієї рослини нагадує шкіряний гаманець, у якому іноді налічується більш як тридцять тисяч насінин (Із посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

УСЕ СВОЄ НОШУ З СОБОЮ

Автором цього вислову є мудрець Давньої Греції на ім'я Біант.

Коли перси захопили багато грецьких міст на узбережжі Малої Азії, разом з іншими греками Біант залишав рідне місто. Його запитали, чому він іде звідти, нічого не захопивши із собою з речей. На це Біант саме так і відповів: «Усе своє ношу з собою», – маючи на увазі, що духовні цінності завжди важливіші за матеріальні. З того часу й живе ця фраза (Із посібника).

І ТАКЕ БУВАЄ!

ХТО ЯК КАЖЕ

- Українці кажуть: «Ловити гав (ворон)», а французи – «Ловити ластівок».
- Українці «купують кота в мішку», а чехи – «зайця». А от поляки кажуть: «Хто лиса в мішку купує, знаходить пса або кота».
- Коли йде злива, ми кажемо: «Дощ лє як із відра (як із ринви)». Американці: «Дощ іде вилами». Англійці: «Дощ падає котами й собаками».
- В українців – «бісики пускати», а в росіян – «строить глазки».

УКРАЇНСЬКИЙ ЗВУК [Г]

Що за гвалт зчинився
на подвір'ї зранку?
Загубила гудзик
гава біля ганку.
З дерева за нею
Гедзь спостерігав
І порадив гаві
Не ловити гав.

(І. Січовик)

НАЙКРАЩА МОВА

Йде синок до школи вперше.
Пита батька мати:
– Якій мові ми синочка
Будемо навчати –
Українській чи російській?
Обидві ж хороші.
– Хай вивчає ту, якою
Печатають гроші.

(П. Глазовий)

Повторення вивченого у 8 класі

§ 1. ПРОСТЕ НЕУСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

1 І. Прочитайте виразно вірш. Поясніть його основну думку. Укладіть словничок слів-асоціацій (8–10 слів) на тему «Україна».

Нас розкидає життя по всьому світу,
Але всі ми – України **рідні** діти.
І коли вже ностальгія душу крає,
Мені пам'ять Україну повертає.

Україно, прихилися я до тебе,
Помолюся за твоє безкрайне небо.
Твоя мова калинова, солов'їна,
Зіграє моє серце **Україна**.

Ти моя Україна, і до тебе я лину,
Бо моє тут **коріння**, бо моє тут ім'я.
Ти моя Україна, я для тебе дитина,
Я для тебе дитина, я частинка твоя.

Ти мене поклич – і я тебе почую,
Твої болі, твої **радощі** відчую.
Повертатися до тебе буду знову,
Бо в житті моєму ти не випадкова –
Україна.

(О. Ткач)

Малюнок *Марини Гребцевої*
(13 років)

II. Випишіть з кожного речення по одному словосполученню (на вибір). Біля словосполучень зазначте їхній вид за способом вираження головного слова (іменне, прислівникове, дієслівне), накресліть схеми.

III. З виділеними словами складіть словосполучення, одне словосполучення введіть у речення.

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Що спільного й відмінного між словосполученням і реченням? 2. Як пов'язуються слова в словосполученні?

2 І. Доберіть словосполучення, які б означали: а) дію і предмет, на який ця дія поширена; б) дію і місце, де ця дія відбувається; в) предмет і його ознаку за призначенням; г) предмет і його ознаку за місцем.

II. З одним з зібраних словосполучень (на вибір) складіть речення.

3 Відредагуйте і запишіть словосполучення. За потреби скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 22).

Прийняти міри, притормозити на зупинці, пробачте мене, згідно повідомлення, хворий грипом, помилитися по неуважності, заступник декана по науковій роботі, знущатися над твариною, вести переписку, на протязі дня, слідує сторінка, халатне ставлення, в будь-якому випадку.

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Які основні ознаки речення? 2. На які види поділяються речення?

4 І. Прочитайте, доведіть, що це текст. Визначте його тему та основну думку. Чи згодні ви з твердженням, висловленим в останньому реченні?

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

За що відповідає людина? Може, за все, що відбувається **на Землі**? Чи за щось дуже невеличке?

У гарній книжці Жозефа Роні «Боротьба за вогонь» є така розповідь про доісторичних людей. Якось в одній родині малому хлопчикові доручили **охороняти** вогонь. Річ у тім, що тоді люди не вміли видобувати вогонь самостійно, вони лише підтримували його, не даючи згаснути. Однак хлопчик не надав дорученню особливої уваги й заснув, а вогонь, звісно, згас. **Це означало**, що все плем'я стало приречене на голод, голод і, можливо, навіть на загибель! Отже, довіривши хлопчикові охороняти вогонь, плем'я довірило йому себе, своє життя. А він прирік усіх на смерть.

Б. Костяников. Лоно землі

Відповідати за інших – це означає відповідати за самого себе!

Земля наша – це великий космічний корабель. Разом усі ми – його команда. Цілком зрозуміло, як багато залежить від злагодженої роботи команди корабля.

Сьогодні людина, тільки людина відповідає за все на Землі!

Тепер людство не бореться з природою, **як з ворогом**, а відповідає за неї, за повітря, за океани, за ліси й ріки. Цю відповідальність людина не може передати нікому, бо лише вона має **найвищу** силу – силу розуму.

Хто ж ця людина? Це всі ми разом і кожен з нас.

Майбутні державні діячі, великі вчені, письменники, філософи – усі вони сьогодні сидять ще за шкільними партами. Не думайте, що відповідальність прийде до них пізніше, разом з дорученою справою. Хто не виховав у собі почуття **відповідальності** в юності, той не навчиться цього і в зрілі роки (За Г. Баклановим).

II. Виконайте подані завдання до тексту.

1. Наведіть з тексту приклади речень, різних за метою висловлювання та емоційним забарвленням. Поясніть їхню роль у тексті.

2. Наведіть з тексту приклади речень з непрямым порядком слів. З якою метою автор використовує цей засіб?
3. Укажіть речення з тире між підметом і присудком, визначте в них логічно наголошені слова, поясніть інтонацію.
4. Наведіть приклади простих і складних речень, які вжито в тексті. Визначте в них граматичні основи.
5. Визначте частини мови і синтаксичну роль виділених слів.

III. Усно стисло перекажіть прочитане.

5 **МИКРОФОН.** Що таке відповідальність? Що значить відповідати за інших?

6 Підготуйте усний виступ на одну з поданих мовознавчих тем, користуючись відповідними опорними схемами, уміщеними на форзацах підручника. Розповідь ілюструйте власними прикладами.

Теми виступів: «Речення та його види», «Головні та другорядні члени речення».

7 I. Прочитайте речення. Схарактеризуйте їх, користуючись схемою «Види речень» на форзаці підручника.

1. Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть. 2. Немає часу на поразку. 3. Шляхи прощальні – перша скрипка печалі. 4. Чужі приходять в час твоїх щедрот, а я прийшла у час твого смутку. 5. Світку мій білий, яке тут роздолля! 6. Смуток нащадків – як танець бджоли. 7. Хай буде все небачене побачено. 8. Ми вже як тіні на своїй землі (З тв. Л. Костенко).

II. Спишіть. Підкресліть й усно схарактеризуйте члени речення, користуючись схемою «Члени речення», уміщеною на форзаці підручника.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

8 I. Прочитайте речення. Доведіть, що з них лише одне двоскладне, а решта – односкладні. Визначте види односкладних речень та форму вираження їхніх головних членів.

1. Спішу до вас на розмову, на розраду у час вечірній (В. Колодій). 2. Пустіть мене у молодість мою (В. Стус). 3. В обіймах вітру, в морі сонця і тепла, в саду любові я ромашкою цвіла (О. Довгоп'ят). 4. Ненагріте залізо не зігнеш (Нар. творчість). 5. Не бий на сполох в невідлтий дзвін (Л. Костенко). 6. Для доброго бджоляра немає поганого року (Нар. творчість). 7. А над Дніпром уже помітно світало (О. Гончар).

II. Складіть і запишіть по одному односкладному реченню кожного виду.

9 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен окремо мініатюру з 4–6 речень, три з яких – односкладні називні. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) поширити в тексті називні речення за допомогою узгоджених і неузгоджених означень. Простежте, як змінився характер висловленого.

10 I. Прочитайте вірш. Поясніть, до роздумів над якими питаннями спонукає нас цей твір. Від чого застерігає поетеса?

ПРИТЧА ПРО РІКУ

Давно колись була ріка Діала.
 І цар персидський на імення Кір.
 І лотоси білили, мов піали.
 І берег грав вогнями, як факір.
 То царське військо йшло на переправу.
 Священний кінь з недогляду втонув.
 І Кір порушив проти неї справу.
 Судив ту річку. І таке утнув:
 Він присудив, щоб не було Діали.
 Він смертний вирок їй оголосив.
 Звелів прорити у пісках канали,
 Зрубав дерева й трави покосив.
 Одвів ті води у всі боки суші.
 Ріка умерла. Не було ріки.
 Пройшло по неї військо, як по суші.
 Пройшло те військо... І пройшли віки...
 Піски пустель засипали канали.
 Ріка в русло вернулася своє.
 Царя немає. Є ріка Діала.
 Немає Кіра. А Діала є.

(Л. Костенко)

II. Знайдіть у тексті односкладні, неповні та непоширені речення. Поясніть їхню роль.

 III. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви бажаєте досконало вивчити українську мову та без проблем поспілкуватися нею в повсякденному житті, частіше зазирайте до словників. У пригоді вам стануть тлумачний, орфографічний, фразеологічний словники, словник синонімів та ін. Якщо ж ви маєте доступ до мережі **Інтернет**, то можете скористатися віртуальним тлумачним словником (www.slovyk.net), а на Українському лінгвістичному порталі (www.ulif.gov.ua) у розділі «Словники України» перевірити написання слів, дібрати до них потрібні синоніми чи фразеологізми.

11 МОЗКОВИЙ ШТУРМ. Як розділ «Синтаксис» пов'язаний з іншими розділами науки про мову, зокрема з «Лексикологією» та «Морфологією»?

 12 Підготуйте усний виступ на одну з поданих тем на основі особистих вражень. Використайте в тексті речення, різні за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

Теми виступів: «Традиції моєї родини», «Професія моїх батьків», «Відвідування пам'ятки історії та культури», «Чарівний дивосвіт мистецтва».

§ 2. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

13 I. Прочитайте виразно речення вголос. Визначте, чим ускладнене кожне з них. Поясніть уживання розділових знаків та інтонацію. За потреби скористайтеся поданою нижче схемою.

1. Одягнений у хвою, шумить дрімучий темний бір (*Н. Забіла*). 2. Зійшла вода з Дніпрових берегів, збудивши в лозах челядь комарину (*М. Руденко*). 3. Зласкався, доле, над моїм народом, щоб він не дався знівечить себе! (*Л. Костенко*). 4. Моя земля була легка, як змах крила, коли по ній моя матуся з поля йшла (*Д. Павличко*). 5. Гуляють селом здичавілі вітри, зривають листки золотисті (*М. Боровко*). 6. Дві стіни були суспіль завішані образами, неначе іконостас (*І. Нечуй-Левицький*). 7. Тебе зустрінуть білі хати, річка замріяна і криниця прадідівська (*С. Музиченко*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

Просте речення може бути ускладнене:

- однорідними членами речення;
- порівняльним зворотом;
- звертанням;
- вставним словом (словосполученням, реченням);
- відокремленим членом речення.

ПРИГАДАЙТЕ! Які члени речення називають однорідними? Як пов'язуються між собою однорідні члени речення?

14 I. Прослухайте текст з голосу вчителя чи однокласника. Визначте тип і стиль мовлення. Назвіть характерні стилістичні особливості.

Пам'ятник князю Володимиру на Володимирській гірці в м. Києві

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР

Великий князь Володимир, син Святослава, був видатним державним і політичним діячем. За його правління Русь досягла небувалого розквіту, утвердилася як могутня, високорозвинена держава. Запровадивши християнство, Володимир завершив об'єднання східнослов'янських земель у складі єдиної держави. Його ім'я стало символом мудрості, єдності, високих духовних устремлінь.

Якщо Святослав більше відзначився як військовий стратег, то Володимир, його син, пішов значно далі, залишивши в історії Русі глибокий слід, повернувши її розвиток у нове русло. Величезне значення мало прийняття християнства. Воно підняло роль київської влади, стало тією могутньою силою, яка зміц-

нила державу та національну єдність, а ім'я «великого» князя обезсмертило в легендах, переказах, літописах, билинах, героїчних піснях. Володимир, по суті, здійснив мрію, яку плекала мудра й далекоглядна княгиня Ольга.

Володимир з'явився в той трагічний час, коли молоду Русь на шматки розривали міжусобиці й чвари князів, різкі протиріччя між трудовим людом і власниками. Благодатні землі спустошували численні напади зовнішніх ворогів, залишаючи руйновища і пожарища. Святослав відкрив Русі очі, підняв її з колін, за Володимира вона гордо підвела голову, розправивши плечі.

Любов до Русі – головна рушійна сила енергії Володимира, джерело його доброчесності, мудрості, відвертості, гордості за те, що «я єсмь» (Л. Гуцало).

II. Укажіть однорідні члени речення, поясніть, як вони з'єднані, та обґрунтуйте вживання розділових знаків при них. Простежте, для переліку яких саме речей, рис, ознак, процесів тощо використано однорідні члени речення. Як речення з однорідними членами допомагають розкрити тему тексту?

III. Знайдіть у тексті фразеологізми, поясніть їхнє значення.

15 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Визначте, якою частиною мови вони виражені, а також вид зв'язку (сполучниковий, безсполучниковий, змішаний).

1. Праця садівника неспокійна але почесна і самою своєю суттю мирна (О. Гончар). 2. По пшеницях і по житах ходить вітер гонить золоті хвилі пестить ті жита й пшениці... (І. Багрянний). 3. На заході втомлене червоне сонце ховається за море і цілує останнім поцілунком хвилі (Б. Грінченко). 4. Це річка в гості поспішає до нашого села і несе в подарунок свої жовті квіти та пишні голоси (Л. Вишневський). 5. Збирають світлі золоті меди веселокрилі та прозорі бджоли (М. Рильський). 6. Вітер-пустун ніби бавиться з посивілими деревами налітає трепетно й поривно гойдає трусить осоки і від того на землю стелиться пухнаста заметіль (І. Цюпа). 7. Ні спека ні бурі ні морози ніщо не вб'є любов мою (В. Сосюра). 8. Андрій стояв ні живий ні мертвий (Ю. Збанацький).

II. Укажіть речення з кількома рядами однорідних членів, накресліть схеми групування однорідних членів речення.

16 I. Спишіть речення, добираючи найбільш відповідні сполучники з довідки. Підкресліть члени речення, які з'єднують ці сполучники. Схарактеризуйте сполучники за вживанням (одиничний, повторюваний, парний).

1. Працюй плечима, ... не очима (Нар. творчість). 2. Шалені мрії мої летять за обрій Землі ... будять в серці твоїм гарячі хвилі (С. Фоменко). 3. Моя рука ніколи і нікому ... кривди, ... біди не принесе! (Д. Павличко). 4. І соловейко на калині ... затихав, ... щебетав (Т. Шевченко). 5. Мужню силу ... похилить горе, ... не зломить, в підлість не поверне (І. Франко). 6. ... то садок видніє, ... город, ... поле? (Панас Мирний).

II. Укажіть речення, у яких однорідні члени виражені дієсловами доконаного виду.

ДОВІДКА: *то... то; ні... ні; чи... чи... чи; хоч... та; і; а.*

ПРИГАДАЙТЕ! 1. Чим поширені звертання відрізняються від непоширених? 2. На які групи поділяються вставні слова (словосполучення) за лексичним значенням?

17 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть звертання і вставні слова (словосполучення). Визначте групи вставних слів (словосполучень) за лексичним значенням. Чи є такі конструкції членами речення?

1. Ой Дніпре мій Дніпре широкий та дужий Багато ти батьку у море носив козацької крові... (*Т. Шевченко*). 2. Прощай мій зошите Спасибі тобі друже що ти думок моїх не відцуравсь (*В. Симоненко*). 3. Мій дикий коню норовистий коню! Все так би ти й іржав все так би ти й летів (*Л. Костенко*). 4. А може завтра ти пройдеш ось тут, де вітер пелюстки колише (*В. Івасюк*). 5. Мелодійний спів пташки був немов насичений світлом (*Є. Гуцало*). 6. Старенька груша дихає на пальці, їй певно сняться повні жмені груш (*Л. Костенко*).

II. Усно визначте частини мови в першому та другому реченнях.

18 Напишіть твір-мініатюру на тему «Життя таке коротке – поспішайте творити добро». Використайте в тексті вставні слова (словосполучення), звертання, речення з однорідними членами.

ПРИГАДАЙТЕ! Яка роль відокремлених членів речення в мовленні? За яких умов відокремлюються означення, прикладки, обставини, додатки?

19 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки і розкриваючи дужки. Підкресліть відокремлені члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Поясніть умови відокремлення членів речення.

1. Забувши сміх і примовки і жарти ми слухали (з,с)хилившись на парти (*А. Малишко*). 2. Дивлячись на людей усміхався і мій батько в(е,и)ликий добрий чоловік (*О. Довженко*). 3. Пісня обірвалася а Іван підвівшись на лікті ще довго пр(е,и)слухається до її загасаючого відгону (*П. Колесник*). 4. Звичайна хмара сіра і осіння пропише раптом барви золоті (*Л. Костенко*). 5. Щасливиця я маю трохи неба і дві сосни в туманному вікні (*Л. Костенко*). 6. Зрошувальний канал пр(е,и)несе степові життя але крім рослин чи несе він свіжість і душам людським? (*О. Гончар*). 7. Закоханий я зуп(е,и)нивсь посеред біло-рожево-блакитного дня (*М. Стельмах*). 8. Човна прибило до якогось (пів)острова порослого очеретом (*Г. Тютюнник*).

II. Накресліть інтонаційні схеми першого і четвертого речень.

20 Прочитайте речення вголос, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання тире.

1. Тонкі брови, русяві дрібні кучері, рум'яні губи – усе це дихало молодістю парубоцькою красою (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Ми поверталися у літо – гаряче й чисте, як сльоза (*М. Овдієнко*). 3. Я тільки тепер побачив село – нужденну купку солом'яних стріх (*М. Коцюбинський*). 4. Тут серце твоє – по небо, а з неба ми будемо бачити поля, ліси, ріки й гори, до яких не

пішли (*Зоряна Лізавенко*). 5. Ми – сильні, допоки батьківську святиню бережем, міць українську, вольницю єдину (*Л. Ярмоленко*). 6. Верба – мов чорний покруч ікебани (*Л. Костенко*). 7. Пташка красна своїм пір'ям, а людина – ім'ям (*Нар. творчість*).

21 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть головні та другорядні члени речення, надпишіть над кожним словом, якою частиною мови воно є.

1. Захвилювалась вода мов жито від вітру покотилась валами до берега наблизилась і вдарила в пісок розбиваючись на тисячі білих крап(е,и)льок (*М. Коцюбинський*). 2. Сірий припорош(е,и)ний весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим мар(е,и)вом; і стоять на ньому сторожові могили насипані може татарвою а може козацтвом (*Г. Тютюнник*). 3. Якась ніжна ніби дівоча краса була розлита в тих пишних та д(е,и)лікатних білих синіх і рожевих фарбах та сутінках неба (*І. Нечуй-Левицький*).

22 Перебудуйте речення так, щоб утворилися речення з відокремленими членами. Перебудовані речення запишіть, підкресліть у них відокремлені члени та граматичні основи.

1. За якусь хвилину всі розійшлися, і тільки сповнені радості очі прикипіли до вікна. 2. Нежарке весняне сонце вийшло з-за обрію. 3. Я виїхав на дорогу і побачив старі-престарі дуби. 4. Крислаті та огрядні липи стояли натомлено і важко. 5. Вітер змітав цілі кучугури снігу і підіймав їх догори. 6. Під пригорком тут невелика річка.

23 І. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

ПТАШКА-КРАВЧИНЯ

Яких тільки спеціалістів (не)має серед пташок! Наприклад славка-кравчиня. Ця пташка живе у Вест-Індії і будує своє гніздо на дереві. Знайшовши підхожий листок кравчиня «пришиває» до нього старий листок підібраний на землі. Інколи вона з(')єднує два листк(а,и), що ростуть поруч. Виходить гніздо із виходом (з)верху яке вона викладає росли(н,нн)им пухом.

Ця пташка справжня майстриня своєї справи. Спритно орудуючи голкою(дзьобом) вона робить у листку отвір а потім протягує в нього нитку росли(н,нн)е волокно (*Із журналу*).

 II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтесь словником синонімів.

24 Відредагуйте речення, поясніть суть допущених помилок.

1. Вирушивши в похід, нам усміхалось сонце й повівало легеньким вітерцем. Лише пізно вночі, стомившихся, але щасливих, нас огорнув сон. 2. Я встав у половині восьмої години ранку. 3. При відсутності старости класу його заміщає хтось другий. 4. Так як оратор не додержувався регламенту, то голова зборів лишив його слова. 5. Питання йшло про нове будівництво школи на протязі року. 6. Відкривши очі, він побачив, що світло в

кімнаті вже виключено, а у відкрите вікно летиться яскраве сонячне проміння. 7. На протязі короткого часу новина обійшла все місто. 8. Ми зробимо свою справу при любых обставинах.

25 Розгляньте репродукцію картини «Березовий гай». Складіть твір-опис, намагаючись словесно змалювати пору року, зображену художником, убрання дерев, кольорову гаму, яка переважає на полотні. Використайте в тексті виражальні можливості речень з відокремленими членами.

А. Куїнджі. Березовий гай

26 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Спишіть слова, знімаючи ризик і вставляючи пропущені букви. Обміняйтеся зошитами і перевірте один в одного написання, користуючись словником.

Гол..андія, Аргент..на, аби/куди, казна/коли, ні/чого, ні/з/відки, по/де/куди, раз/по/раз, очі/в/очі, жовто/гарячий, сіро/буро/малиновий, не/сказан..і слова, не/сказан..а краса, по/де/куди, фізико/хімічний, оч..р..тяний, де/не/де, не/знищен..ий, не/подолан..ий, тр..вожний, с..ц..лійський, яскраво/червоний.

27 Складіть невеликий текст відповідно до запропонованої ситуації спілкування (на вибір), використавши виражальні можливості вивчених у 8-му класі синтаксичних конструкцій. Текст запишіть, підкресліть стилістично забарвлені слова.

1. До вашого класу прийшов новий учень, який проживав у іншій країні. Розкажіть йому стисло про Україну; висловте своє зацікавлення особливостями країни, з якої він прибув.

2. Ви перебуваєте в кімнаті з товаришем. Він дивиться фільм по телевізору. На іншому каналі незабаром почнеться передача, яку ви бажаєте подивитися. Умовте свого приятеля надати вам можливість переглянути передачу:

повідомте, що ви бажаєте дивитися саме ту програму, та поясніть чому;

28 Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з тими, що подані наприкінці підручника.

1. Антоніми вжито в прислів'ї:

Г Не з багатим знайся, а з розумним.

Г Липневий день у вишитій сорочці ніс трударям води студений глечик
(В. Женченко).

4. У реченні *Життя людського строки стислі* (Л. Костенко) виділене слово є:

Г підметом.

В По діброві вітер виє, гуляє по полю, край дороги гне тополю до самого долу (Т. Шевченко).

Г Самовар кипить, та нікому чай пити (*Нар. творчість*).

Г День був теплий.

Г Нащо, вітре, ти голубиш в серці мрію золоту? (Олександр Олесь).

Г Акації стояли саме в цвіту, завітчані безліччю білих китиць (*І. Нечуй-Левицький*).

..... 19

А Величезні хвилі так почали гойдати човен, що, здавалося, ось-ось його перекинуть (*Б. Комар*).

Б На моє щастя, на материні прохання ніхто не зважає (*О. Довженко*).

В Отже, мовознавство як одна з гуманітарних наук є частиною культурології і так чи інакше пов'язане з багатьма іншими науками (*О. Білецький*).

Г Може, у ваших рідинах зберігаються якісь легенди? (*О. Макаренко*).

10. Пунктуаційну помилку допущено в реченні:

А Душа – як храм з очима древніх фресок (*Л. Костенко*).

Б Чоботарі, і теслі, й хлібороби – мій добрий рід і давній родовід (*А. Малишко*).

В На лісовій галявині стояла, вкрита очеретом, хатинка (*О. Донченко*).

Г Доспівавши, ми якийсь час стояли нерухомо (*М. Вінграновський*).

11. Кома не ставиться в реченні (розділові знаки пропущено):

А Висипала на вулицю дітвора й збудила тишу криком та дзвінким сміхом (*М. Коцюбинський*).

Б Колос викупаний сонцем вклоняється мені (*М. Стельмах*).

В На стернях прислухаючись до перелітних птахів непокоїлися гуси (*М. Стельмах*).

Г Забіг із степу гай у передмістя в облогу взяв чиєсь старе обійстя (*Л. Забашта*).

12. Граматичну помилку допущено в реченні:

А Читаючи вголос, треба правильно наголошувати слова.

Б Читаючи цей роман, у моїх очах з'явилися сльози.

В Читаючи книгу, Сергій пригадав розповідь дідуся.

Г Непрочитана книга лежала на столі.

Моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

РУКОПИС ВОЙНИЧА

У 1995 р. в Києві було видано лінгвістичну пам'ятку «Послання орі-ян хозарам», яку ще називають «Рукопис Войнича». Цей рукопис було знайдено ще 1666 р. в Чехії, а 1912 р. його побачив відомий колекціонер – болгарин Войнич в одній із єзуїтських шкіл Італії і завіз до США. З того часу твір став називатися іменем цього колекціонера. У 1975 р. болгарин-поліглот Джон Стойко розшифрував «Рукопис Войнича» і дійшов висновку: це пам'ятка праукраїнської мови античної доби першої половини I тис. до н.е. У ній наші предки-оріяни захищають свою віру від посягання хозарів.

У рукописі дуже багато слів з праукраїнської лексики: іменники *мета, рух, доба*; прикметники *гожий, хибний, сумний*; дієслова *бажати, балакати, вештатися, вітати* тощо.

Це відкриття підтверджує думку багатьох учених, що українська мова дуже давня і її витоки сягають далеких доісторичних часів (*Із посібника*).

ЧИГИРИН

ЯК ЦЕ БУЛО

Чим давніша назва населеного пункту, тим важче пояснити її назву сучасною мовою. Наприклад, одні вважають, що назва населеного пункту Чигирин у Черкаській області походить від слова «чагарник», тобто Чигирин – це «місце, покрите чагарником». Інші схиляються до думки, що назва походить від «чигир-трави» (чудодійної отруйної і водночас цілющої рослини). Треті походження слова виводять від прізвища татарина Чигир-Батира. Проте, очевидно, найдостовірнішим є четверте пояснення: у тім місті на перехресті доріг стояла криниця, біля якої висів «чигир» (дерев'яний черпак для води). «Чигир» – це слово тюркського походження, означає воно «найпростіший пристрій (колесо) із черпаками для поливу городів, виноградників». Воно могло дати назву населеному пункту.

А як вважаєте ви? (*Із посібника*).

І ТАКЕ БУВАЄ!

ЛІТЕРА МІНЯЄ СЛОВО

Метаграма

Всього чотири літери у слові,
а зміст його міняють початкові:
з **Г** – буде чорна птиця дика;
з **П** – інша, горда і велика;
з **К** – вже напій пахучий буде,
що для гостей готують люди;
з **Л** – виріб, дошка з стояками,

де спочиваємо ми з вами,
також вибій, на шахтах знаний,
і вивержень потік вулканний.
Коли ж там С поставлю я,
то буде вже людське ім'я.
Які це слова?

(Д. Білоус)

(*Г'ава, п'ава, лава, кава, С'ава*)

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
зазнати втрат зважаючи на викладене листуватися набирати чинності укладати угоду протягом дня наступного дня оновлення складу житловий масив заважати працювати порядок денний трапляються недоліки взяти до уваги рахунок у банку вважати обов'язком ледь-ледь, трішки	понести втрати в виду викладеного вести переписку вступати в силу заключати угоду на протязі дня слідуєчого дня оновлення складу жилий масив мішати працювати повістка дня зустрічаються недоліки прийняти до уваги счот у банку рахувати обов'язком чуть-чуть

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Ароматизований – здобрений ароматичними речовинами (*ароматизоване тісто, мило*).

Ароматичний – який надає пахощів, аромату (*ароматична есенція, рослина, речовина*).

Ароматний – який має приємний запах (*ароматна страва, ягода*).

* * *

Економічний – який вигідний з господарського погляду (*економічний літак, метод, режим, технологія*).

Економний – який ощадливо витрачає що-небудь, дотримується економії; стриманий у виявленні чогось (*економний господар, засіб, метод*).

НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

абіде абіяк везті, веземó, везетé, везла́, везучі весті́, ведемó, ведетé, вела́ взя́ти, візьму́, візьмеш, взяла́ віга́дка видання́ вимóва вимóга	віпа́док відібра́ти, відберу́, відбереш, відберемо́, відберете́ відірва́ти, відірву́, відірвеш́, відірве́, відірвемо́ віднесі́ти віч-на-віч впа́сти, впаду́, впадеш́, впадемо́, впадете́ впо́перек гетьма́нський	ді́хання дотемна́ дочка́ завда́ння завдо́вжки за́вжди за́га́дка залю́бки запитання́ за́темна зга́рячу зле́гка
---	---	--

Рідна мова – незборна таїна, яка робить народ народом і увінчує найтонші порухи його душі. Заглиблюючись у таїну мови, ми засвоюємо золоті скарби народного досвіду і виховуємо в собі творчу особистість.

І. Вихованець

Пряма і непряма мова

Ви знатимете:

- особливості прямої і непрямої мови як засобів передачі чужої мови;
- особливості цитати як способу передачі чужої мови;
- особливості діалогу.

Ви вмітимете:

- знаходити речення з прямою і непрямою мовою, цитатами, репліками діалогу;
- замінювати пряму мову непрямою;
- правильно використовувати в мовленні речення з прямою мовою, діалог, цитати;
- правильно ставити розділові знаки при прямій мові, цитаті, діалозі.

§ 3. ПРЯМА МОВА

Про пряму мову як засіб передачі чужої мови, інтонацію та розділові знаки в реченнях із прямою мовою

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке пряма мова? Як її виділяють на письмі?

29 Прочитайте виразно речення. Знайдіть у них пряму мову й слова автора. Накресліть відповідні схеми, позначивши місце прямої мови стосовно слів автора та розділові знаки. Зробіть висновок про особливості конструювання речень із прямою мовою та вживання розділових знаків у них.

1. Богдан розсміявся: «Що ж я вам дам, коли маю один пейзажний вірш, та ще й про дощ» (*М. Стельмах*). 2. «Вставай, вставай, не лінуйся», – чую ніжний, проте невблаганний голос (*С. Васильченко*). 3. «Важливо не те, як малюю я, а що в тому бачать інші, – сказав Валерій. – Я ніколи не стану художником. Я це зрозумів. І радий, що зрозумів вчасно» (*Ю. Мушкетик*).

Чужа мова	Багато текстів, крім авторської мови, містять мову інших осіб, тобто чужу мову. Засобами передачі чужої мови є пряма і непряма мова.
Ознаки прямої мови	Пряма мова – це чуже мовлення, передане дослівно . Пряму мову супроводжують слова автора , що можуть указувати на те, кому вона належить, а також на обставини мовлення. Пряма мова при цьому становить окреме закінчене речення або кілька речень. НАПРИКЛАД: « <i>Чого ти журишся? – вона спитала тихо. – Чи плачеш ти за ким, чи скоїлося лихо?</i> » (<i>Л. Глібов</i>).
Інтонація	Слова автора завжди вимовляються з розповідною інтонацією , а інтонація прямої мови може бути розповідною, питальною, спонукальною, окличною . Перед прямою мовою після слів автора має бути пауза . У середині прямої мови слова автора вимовляються або зі зниженням голосу і попереджувальною паузою, або з інтонацією, властивою вставним словам. Після прямої мови слова автора вимовляються дещо зниженим тоном, у кінці слів автора робиться пауза.
Розділові знаки	Є два способи включення речень з прямою мовою в текст: з виділенням прямої мови в абзац і без її виділення. Коли пряма мова вводиться в текст без виділення в окремий абзац , вона береться в лапки . Розділові знаки ставимо так:

Місце прямої мови стосовно слів автора	Схеми	Приклади
Після слів автора	A: «П». A: «П!?»	<i>Дівчинка радісно вигукує: «Весна!»</i>
Перед словами автора	«П», – а. «П!?» – а.	<i>«Весна!» – радісно вигукує дівчинка</i>
У середині слів автора	A: «П», – а. A: «П!?» – а.	<i>Дівчинка радісно вигукує: «Весна!» – і біжить у сад</i>

Перед словами автора і після них	<p>«П, – а, – п».</p> <p>«П, – а, – п!?»</p> <p>«П, – а. – П».</p> <p>«П,(!?) – а. – П!?»</p> <p>«П, – а: – П».</p> <p>«П, – а: – П!?»</p>	<p>«Мамо, – радісно вигукує дівчинка, – весна!»</p> <p>«Весна! – радісно вигукує дівчинка і додає: – Як гарно»</p>
----------------------------------	--	--

Коли пряма мова починається з абзацу, вона в лапки не береться, а перед нею ставиться тире. **НАПРИКЛАД:** *Ось він поглянув у засніжену далечинь, що горбилася за селом, і тихо покликав Мороза:*

– Морозе, Морозе, іди до нас кутю їсти! (М. Стельмах).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Знак оклику, знак питання, три крапки беруть у лапки разом із прямою мовою. Крапку і кому виносять за лапки.

30 І. Прочитайте текст, дотримуючись правильної інтонації. Складіть і запишіть простий план до нього, попередньо визначивши тему та мікротеми. Розкажіть, як характеризує дівчину її мовлення.

«МОЄ КІНО МОЖЕ БУТИ НАВІТЬ БЕЗ СЛІВ»

Ще школяркою талановита вінничанка Лідія Оболенська знімалася у фільмах, а в 2007 р. стала студенткою Римської академії кіно. З яким трепетом Лідія мріє зняти свій фільм! Тому й використовує першу-ліпшу нагоду, щоб послухати лекцію з режисури. «Я відчуваю, що в мені проростає режисер», – каже співрозмовниця. Вона вже готується до створення свого фільму. Крім начерків сюжету, робить багато фотознімків. Їх стільки, що викладачі академії радять Оболенській влаштувати персональну фотовиставку. Можливо, колись вона це зробить.

– У моєму першому фільмі не буде проблем. Глядач не побачить там негативу, якого й так достатньо в нашому житті, – розповідає Лідія. – Домінуватиме любов. Багато любові. Може, це звучить банально, але саме на цьому почутті тримається світ. Картина сприйматиметься легко, буде чистою, як перший сніг.

До своєї гри в уже знятих фільмах Оболенська ставиться критично. Це при тому, що про її ролі в кіно вже тоді схвально відгукувалися Ада Роговцева й Богдан Ступка. «Кожну роботу треба виконувати професійно, – наголошує Ліда й додає: – І з цікавістю».

На запитання, де мріє зніматися після навчання, дівчина відповіла так: «Там, де буде цікаво, де будуть хороші режисери, цікаві ролі. Місце не має значення – Голівуд чи студія Довженка в Києві. Та й в Італії кіно зі світовими традиціями...». До речі, уже з третього курсу студентів Римської академії кіно залучають до зйомок у фільмах. З таким характером і наполегливістю, як у Лідії, можна не сумніватися, що наша землячка неодмінно заявить про себе в кіно.

Щастя тобі в усьому, Лідіє!.. (З газети «Урядовий кур'єр»).

II. Випишіть речення з прямою мовою, визначте їхні виражальні можливості. Укажіть слова автора, поясніть уживання розділових знаків.

31 **МИКРОФОН.** Про що ви зняли б свій перший фільм (поставили виставу), якби були режисером?

32 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Складіть схеми речень із прямою мовою.

1. Ще вовка не вбив, а вже продає шкуру усміхнувся Улас (*Б. Лепкий*).
 2. Якби не мамина пісня сказав якось один давній історик яким убогим було б наше життя (*В. Скуратівський*). 3. Ти ж там бережи себе, сину чути голос старої Бо все можна купити, а здоров'я не купиш (*О. Гончар*).
 4. Диви, дива! дивується трава. Він кам'яний, а з ним іде жива! (*Л. Костенко*). 5. А дідусь мені ласкаво Йди до саду, погуляй... Як не знаєш добре справи, свого носа не встромляй! (*Грицько Бойко*). 6. Добре вигукнув лікар, коли я зробив цей перший крок А тепер ще раз (*А. Маршалл*). 7. Не я буду, а панування добуду зарубала вона на носі і ніколи не викидала з голови (*Панас Мирний*). 8. Про мене... згоджується Артем стосовно лелек і рішуче додає А зілля вирви (*В. Дрозд*).

II. Знайдіть у реченнях фразеологізми, поясніть їхнє значення.

33 I. Прочитайте висловлювання, поясніть, як ви розумієте їхній зміст.

1. Результат великих справ часто залежить від дрібниць (*Тім Лівій, давньоримський історик*). 2. Жодна велика перемога не дається раніше маленької перемоги над собою (*Л. Леонов, російський письменник*). 3. Поведінка – це дзеркало, у якому кожен показує своє обличчя (*І. Гете, німецький поет*). 4. Ті, що виїждять за море, міняють небо, а не душу (*Гораций, давньоримський поет*). 5. Мова – це глибина тисячоліть (*М. Шумило, український прозаїк*).

II. Уведіть подані висловлювання в окремі речення з прямою мовою, дібравши самостійно слова автора.

34 Поставте при прямій мові слова автора в усіх можливих варіантах. Утворені речення запишіть, правильно розставляючи розділові знаки.

Пряма мова: Ой на морі хвиля грала, у долині роса впала, на калині поламала цвіт.

Слова автора: Співала сумно дівчина (За *П. Вороньком*).

35 I. Складіть за поданими схемами по одному реченню з прямою мовою на різні теми.

1. «П, – а, – п!» 2. А: «П», – а. 3. «П, – а: – П».

II. Одне складене речення введіть усно в невеликий текст (3–6 речень).

Синтаксичний розбір речення з прямою мовою

Послідовність розбору

1. Указати, що речення містить пряму мову.
2. Указати слова автора і пряму мову. Скласти схему.
3. Зробити синтаксичний розбір слів автора і прямої мови як окремих речень.

36 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

1. Може, я міг би вам допомогти? довірливо запитав незнайомий (*О. Гончар*). 2. І в цей час хтось весело гукнув Сафроне Андрійовичу! Яким вітром занесло сюди? (*М. Стельмах*). 3. Стривай! Петро трохи розмірковує, перелазить через тин, стає поперед мене і вже владно каже Ходімо за мною! (*М. Стельмах*). 4. Щось воно недобре подумав Тарас, вдивляючись у п'їтму (*А. Чайковський*). 5. От і принесли нам лебеді на крилах життя говорить до неба і землі мій дід Дем'ян (*М. Стельмах*). 6. Хитрий який! насупився пастушок. Спочатку я піду попереду (*М. Стельмах*).

37 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. І. Розгляньте репродукцію картини. Обговоріть з однокласником (однокласницею), що зображено на полотні, поділіться враженнями від побаченого (чи сподобалася вам картина, чим вона приваблює, які почуття викликає тощо).

А. Гавдзінський. На Дніпрі

ІІ. Складіть кожен по два речення з прямою мовою, в одному з яких передайте враження вашого однокласника (однокласниці) від картини, а в другому – свої враження.

38 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть невеликий текст у публіцистичному стилі (6–8 речень) на одну з тем: «На тернистих шляхах нації», «Рідна оселя», «Світ музики», «Футбол – моє захоплення». Використайте щонайменше два речення з прямою мовою.

Варіант Б. Складіть і запишіть невеликий текст у художньому стилі (6–8 речень) на одну з тем: «Пригода в лісі», «Летять у вирій журавлі», «Заповітна мрія». Використайте щонайменше два речення з прямою мовою.

39 Випишіть з підручника чи хрестоматії зарубіжної літератури чотири речення з прямою мовою, які відповідали б різним схемам уживання розділових знаків при прямій мові. Виконайте синтаксичний розбір цих речень.

1. Чуже мовлення передається за допомогою речень з прямою мовою та речень з непрямою мовою. Перші передають чуже мовлення дослівно.
2. Речення з прямою мовою складаються з чужої мови та слів автора, які її вводять, коментують.

§ 4. НЕПРЯМА МОВА. ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

*Про непряму мову як засіб передачі чужої мови та про те,
як замінити пряму мову непрямою*

40 Порівняйте речення в першій колонці з відповідними реченнями в другій. На основі спостереження з'ясуйте особливості заміни прямої мови непрямою.

Пряма мова	Непряма мова
1. «Васильку, го-ов! А йди сюди!» – гукнув з подвір'я батько (М. Коцюбинський)	1. Батько гукнув з подвір'я, щоб Василько йшов до нього
2. «Я цієї пісні раніше не чув, – сказав студентові Тарас. – Ви її всю знаєте?» (О. Іваненко)	2. Тарас сказав студентові, що цієї пісні він раніше не чув, і запитав, чи той її всю знає

Основні
ознаки

Чуже мовлення може бути передане не дослівно, а лише зі збереженням його змісту. У такому разі використовують речення з непрямою мовою.

Непряма мова – чуже мовлення, що передається не дослівно, а лише зі збереженням основного змісту. НАПРИКЛАД:

1. Відомий французький письменник Вольтер стверджував, що чудово бути скромним, та не слід бути байдужим.
2. Мати через пліт запитала сина, куди він збирався (М. Стельмах).

Структура

Речення з непрямою мовою за будовою є **складним реченням**, частини якого з'єднуються за допомогою сполучників або сполучних слів (займенників, прислівників). При цьому непряма мова завжди стоїть **після слів автора**.

Інтонація

У реченнях з непрямою мовою слова автора вимовляються підвищеним тоном; далі робиться пауза, після якої непряма мова вимовляється спочатку високим, а потім зниженим тоном. **НАПРИКЛАД:**

Назар радісно повідомив, / що має квитки на футбольний матч.

Стилістичні
особливості

Непряма мова стилістично нейтральна, а тому в **науковому та офіційно-діловому** стилях переважає над прямою мовою.

ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НЕПРЯМОЮ

Тип речення та спосіб оформлення заміни	Приклади	
	Речення з прямою мовою	Речення з непрямою мовою
Розповідне (за допомогою сполучника <i>що</i>)	Учителька сказала: «Мене звуть Світлана Павлівна»	Учителька сказала, що її звуть Світлана Павлівна
Спонукальне (за допомогою сполучника <i>щоб</i>)	«Принеси, будь ласка, квіти», – попросила мама Сергія	Мама попросила Сергія, щоб він приніс квіти
Питальне (за допомогою займенників і прислівників (<i>хто, який, коли</i> та ін.) або сполучника <i>чи</i>)	«Тарасе, ти прийдеши до мене?» – запитав я. «Хто написав статтю?» – запитав учитель	Я запитав Тараса, чи він прийде до мене. Учитель запитав, хто написав статтю

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При заміні прямої мови непрямою змінюються форми дієслів, а також особових і присвійних займенників. Пропускаються звертання, вигуки, іноді вставні слова й частки.

41 Спишіть речення, замінюючи пряму мову непрямою. Укажіть, які слова при цьому змінили свою форму, а які довелося пропустити. Поясніть інтонацію в реченнях з непрямою мовою.

1. «Я приїжджала до матері», – мовила дівчина (Є. Гуцало). 2. «Ті школярі, – писав В.О. Сухомлинський, – які, крім підручника, нічого не читають, дуже поверхово оволодівають знаннями». 3. «Колись, дуже давно, – розповідав нам дід, – Григорій був найдужчим парубком на всю губернію...» (О. Довженко). 4. «Прощайтесь, діти, бо вже пора йти додому», – сказала мати (О. Квітневий). 5. «Чи далеко ще до міста?» – поцікавився чоловік (І. Цюпа). 6. «Чудовий Дніпро!» – скаже всякий, хто гляне (С. Олійник). 7. «Що ж буде далі зо мною? – думав Микола. – Невже ж колись і Нимидора почує про мою смерть на чужині?» (І. Нечуй-Левицький). 8. Жінка сказала звучним, гарним голосом: «А я вже давно чекаю на тебе» (Є. Гуцало). 9. «Та коли ж той день промайнув?» – здивувався дід (М. Стельмах). 10. «Гей, чорнобривий та чорноокий, скільки правиш за свого коня?» – похитуючись, гукнув дядько цигану (М. Стельмах).

42 Спишіть, виправляючи допущені помилки при заміні прямої мови непрямою.

1. Бабуся попросила онука налити собі молока. 2. Євген Гуцало наголошував пам'ять наша – глибокий чарівний колодязь. 3. Мені казала мати, що роби добро і чисту совість не віддай за шмати. 4. Учитель попросив учнів принести собі книжки. 5. Дідусь сказав онуку, бери заступ і йди на пустир викупувати яблуньку. 6. Поранений запитав зустрічних, а фронт далеко? 7. Михайло Стельмах писав, що я люблю тебе, незрадлива мудрість книг.

43

Прочитайте текст. Укажіть пряму мову, поясніть уживання розділових знаків. Перекажіть усно прочитане, замінюючи пряму мову непрямою.

Недалеко від куреня на лісовій пропаленій латці чорніли вугляки й недогарки. Люба, вже припавши до землі, так дмухала на них, що з очей текли сльози, але її старання були марними.

– Почекай, дівко, не ворухи увесь попіл, – сказав я. – Ось ми пошукаємо живого вуглячка.

Ломачкою розворушив погасле багаття і таки знайшов, на радість Любі, вуглину, на краєчку якої ще трималася цятка вогню. До нього ми приклали сухого бересту, подмухали навперемінку, берест затріщав, задимівся і спалахнув. Тепер уже неважко було розпалити багаття.

– Ось ми й кулешу наваримо, – радісно мовила Люба й побігла в курінь, винесла звідти казанок, таган і торбинку з пшоном, у якому ще розкошував шматок старого сала.

– І ти вмієш куліш варити? – здивувався я.

– Та чом не вмію, ось побачиш, який буде смачний, коли салом затовчу, – запевнила дівчина.

І справді, куліш її вдався на славу. Посідавши на землю, ми їли його прямо з казанка, я підхвалював куховарку, а вона соромливо і радісно відмахувалася смаглявою рукою, в якій тримала зачерствілий житник:

– І що тут такого: куліш як куліш! От борщ зварити – це діло трудніше (За М. Стельмахом).

П. Ренуар. Молода людина в лісі

44

Складіть зв'язний текст відповідно до запропонованої ситуації спілкування, увівши речення з непрямою мовою.

1. Уявіть, що ви берете участь у міжнародній конференції з питань захисту навколишнього середовища. Поінформуйте учасників про: а) проблеми, породжені забрудненням довкілля в Україні; б) те, як ці проблеми вирішують в інших країнах; в) висловлювання відомих особистостей, які є кумирами молоді, щодо важливості захисту навколишнього середовища.

2. Уявіть, що ви побували на конференції з питань здорового способу життя. Розкажіть своїм однокласникам про: а) мету конференції, на якій ви побували; б) поняття «здоровий спосіб життя»; в) виступи експертів щодо переваг здорового способу життя.

ВИСНОВКИ

1. У непрякій мові чуже мовлення передається не дослівно. На відміну від прямої мови, вона завжди займає місце після слів автора, разом з якими становить одне складне речення.
2. При заміні прямої мови непрямою відбуваються певні зміни, тому треба стежити, щоб вони не спотворювали змісту висловлюваного.

§ 5. ДІАЛОГ

Про особливості діалогу й полілогу та про розділові знаки при них

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке діалог? Які розділові знаки вживаються при діалозі?

45 Прочитайте виразно за особами гумористичний твір, застосовуючи до-
речні міміку та жести. Доведіть, що текст має діалогічну форму. Укажіть слова
автора і репліки. Зверніть увагу на розділові знаки при діалозі.

НА КОЖНОМУ УРОЦІ

Уранці тато йде на роботу раніше, ніж Ва-
силько до школи. Отож він і наказує синові:

– Дивись там, піднімай руку. Будь активним.

А ввечері він обов'язково поцікавиться:

– Ну як? Піднімав руку?

– Ага, – відповідає син, – на кожному уро-
ці, тату.

– Молодець! Розкажи.

– На уроці історії я підняв руку й сказав,
що Петрик мені заважає...

– Правильно, треба бути відвертим і сміли-
вим, – мовив тато.

– На уроці географії я підняв руку й ска-
зав, що забув удома атлас...

– Гаразд. Чесність – теж дуже гарна риса.

– На уроці літератури вчителька запитала, хто не вивчив вірша, і я під-
няв руку...

Тато сердито звів брови.

– А на уроці біології...

– Ну, ну, – обізвався батько.

– На уроці біології не було ніякої причини. Тоді я придумав. Підняв
руку й сказав, що надворі йде дощ!.. (За А. Коцюбинським).

Особли-
вості
діалогу

Пряма мова нерідко буває діалогічною.

Діалог – це пряма мова, що передає розмову двох осіб.
Розмова трьох і більше осіб називається полілогом.

Репліка

**Кожне окреме висловлювання учасників діалогу (поліло-
гу) називається реплікою.** Репліки можуть супроводжу-
ватися словами автора.

Розділові
знаки

Кожну репліку діалогу зазвичай записують з абзацу, пе-
ред нею ставлять **тире**. Репліки в лапки не беруть. Слова
автора виділяють розділовими знаками за правилами, по-
даними в параграфі «Пряма мова». **НАПРИКЛАД:**

– Мамо, – питаю, – то льони цвітуть?

А мати сміються:

– То, – кажуть, – Дніпро.

– А чого він такий синій?

– Від неба, – кажуть (О. Гончар).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Коли діалог не розбивається на абзаци, а репліки записуються одна за одною, то кожна з них береться в лапки, а між ними ставиться тире. **НАПРИКЛАД:** «Куди їдете?» – «До Києва». – «А мене підкинете?» – «Сідайте!»

46 І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок, який виражав би його основну думку. У чому, на ваш погляд, полягає виховне значення тексту?

КОРИСНІ ХИЖАКИ

Сіра чапля

Човен повільно продирався крізь плетиво очерету. Дорослі одпихали веслами, як баграми. Стебла рослин аж попере- плутувались. Невдовзі він зупинився.

Іван Васильович розсунув перед чов- ном очерет. Усі побачили на купині ве- лике гніздо. Зроблене з паліччя очерету, воно нагадувало перекинутий конус.

– Колонія* сірих чапель, – пояснив Іван Васильович.

– А де ж самі птахи? – поцікавився Славко.

– Після вильоту пташенят вони збиваються у зграї і перекочують ближче до берега, туди, де багато по-

живи: комах, дрібної риби, ящірок, гадюк, гризунів.

Мандрівники повилазили з човна й дібралися до одного з гнізд. Воно здалося хитким та ненадійним, просвічувалося з усіх боків. Славко не втерпів та поспробував на міцність рукою: не розвалилося!

Іван Васильович засміявся:

– Даремно стараєшся, споруда ця складена досить міцно. До річі, батьки дбайливо охороняють дітей. Коли хтось нападе на гніздо з пташенятами, вони здіймають страшенний галас. На допомогу злітається вся колонія.

– А хто полює на них? – запитала Іра.

– Цс-с... Швидше камеру. Біля крайнього гнізда сидить їхній найлюті- ший ворог – болотяний лунь.

Птах не став чекати, поки його знімуть на плівку, змахнув довгими крилами й здійнявся над колонією. Хижак, покружлявши над гніздами, переконався, що вони порожні, і подався геть.

– Лунь шкодить дрібноті, руйнує гнізда чапель, чайок, качок, – пояс- нив Іван Васильович. – У нашій місцевості цих птахів небагато, тому від- стрілювати їх не варто.

– Не варто відстрілювати? – обурилася Іра. – А те, що вони на дрібних і водоплавних птахів полюють?

– І все ж, Іро, пернаті хижаки користі дають значно більше, ніж шко- ди, – продовжив Іван Васильович. – Вони, як і вовки, нападають в основ- ному на слабших або хворих тварин. Крім того, хижі птахи знищують мишовидних гризунів, які з'їдають зерно на полях. Виходить, що хижаки зберігають хліб (За А. Давидовим).

* Колонія – тут: складна сукупність особин, які живуть у з'єднанні одна з одною.

II. Знайдіть діалоги, поясніть їхню роль у тексті. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при діалозі.

III. Знайдіть у тексті звертання, вставні слова, однорідні присудки, дієприслівниковий зворот.

IV. Наведіть з тексту приклади таких речень: розповідне, питальне, спонукальне, окличне, неокличне.

47 **МИКРОФОН.** Чи відомі вам факти недбалого ставлення до довкілля у вашій місцевості? Які заходи варто вживати для охорони тваринного й рослинного світу?

48 I. Запишіть текст у формі діалогу, розставляючи пропущені розділові знаки.

Ти звідки такий вскіпався підхопивши мене під боки запитав парубок. Он звідти невиразно промовив я Пустіть мене дядьку в театр Чого захотів Я тебе пушту, але так, щоб знав, де раки зимують Я вже знаю, де вони зимують жалісно заскімлив я, бо не раз про це чув од дорослих А куди Макар телят ганяє теж знаєш уже з цікавістю покосував на мене парубок І це знаю бадьоріше відповів я Ну а де козам роги правлять Теж знаю А чому фунт лиха Це як по якому ярмарку посмілішав я Моя відповідь сподобалася любителю приказок, він засміявся і ще запитав А чого ж ти не знаєш Не знаю, що таке театри Пустіть мене побачити (*М. Стельмах*).

II. Знайдіть фразеологічні звороти. Поясніть, що вони означають.

49 I. Прочитайте текст. Як, на вашу думку, потрібно вести дискусію? Що в ній найважливіше? Поясніть значення вислову *боротьба думок*.

БОРОТЬБА САМОЛЮБСТВА

Одного разу записали на диктофон суперечку двох хлопчаків. Вони не знали про це.

Друзі сперечалися про можливість життя на інших планетах – тема дуже захоплююча. Обидва демонстрували ерудицію і начитаність. Але коли їм дали прослухати запис, обидва жажнулися.

– Це не я! – сказав один із них.

– Невже я так кричав? – запитав другий.

У суперечці не вистачало головного: пошуків істини. Кожен кричав своє, не слухаючи співрозмовника. Кожен намагався заволодіти розмовою, як своєю вотчиною, і витіснити з неї іншого. Та найцікавіше: коли нарешті вони визначили предмет суперечки, виявилось, що його немає! Виявилось, що обидва однастайні, згодні в основних положеннях.

Як часто ми галасуємо, не домовившись про предмет суперечки. І як наслідок здебільшого – струс повітря, зайве випробування для нервової системи і згайний час... А головне, замість боротьби думок – боротьба самолюбства. Не «де істина?», а «чия візьме!» (*За Л. Ковальовою*).

 II. Складіть і розіграйте за особами діалог дискусійного характеру (10–12 реплік), що міг би відбутися між дев'ятикласниками (дев'ятикласницями) на одну з поданих тем.

1. Чи завжди треба говорити правду?

2. Чи потрібні в дев'ятому класі уроки музики?

3. З п'ятнадцяти років діти повинні відвідувати загальноосвітній навчальний заклад лише за бажанням.

50 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть спільно діалог (12–14 реплік) на тему шкільного життя або дозвілля, по черзі вводючи в нього репліки.

51 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть діалог (12–14 реплік), який починався б такими словами: «Я хотів би (не хотів би) потрапити в місто, де всю роботу за людей виконують роботи». Використайте речення зі звертаннями та вставними словами.

Варіант Б. Складіть і запишіть діалог (12–14 реплік), який починався б такими словами: «Я не згоден, що всі говорять, ніби...». Використайте речення зі вставними словами та однорідними членами речення.

52 У невеликому творі-роздумі розкрийте зміст одного з поданих висловлювань (на вибір). Уведіть до тексту діалог (4–8 реплік).

1. Будь-яка праця стає творчістю, якщо ти вкладаєш у неї душу (*В. Сухомлинський*).

2. Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони несерйозні (*Г. Сковорода*).

ВИСНОВКИ

1. Пряма мова може оформлюватися у вигляді діалогу, який вводиться за допомогою слів автора або без них. Діалог часто використовується в літературі, кіно, театрі.

2. Репліки діалогу звичайно записують з нового рядка і в лапки не беруть.

§ 6. ЦИТАТА

Про цитату як спосіб передачі чужої мови та розділові знаки при цитаті

53 Прочитайте текст, визначте його основну думку. Знайдіть у тексті уривки висловлювань відомих людей світу. Чи поділяєте ви їхні погляди? Поміркуйте, з якою метою автор звертається до чужих висловлювань, та розкажіть, як їх треба виділяти на письмі.

ЗДОРОВ'Я – У ТВОЇХ РУКАХ

Сучасна людина особлива, бо живе в поганих екологічних умовах, дишає забрудненим повітрям, п'є нечисту воду, ще й привчилася зловживати медикаментами хімічного походження. Вона недостатньо звертає уваги на своє здоров'я, часто курить, вживає алкоголь.

Як відомо, основою життя є постійний обмін між організмом і довкіллям. З довкілля людина одержує кисень, воду та необхідні для життя поживні речовини, тому зрозуміло, що здоров'я, опір до несприятливих умов навколишнього середовища, довголіття значною мірою залежить від харчування. Важливо прислухатися до слів античного філософа **Сократа**: «Ми живемо не для того, щоб їсти, а їмо для того, щоб жити».

Якщо говоримо про культуру харчування, то це означає не лише чистий стіл з виделкою та ножем, білосніжною скатертиною, а й уміння раціонально, збалансовано, адекватно харчуватися.

На жаль, більшість людей ставляться до раціонального харчування, як і до здоров'я в цілому, зневажливо. Їм варто було б прочитати книжки відомого українського лікаря **Миколи Амосова**, який писав: «Не сподівайся на медицину. Вона непогано лікує багато захворювань, але не може зробити людину здоровою».

Визнаний у світі австралійський лікар-дієтолог **Кантер Джефрі** вважає, що «немає хвороб, які не можна вилікувати, а є люди, яких не можна вилікувати, у яких немає сили волі, щоб себе дисциплінувати, немає достатнього розуму, щоб зрозуміти закони природи» (*О. Ганич*).

Особливості цитати

Цитати є різновидом прямої мови.

Цитата – це дослівний уривок з іншого тексту, що наводиться для підтвердження чи пояснення певної думки.

НАПРИКЛАД: *Без віри, що гори рушить, малі люди будуть вудити рибку на мілині й гризтися за привілеї і ніколи не знатимуть: «Хто море переплив і спалив кораблі за собою, той не вмере, не здобувши нового добра»* (*Леся Українка*).

Розділові знаки

Цитати беруться в лапки.

- Коли цитата оформлюється як пряма мова, тобто супроводжується словами автора, вживаються такі самі розділові знаки, як і при прямій мові. **НАПРИКЛАД:** *Водній зі своїх праць французький філософ Гельвецій писав: «Людина, яка робить щасливими інших, не може сама бути нещасною».*

- Якщо цитата є частиною речення і продовженням слів автора, вона пишеться з малої букви. **НАПРИКЛАД:** *1. Арістотель роз'яснював, що «дружба не тільки неоціненна, а й прекрасна – ми уславлюємо тих, хто любить своїх друзів». 2. У своїх сонетах Рильський часто висловлював «пейзажем те, для чого слів нема людських»* (*Д. Павличко*).

- Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуск позначаємо крапками (...).

- Коли після цитати йде вказівка на її джерело, цю вказівку беремо в дужки, а крапку ставимо після другої дужки. **НАПРИКЛАД:** *«Підняти слабкого – замало, його ще треба потім підтримати»* (*В. Шекспір*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Лапки не ставимо при цитуванні віршованого тексту з дотриманням віршованих рядків. При цьому слова автора записуємо на окремому рядку.

НАПРИКЛАД:

*Не жди ніколи слушної пори –
Твоя мовчанка може стать ганьбою!* –
писав український поет *Дмитро Павличко*.

Епіграф

Різновидом цитати є **епіграф**. Епіграф у лапки не береться. Вказівка на автора або джерело пишеться справа без дужок і без крапки після неї. **НАПРИКЛАД:**

*Мову чудову, глибинне і пружне слово,
немов гостру зброю, дав нам народ.*

Д. Павличко

54 І. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому цитати, обґрунтуйте вживання розділових знаків при них. Поясніть роль цитат у тексті.

Часослов Ш. Фіоля

РАДІСТЬ ПИСАРЯ

Під текстом літописів старі писарі лишали записку від себе з виправданням своєї нетямучості, висловлюючи радість, що важка праця переписування закінчилася. Такі записки часто укладалися афористично, на зразок: «Радіє заєць, утікши із сіті, радіє віл, дооравши ниву, – так само радіє і писар, дописавши книгу». Закінчується книга дуже часто проханням «помилки виправляти, а переписувача не про-

клинати». Загалом наші предки дивилися на книжку з великою повагою і ставилися до неї дуже серйозно.

Іван Томашевський, один із таких переписувачів, радив ще в 1680 р.: «Не жалій часу на читання, бо його тим обернеш на добрі речі, адже хто час витрачає на пусте, то начебто з павутини полотно робить, з піску замки будує і мотилі хапає в повітрі руками, відтак руки марає і геть викидає. Шукай пожитку в книгах, у духовному харчі – і доступишся вічного життя!» (За В. Шевчуком).

II. Поясніть, як ви розумієте слова Івана Томашевського про необхідність читання.

III. Знайдіть у тексті відокремлені члени речення.

55 Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи чужі дужки. Знайдіть цитати, поясніть уживання розділових знаків.

Повсякчас, навіть коли Україну злії люди робили для її дітей мачухою, і тоді вона залишалася дорогою вірним її синам. Тарас Шевченко (не)мало зазнав лиха за неї, але любов до (матері)України горіла в його серці (не)вгасимим вогнем, бо «нема на світі України, (не)має другого Дніпра»!

Царствено красива ця земля писав колись про неї французький письменник Бальзак.

Був захоплений і російський художник Васнецов. Я споглядав багато красот землі казав він але нічого подібного (ні)де (не)знаходив і певний, що й не міг би знайти (П. Панч).

56 І. Прочитайте висловлювання відомих людей, дотримуючись правильної інтонації. Поясніть думку, яка міститься в кожному з них.

1. Учітесь, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь (Т. Шевченко). 2. Добру науку приймай, хоч її і від простого чуєш; злої ж на ум не бери, хоч би й святий говорив (І. Франко). 3. Коли не зможу нічим любій вітчизні прислужитись, в усякому разі з усієї сили намагатимусь ніколи ні в чому не шкодити (Г. Сковорода). 4. Несправедливість, скоєна відносно однієї особи, є загрозою для всіх (Ш. Монтеск'є). 5. Любіть Землю! Любіть працю на Землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті (О. Довженко). 6. Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна

рідну матір вибирати (В. Симоненко). 7. Мало – бачити. Мало – розуміти. Треба любити. Немає загадки таланту. Є вічна загадка Любові (Г. Тютюнник). 8. Люблять батьківщину не за те, що вона велика, а за те, що своя (Сенека).

II. Складіть усно твір-роздум (8–12 речень) на тему одного з висловлювань (на вибір). Використайте як цитату відповідне висловлювання.

57 Підготуйте і запишіть невелике повідомлення на тему «Основні вимоги до усного виступу», використовуючи для підтвердження своїх думок дібрані самостійно або подані цитати.

1. Використовуйте кожну нагоду, щоб потренуватися в мовленні: починайте із заздалегідь підготовленої розповіді спочатку в розмові з однією особою і в вузькому колі, а далі, коли посміливішаєте, говоріть і в більш широкому товаристві (І. Томан). 2. Що маєш казати, наперед обміркуй (Нар. творчість). 3. Слово зближує людей, тому треба намагатися говорити так, щоб усі могли розуміти тебе і щоб усе, що ти говориш, було правдою (Л. Толстой). 4. Інтонація одним і тим самим словом може надати різних відтінків, безмежно розширити їхнє смислове наповнення (І. Андронов). 5. Промова вимагає стеження за рухами тіла, і за жестикуляцією, і за виразом обличчя, і за звуками та відтінками голосу (Цицерон).

ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви хочете стати цікавим співрозмовником, збагатити свій словниковий запас крилатими висловами, зверніться до книг А. Коваль «Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові» та А. Коваль, В. Коптілова «Крилаті вислови в українській літературній мові». У цих книжках подано пояснення та ілюстрації до багатьох афоризмів. Автори не лише з'ясовують походження висловів, а й показують особливості їх уживання, шляхи розширення чи зміни їхнього значення.

58 Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Випишіть із «Повчання дітям» Володимира Мономаха дві цитати. Підготуйте невелику усну розповідь про зазначений твір, використовуючи виписані цитати. Продумайте, як би ви оформили ці цитати на письмі.

Варіант Б. Випишіть з пам'яток давньоруської літератури дві цитати на тему «Минуле України». Складіть усно невелике висловлювання на зазначену тему, використовуючи виписані цитати. Продумайте, як би ви оформили ці цитати на письмі.

ВИСНОВКИ

1. Цитати використовують як авторитетне підтвердження чи заперечення власних суджень.
2. Цитата може оформлюватися як пряма мова або ж зливатися з реченням. На письмі цитату, як і пряму мову, звичайно беремо в лапки.

Проект

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Створіть гру (лото, вікторина, комп'ютерна гра чи гра за зразком телевізійних проектів «Що? Де? Коли?», «Найрозумніший», «Перший мільйон» тощо) на тему «Пряма і непряма мова». Мета гри: узагальнити знання з визначеної теми. Підготуйтеся до захисту проекту перед учнями класу (5–7 хвилин) за поданим планом.

План захисту проекту гри

Назва гри, її мета, на кого зорієнтована.
Обґрунтування корисності й доцільності вашої гри для вивчення відповідної теми.
Правила гри (тривалість, кількість учасників тощо).
Демонстрація гри чи її частини.
Відповіді на запитання представників інших груп.
За одним із проектів проведіть гру в класі.

§ 7. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА»

59

Підготуйте зв'язну розповідь на одну з мовознавчих тем: «Пряма і непряма мова як засоби передачі чужої мови», «Розділові знаки в реченнях з прямою мовою», «Цитата та її оформлення в тексті». Ілюструйте розповідь прикладами, дібраними з цього підручника, художньої літератури або складеними самостійно.

З ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

У художньому стилі для передачі чужої мови зрідка використовують також конструкції з **невласне прямою мовою**. Це так зване внутрішнє мовлення, яке передається письменником шляхом своєрідного «перевтілення» у свого персонажа. Наприклад: *Кайдашиха обтерла білою хусткою сап'янці і гордовито дивилася навкруги: дивіться, мов, люди добрі, яка панія їде до вас у гості (І. Нечуй-Левицький)*. Як видно з наведеного прикладу, чуже мовлення включається в авторську розповідь.

Невласне пряма мова поєднує в собі особливості прямої і непрямой мови.

60

I. Розгляньте комікс. Колективно прокоментуйте його (тема, сюжет, художній задум, деталі, характери персонажів, відчуття персонажів у різні моменти тощо).

II. Складіть за коміксом діалог у розмовному стилі (8–10 реплік), який міг би відбутися між братом і сестрою. Прочитайте цей діалог за особами, застосовуючи доречні міміку та жести.

III. Складіть і запишіть невелику розповідь на основі коміксу. Введіть у текст частину складеного вами діалогу.

61 I. Пригадайте кілька фразеологізмів зі словами *рука, нога, вухо, око, ніс*. Поясніть значення цих виразів. За потреби скористайтесь фразеологічним словником.

II. Складіть діалог за поданою схемою, ввівши до нього один чи два дібраних вами фразеологізми.

A:

- П.
- П, – а.
- П!
- П! – а.

III. Уведіть складений діалог у невеликий текст. Текст запишіть.

62 Складіть і розіграйте за особами діалог (12–14 реплік), можливий в описаній нижче ситуації на вибір. Доберіть аргументи на захист своєї позиції.

Ситуація перша. Ваші друзі збираються провести спортивний турнір. Треба вирішити, які види спорту будуть представлені на цьому турнірі та чому саме, а також кого запросити на змагання.

Ситуація друга. Ви зустріли свого сусіда, який вступив до університету. Розпитайте в нього про його майбутню спеціальність, повідомте про свій вибір професії, обґрунтуйте його.

63 **МІКРОФОН.** Продовжте твердження.

1. З вивченої теми «Пряма і непряма мова» я найкраще засвоїв (засвоїла)...
2. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

64 Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з відповідями, уміщеними наприкінці підручника.

ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Реченню *І щоразу, виймаючи хлібину з печі, бабуся шепотіли: «Який наш хліб, таке й наше життя» (Б. Харчук)* відповідає схема:

- A «П», – а. В «П, – а, – п».
- Б А: «П». Г А: «П», – а.

2. Слова автора стоять у середині прямої мови в реченні:

- A Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре! Здрастуй, свіжосте нив! Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив (В. Симоненко).
- Б Чоловік, піднявши злегка картуза, повагом промовляє: «Боже, поможи» (В. Винниченко).
- В «Так-так-так», – притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка (М. Стельмах).
- Г «Ось ходімо подивимось на сліди літа, – так само таємниче говорить мати. – Сьогодні воно торкнулось руками до ягід, і вони почали паленіти» (М. Стельмах).

3. Пунктуаційну помилку допущено в реченні:

- A Невимовно зрадивши, дядько Сидір бадьоро вигукнув: «О, нарешті знайшов! Тут і копатимемо криницю...» (В. Скуратівський).
- Б «Я знаю тільки те, що нічого не знаю», – любив повторювати Сократ (Із журналу).

В «Дуб здавна користується у людей великою шаною – згадував Береговець – з-поміж усіх наших дерев – наймогутніший пагін землі» (*І. Цюпа*).

Г «А ось уже, хвалити Бога, й на світ благословиться!» – чую голос матері (*С. Васильченко*).

4. Непряма мова є в реченні:

А Ти знаєш, що ти – людина? Ти знаєш про це чи ні? Усмішка твоя – єдина, мўка твоя – єдина, очі твої – одні (*В. Симоненко*).

Б Японський письменник Акутагава Рюноске сказав: «Щоб зробити життя щасливим, треба любити повсякденні дрібниці» (*Із журналу*).

В Римський філософ Сенека говорив, що найщасливіший той, хто не думає про щастя (*Із журналу*).

Г Заревли корови по дворах, закричали гуси на плавах, протягли своє «ку-ку-рі-ку» горлаті півні (*Панас Мирний*).

5. Цитата – це:

А дослівний уривок із тексту, за допомогою якого підтверджується чи пояснюється певна думка;

Б чуже мовлення, передане не дослівно, а лише зі збереженням основного змісту;

В окреме висловлювання учасників діалогу;

Г уривок з тексту, переданий не дослівно, а лише зі збереженням основного змісту.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є засоби передачі чужої мови?
2. Чим пряма мова відрізняється від непрямої? Наведіть приклади.
3. Розкажіть про особливості інтонування речень з прямою мовою.
4. Які розділові знаки ставимо в реченнях з прямою мовою?
5. Що таке цитата? Які розділові знаки ставимо при цитуванні?
6. Що таке діалог? Розкажіть про розділові знаки при діалозі.
7. Складіть і запишіть два речення з прямою мовою, а потім замініть їх непрямою.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО	ПОЯСНЕННЯ
ушкодження	травматичне ушкодження	<i>травма</i> і є <i>ушкодженням</i>
іmunітет	захисний іmunітет	у слові <i>іmunітет</i> міститься значення <i>захист</i>
особисто (сам) повідомлення	особисто сам інформаційне повідомлення	<i>сам</i> і <i>особисто</i> за змістом однакові будь-яке <i>повідомлення</i> містить <i>інформацію</i>
закон мій	легальний закон мій власний	<i>закон</i> не може бути <i>нелегальним</i> <i>мій</i> і є <i>власний</i>
реальний	реальна дійсність	<i>реальний</i> і є <i>дійсний</i>
вундеркінд	юний вундеркінд	<i>вундеркінд</i> – <i>здібна дитина</i>
хвилина	хвилина часу	<i>хвилина</i> означає відрізок <i>часу</i>
у квітні	у квітні місяці	у назві <i>квітень</i> міститься поняття <i>місяць</i>
лікар-педіатр	дитячий лікар-педіатр	слово <i>педіатр</i> має значення <i>дитячий лікар</i>

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Відмінний – 1. Який має високу якість, дуже добрий (*відмінний стрілець, учень*). 2. Який чимось відрізняється від кого-, чого-небудь; інший, неоднаковий (*відмінні поняття, смаки, думки*).

Відмітний – чимось позначений, має тільки йому властиві ознаки (*відмітна особливість, риса*).

* * *

Сніговий – укритий снігом, утворений із снігу, який несе сніг (*снігова буря, гірка, хмара, завірюха*).

Сніжний – багатий на сніг; подібний до снігу (*сніжні полонини, сніжне поле*).

НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

саночкі сантиме́тр скі́льки-не́будь со́лодощі ста́рання́сть течі́я тонкі́й	Украї́на украї́нський упо́вні хре́щений, <i>дієприкм.</i> хре́щени́й, <i>прикм.</i> цеме́нт це́нтнер	черстві́й чий-не́будь чита́ння чоти́рна́дцять шкіря́ний яли́нковий яли́новий
--	--	--

Наша рідна українська мова – це основа нашої безмежно багатой культури. Це наш дух, наш космос, наша пісня, якій світ дав найвищу оцінку. Врешті-решт – це ми. Зникає мова – зникає нація.

О. Гончар

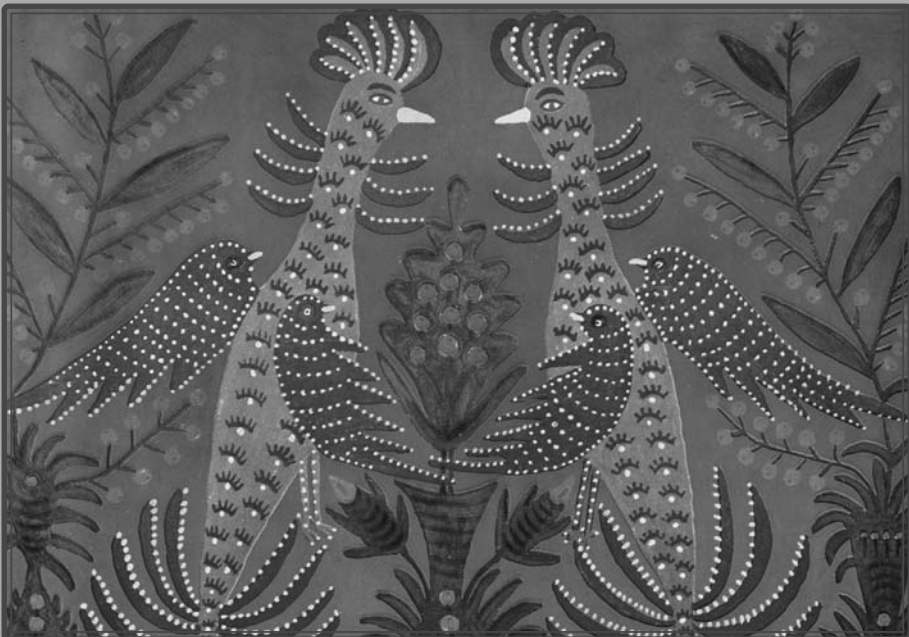
Складне речення. Складносурядне речення

Ви знаймете:

- ознаки складного речення та його види;
- особливості будови складносурядного речення та засоби зв'язку в ньому.

Ви вмітимете:

- визначати види складних речень, знаходити в тексті складносурядні речення;
- визначати смислові зв'язки між частинами складносурядного речення;
- правильно ставити розділові знаки між частинами складносурядного речення, обґрунтовувати їх уживання, виправляти пунктуаційні помилки;
- аналізувати й оцінювати виражальні можливості складносурядних речень.

§ 8. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ І ЙОГО ОЗНАКИ

Про те, чим складне речення відрізняється від простого, про види складних речень та засоби зв'язку в них

ПРИГАДАЙТЕ! Яке речення називається складним?

65 Прочитайте подані складні речення. Визначте, зі скількох частин, що мають будову простих речень, складається кожне з них. Як пов'язані ці частини – за допомогою сполучників та інтонації чи лише інтонації? Які сполучники (сурядні чи підрядні) використано? Зробіть висновок про особливості зв'язку частин складного речення.

1. Поет не боїться від ворога смерті, бо вільная пісня не може умерти (*Леся Українка*). 2. Земля моя готується до сну, але я довго ще не буду спати (*В. Сосюра*). 3. Дорогою за вишумом промчала автомашина, десь мукнула корова, коло криниці брякнуло відро (*Б. Харчук*). 4. Степи не дишуть спекою і пилом, і вітер сушить роси на траві (*В. Симоненко*).

Основні
ознаки

Складним називається речення, у якому є дві або більше граматичних основ.

Кожна граматична основа разом з другорядними членами або без них утворює **частину складного речення**, яка має будову простого речення. Частини складного речення об'єднуються в одне ціле за змістом та інтонацією. **НАПРИКЛАД:** 1. Дош про-йшов, і світлі ручаї в синє море випливають воду (*П. Воронько*). 2. Тепер я знаю, де ночують громи ревучі весняні (*П. Ребро*).

Змістова
єдність

Зміст складного речення є цілісним синтаксичним вираженням єдиної складної думки й зумовлений змістом його складових частин.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Бувають випадки, коли частини складного речення можна повністю роз'єднати, утворивши з одного складного два або більше простих речення. Але окремо вжиті вони не забезпечать змісту, вираженого в складному реченні. Наприклад, у реченні Тече вода з-під явора яром на долину, пишається над водою червона калина (*Т. Шевченко*) обидві частини можуть існувати як прості речення. Проте чудесна картина природи зблідне, якщо розглядати її окремо в кожному простому реченні.

Інтонаційна
єдність

Складне речення характеризується **інтонаційною єдністю**. У кінці кожної частини голос підвищується, що свідчить про незакінченість речення, і лише в кінці всього складного речення голос знижується. **НАПРИКЛАД:**

Сонце заходить, / гори чорніють, / пташечка тихне, /
поле німіє (*Т. Шевченко*).

Розділові
знаки

На письмі частини складного речення, як правило, відділяються одна від одної розділовими знаками (найчас-

Засоби
зв'язкуСтилістичні
особливості

тіше **комою**, а також – **тире**, **двокрапкою** або **крапкою з комою**).

Засобами зв'язку частин складного речення є сполучники або сполучні слова (займенники, прислівники) та інтонація.

Складні речення широко використовуються в **науковому й офіційно-діловому** стилях мовлення, оскільки мають (порівняно з простими реченнями) ширші можливості для вираження різних синтаксичних відношень. Вони повніше передають думку, точніше виражають зв'язки між явищами.

66 І. Доведіть, що в кожній групі одне з трьох речень є складним. За потреби скористайтеся пам'яткою «Як довести думку», вміщеною на форзаці.

Група І. 1. Як у травні дощ надворі, то восени хліб у коморі (*Нар. творчість*). 2. Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать і, несучи вагу ту страшную, буду пісню веселу співать (*Леся Українка*). 3. Жовтогаряча осінь стоїть над Осокорами, розкинувши високо над землею блакитні небеса (*І. Цюпа*).

Група ІІ. 1. Небо звисало одною сірою, мрячною масою над землею (*О. Кобилянська*). 2. На боці, зверненому до півночі, кора дерев товща, грубіша і темніша (*І. Зайнчковський*). 3. У тебе розум добрий, та язик дуже довгий (*Нар. творчість*).

ІІ. Випишіть складні речення, підкресліть у них граматичні основи, визначте кількість частин. Обґрунтуйте пунктограму «Кома між частинами складного речення».

67 І. Спишіть вірш. Підкресліть граматичні основи. Які з речень є простими, а які – складними? Поясніть різницю в будові, у змістових відтінках та інтонації простих і складних речень.

ЇХАВ МІСЯЦЬ

Їхав місяць Молочним Шляхом,
Віз червінці у срібній торбині.
І такий він уже невдаха,
Що той віз перекинувсь...

І розсипались тії монети,
Покотилися по дорозі.
От тепер вже нема секрету,
Чом на трави упали роси.

І сидить він тепер щоночі
На отому розбитому возі.
Позбирати червінці хоче
І втирає хмаринкою сльози.

(Г. Дудка)

І. Труш. Захід сонця в Криму

ІІ. Прочитайте вірш виразно вголос. Чи характеризується кожна окрема частина складного речення інтонаційною завершеністю? У двох складних реченнях позначте місця пауз, місця підвищення та зниження голосу.

Види
складних
речень

Залежно від особливостей поєднання частин складні речення поділяються на три види: **складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові**.

ВИДИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ			
Вид речення		Вид та засоби зв'язку	Приклади
Сполучникові	Складно-сурядне	Сурядний зв'язок: сурядні сполучники; інтонація	<i>І діти сміються, і вітер привітно в каштанах шумить (В. Сосюра)</i>
	Складно-підрядне	Підрядний зв'язок: підрядні сполучники або сполучні слова; інтонація	<i>Не може кермувати людьми той, хто сам не бачить шляху із пітьми (Д. Павличко)</i>
Безсполучникове		Безсполучниковий зв'язок: інтонація	<i>Осіпається листя, жмуться і горбляться берези (М. Стельмах)</i>

Види
зв'язку

Сурядний зв'язок передбачає рівноправність частин складного речення (від однієї частини до іншої не можна поставити питання).

Підрядний зв'язок передбачає нерівноправність частин складного речення (від однієї частини до іншої можна поставити питання).

68 **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Як можна визначити вид складного речення?

69 I. Спишіть спочатку складні сполучникові речення, а потім – складні безсполучникові. Яке речення залишилось невиписаним? Чому? Розставте пропущені розділові знаки. Сполучники обведіть кружечком.

1. Весело тріщали дрова в грубі пахло житнім хлібом і теплом. 2. Скидає Київ животворний сон з плечей своїх, туманами укритих. 3. Як не любити пори коли ночами в **щасті** тремтить соловей. 4. Уже весна відсвяткувала свої вишневі **весілля** уже до літнього причала пливе запліднена земля. 5. Уже рудіють на газонах трави і дощ упертий по дахах шумить. 6. Благословенна праця рільника* що оре цілину в ясній надії (З тв. М. Рильського). 7. Пробігли дні у розовому димі засохли весни відшуміли зливи (В. Симоненко).

* Рільник – той, хто займається рільництвом; землероб.

II. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції.

70 Перебудуйте подане складне речення на три прості. Чи рівнозначна така перебудова речення з погляду виразності?

Половіє безмежний клин озимої пшениці, високе красується жито, сріблиться овес (Ю. Яновський).

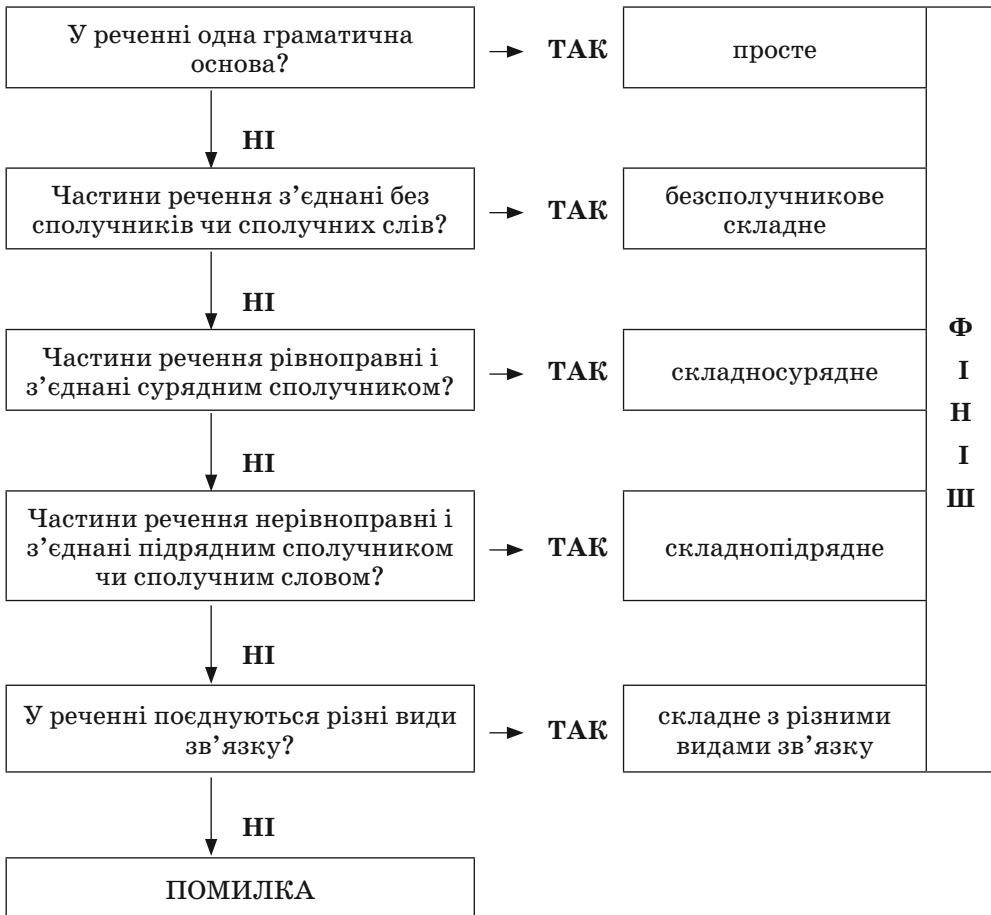
71 Продовжте кожне подане речення так, щоб утворилися складні речення, і запишіть. За потреби для зв'язку частин складних речень використайте сполучники та сполучні слова з довідки. Розставте розділові знаки.

1. Темна ніч опустила крила. 2. Гарні сільські світанки. 3. Стародавній Київ народився на березі Дніпра. 4. Люди повинні передати у спадок своїм нащадкам квітучу землю. 5. Сонце сліпило мені очі. 6. І задвигтіла від бухкання копит земля. 7. Над головою спурхнув якийсь птах.

ДОВІДКА: коли, як, і, який, а, яка, але, бо, де, та.

72 Розгляньте алгоритм визначення виду речення за будовою та способом поєднання частин складного речення. Підготуйте за алгоритмом розповідь про те, як розрізнити просте і складне речення та види складних. Супроводьте розповідь власними прикладами.

**Алгоритм визначення виду речення
за будовою та способом поєднання частин**

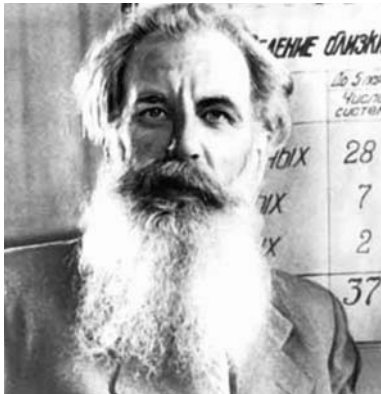

73 *ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.* І. Визначте, яке з чотирьох поданих речень є простим, яке – складносурядним, яке – складнопідрядним, а яке – безсполучниковим. Відповідь обґрунтуйте.

1. Заплакане вікно повіки розтулило, намокли у дерев пошарпані вітрила (Г. Дудка). 2. Мене ліси здоров'ям напували, коли бродив у їхній гущині (В. Симоненко). 3. Синій вечір тихо бродить, квіти колихає і навшпиньки в хату входить, вікна затуляє (Г. Дудка). 4. Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко).

II. Спишіть, підкресліть граматичні основи.

74 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Що нового ви дізналися про Отто Шмідта? Що вас найбільше захоплює в цій людині?

Отто Шмідт

ОТТО ШМІДТ

Це була людина легендарної долі. Енциклопедист, професор математики, астроном, альпініст і мандрівник – першовідкривач нових земель, дослідник Арктики. Такий зовсім неповний перелік граней непересічного* таланту Отто Шмідта.

Становлення його особистості відбувалося в Києві, де родина оселилася після переїзду з Одеси. Тут Отто був одним з найкращих учнів Другої класичної гімназії. Великий потяг до природи, музики, спорту, а потім і математики збагачував і виховував його характер. Закінчивши 1909 р. гімназію із золотою медаллю, він вступив до Київського університету Св. Володимира на фізико-математичний факультет.

Шмідт просто вражав усіх своєю високою організованістю, наполегливістю, надзвичайно широким світоглядом, постійним прагненням пізнавати навколишню дійсність. Він навіть склав особистий план самоосвіти, відводячи час і на відвідування концертів, музеїв, виставок, театрів тощо. Проте, узагальнивши всі пункти, виявив, що для здійснення задуму йому знадобиться 1000 років. Тоді Отто зменшив список літератури для читання і вклав його в 250 років. Так розпочався його особистий штурм знань.

Невтомний мандрівник, він 1929 р. очолив першу арктичну експедицію на криголахі «Седов», а 1932 р. – на криголахі «Сибіряков», вивчаючи північні землі й відкриваючи нові острови.

У 1934 р., коли Отто очолив експедицію з вивчення Великого північного шляху, пароплав «Челюскін», на якому він перебував, несподівано потрапив в аварію. Корабель був фактично розчавлений кригою, але члени експедиції та екіпажу врятувалися. Наймовірно, але вони жили просто на крижині, доки їх не забрали літаками. Серед урятованих був і сам Отто Шмідт (За С. Карамашем).

* *Непересічний* – який чимось вирізняється з-поміж інших; не такий, як інші, не схожий на інших; особливий, винятковий.

II. Знайдіть складні речення. Скільки частин має кожне з них? Які з цих частин за складом граматичної основи співвідносні з односкладними реченнями? Поясніть роль складних речень у тексті.

III. Випишіть з речень тексту дієприслівникові звороти. За виписаними дієприслівниковими зворотами усно перекажіть прочитане.

ВИСНОВКИ

1. Складне речення має дві і більше граматичних основ. Між частинами складного речення здебільшого ставимо коми.
2. Розрізняють три види складних речень: складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові.

§ 9. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Про особливості будови складносурядного речення та про засоби зв'язку між його частинами

ПРИГАДАЙТЕ! Які сполучники є сурядними? На які групи за значенням вони поділяються?

75 Прочитайте подані складносурядні речення. Простежте, чи можна в кожному з них від однієї частини до іншої поставити питання. Зробіть висновок: рівноправними чи нерівноправними в синтаксичному відношенні є частини складносурядного речення.

1. Реве Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (А. Малишко). 2. Ось вітер шарпнув хмару лісу щосили, а блискавка яструбом кинулась з висі (М. Петренко). 3. Пісня та йому прошила серце райдужно-солодкою стрілою, і поніс її хлопчина в люди (М. Рильський).

Основні
ознаки

Складносурядним називається складне речення, частини якого рівноправні за змістом і зв'язані сурядними сполучниками. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

*Складносурядне
речення*

*Складнопідрядне
речення*

*Збиралося на дощ, і люди
поспішали згорнути сіно.*

*Люди поспішали згорнути
сіно, бо збиралося на дощ.*

Деколи частини складносурядного речення незалежні лише формально.

НАПРИКЛАД, у реченні *Ялинка затремтіла від низу до верхечка, і кілька зелених глиць упало на сніг* (М. Коцюбинський) між частинами дуже виразні причинно-наслідкові відношення: *кілька глиць упало тому, що ялинка затремтіла*.

Засоби
зв'язку

Частини складносурядного речення пов'язуються інтонацією та **сурядними сполучниками**, зокрема:

- єднальними – *і(й), та* (в значенні *і*), *і...і, ні...ні, ані...ані, не тільки...але й*;
- протиставно-зіставними – *а, але, та* (в значенні *але*), *проте, зате, однак*;
- розділовими – *або, чи, то...то, чи то...чи то, не то...не то, або...або, чи...чи, хоч...хоч*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Сурядні сполучники також служать для поєднання однорідних членів речення. Тому потрібно розрізняти складносурядне речення і просте речення з однорідними членами, з'єднаними сурядними сполучниками.

РОЗРІЗНЯЙТЕ:

1. І красується в полі жито, і лунає дитячий сміх (Є. Летюк).
(сполучник **і...і** з'єднує частини складного речення)
2. Схилились вишні в розпачі німім і роняють цвіт весільний у калюжу (Л. Гудзь).
(сполучник **і** з'єднує однорідні члени речення)

Схеми

Будову складносурядного речення можна зобразити за допомогою схеми. У ній частини речення позначаються двома квадратними дужками, між якими ставиться відповідний розділовий знак і сурядний сполучник. **НАПРИКЛАД:** *Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинках* (М. Рильський).

Схематично це речення можна зобразити так: [], і [].

Стилістичні особливості

Складносурядні речення широко представлені в **науковому, офіційно-діловому** стилях, а також в **усному мовленні**.

76 І. Доведіть, що частини поданого речення зв'язані сурядним зв'язком. Назвіть усі ознаки, які свідчать про його належність до складносурядних. Визначте, чим ускладнена кожна частина речення.

Шумлять жита високою стіною, упершись в обрій на краю землі, і жайворон тріпоче наді мною, піднявши в небо пісню на крилі (Я. Шпорта).

ІІ. Складіть чотири складносурядних речення, у складі яких були б відокремлені другорядні члени речення. Запишіть, поясніть розділові знаки.

77 Випишіть складносурядні речення. Підкресліть у них головні та другорядні члени. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Дороги веселі пливуть повз оселі, і осінь багата заходить у села (М. Стельмах). 2. Потягли ген осіннього воза вересневі натруджені дні, їх, бува, обпікає морозом, вони йдуть по колючій стерні (Г. Дудка). 3. Не заgrimів ні грім у хмарах, ні зловісні блискавки не розкрояли неба в्रो-чистим спалахом, ні бурі не повивертали з корінням могутніх столітніх дубів (О. Довженко). 4. Б'ються груди об вітри тужаві, каравела* в мандрі вируша (В. Симоненко). 5. Он красуються в траві ромашки, а он горять пелюстки гвоздички (А. Шиян). 6. Вишні позолотою поштопані, смаком наливаються в саду (Л. Гудзь).

* *Каравела* – старовинний вітрильний корабель; поетичне – взагалі про корабель.

78 І. Спишіть, розкриваючи дужки. Визначте межі частин складносурядних речень і поставте між ними коми. Накресліть схеми речень, назвіть засоби зв'язку.

1. Вітер напинає вітрило а (в)далині височіють вітряки, повернувши крила вітрові (на)зустріч (Ю. Белічко). 2. Деревя мене ч(е,и)кають і падає

листя на сте(ж,ш)ку і падають зорі в долоні і падає сон у траву... (І. Драч). 3. В'ється смуга сірого бетону під крилом могутнім літака і Бориспіль в(е,и)чоровий тане в пов(е,и)ні зеленій вишняка (М. Боровко). 4. Ні людей, ні хат не було але смужечка синього диму снувалася (по)між деревами (Б. Лепкий). 5. Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері а й протікали слёзи гарячі на її обличчі (Г. Тютюнник). 6. Стихне м(е,и)лодія й (з,с)хлипне поволі срібна хмаринка перлистим дощем (З. Мороз). 7. Ми нає дощ та від його краплин не стане на душі моїй тепліше (Л. Гудзь).

II. Виділені прислівники розберіть за будовою.

79 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Об'єднайтеся в групи. Пригадайте або випишіть із довідникової літератури прислів'я, які за будовою є складносурядними реченнями. Виграє та команда, яка за визначений час добре якнайбільше прислів'їв.

80 Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. [], і []. 2. Або [], або []. 3. [], і [], але []. 4. [], однак []. 5. Не тільки [], але й [].

81 Відновіть віршові рядки, з'єднавши речення першої й другої груп за допомогою найбільш відповідних сурядних сполучників. Зверніть увагу на римування та ритм. Утворені речення запишіть.

I. 1. Ще бурчить громовиця. 2. Дощ одхлюпався по асфальту, змив гарячого дня сліди. 3. День струменить з-за обрію на лан. 4. Ще лід блищить на заспаній ріці.

II. 1. Небесний косар входить сонцем у світлицю з-за розвітрених хмар. 2. Веселка грайливим сальто* перекинулася до води. 3. Промінчиків молочні зубенята розшукують довкіл густий туман. 4. Вдень на ледь проталеній дорозі уже смакують воду горобці (З тв. В. Буденного).

**Сальто* – акробатичний стрибок із перевертанням у повітрі через голову (вперед або назад).

82 I. Прочитайте деформований уривок із твору. Запишіть речення в такій послідовності, щоб утворився текст. Розставте пропущені розділові знаки.

У спекотну погоду оси провітрюють комірки-гнізда крилами наче вентилятором. Так-так, зі справжнісінького паперу. Іду я по горі й бачу: з-під каменя вилітають оси. Тільки для людей папір машина виготовляє а оса – сама, власними щелепами. Перекинув камінь а під ним осине гніздо і споруджене воно з паперу. У тих комірках живуть осині личинки, і дорослі оси їх доглядають, годують, чистять. Нагризе тирси змочить її клейкою слиною і ліпить комірки-гнізда (За В. Танасійчуком).

Осине гніздо

II. Знайдіть складносурядні речення, визначте їхню роль у мовленні.

83 Перебудуйте прості речення з однорідними присудками на складносурядні за зразком. Простежте, як змінюється стилістичне забарвлення висловленої думки. Чи рівнозначні перебудовані речення з поглядом виразності?

ЗРАЗОК. *Пішов дощ і змусив дітей сховатися по хатах. – Пішов дощ, і діти змушені були сховатися по хатах.*

1. Налетів вітер і зірвав останнє листя з клена. 2. Затихає поволі місто і спалахує ліхтарями. 3. У саду цвіли прекрасні чайні троянди і радували серце маленької господині. 4. Друзі прийшли до Наталі на день народження і принесли в оселю багато квітів.

ВИСНОВКИ

1. Частини складносурядного речення обов'язково поєднуються сурядними сполучниками та інтонацією.
2. Частини складносурядного речення рівноправні між собою (від однієї частини до іншої не можна поставити питання).

§ 10. СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Про єднальні, протиставні, зіставні, розділові смислові зв'язки між частинами складносурядного речення та про засоби їх вираження

84 Прочитайте речення. З'ясуйте, у якому реченні: а) події, про які йдеться в різних частинах, відбуваються одночасно; б) зміст першої частини протиставляється змістові другої частини; в) йдеться про дії, які повторюються, взаємно чергуючись. Зробіть висновок про смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.

1. То вітерець дихне по ниві, то коник в житі засюрчить, то бджілка радісно з добуток, злетівши з квітки, задзижчить (*Л. Глібов*). 2. Коріння навчання гірке, зате плід його солодкий (*Нар. творчість*). 3. І гомоніла травами долина, і річка бистра поміж трав текла (*Г. Чубач*).

Смислові зв'язки

Між частинами складносурядного речення можуть бути такі смислові зв'язки: **єднальні, протиставні, зіставні, розділові.**

Типи зв'язків між частинами	Засоби вираження зв'язків	Значення	Приклади
Єднальні	єднальні сполучники; інтонація	дії, події або явища відбуваються одночасно або послідовно	<i>Згорнула тиша крила на зорі, і ранок вже перебирає струни (Г. Дудка)</i>
Протиставні	протиставні сполучники; інтонація	зміст однієї частини протиставляється змістові іншої	<i>Ще стояли сонячні дні, але роси довго не висихали (Б. Харчук)</i>
Зіставні	сполучник <i>а</i> ; інтонація	зіставлявані твердження розрізняються, розмежовуються	<i>Із гілочки зросла в пісках верба, а з пісні в світі виросло безсмертя (Є. Летюк)</i>

Розділові	розділові сполучники; інтонація	вказується на чергування дій, явищ або ж на їх несумісність, вза- ємне виключення	<i>То сонце усміхнеться нам крізь хмари, то дощик рясно землю полива (Г. Чубач)</i>
-----------	---------------------------------------	---	---

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Сполучник **а** є багатозначним. У складносурядних реченнях із сполучником **а** найчастіше виражаються зіставні відношення, рідше – протиставні. У другому випадку сполучник **а** можна замінити сполучником **але**.

ПОРІВНЯЙТЕ:

протиставні відношення

1. Уночі була гроза, **а** ранок видався ясний на диво (С. Васильченко).

зіставні відношення

2. Співають ідучи дівчата, **а** матері вечерять ждуть (Т. Шевченко).

Комбінація
зв'язків

У складносурядних реченнях, які складаються з трьох і більше частин, з'єднаних різними сурядними сполучниками, можуть комбінуватися різні смислові зв'язки. **НАПРИКЛАД:** Люди були вкрай потомлені, **але** марш продовжувався, **і** про відпочинок ніхто не заїкався (Г. Тютюнник). У цьому реченні між частинами комбінуються протиставний і єднальний смислові зв'язки. Схема речення:
[], але [], і [].

85 І. Прочитайте текст. Чи відчули ви тихий плін музики? Чи допомагає ця музика пізнати внутрішній світ дівчини? Як ви думаєте, які почуття переполюють героїню твору під час гри?

СОНЯЧНИЙ РАНОК

Вітальня була залита сонцем, і в ній плавали срібні порошини. Жовті плями витанцювали на зеленій підлозі, і від надміру світла все повітря в кімнаті стало прозоре й трепетне. Дівчина підійшла до фортепіано і обережно відчинила кришку. Загадкова посмішка засвітилася на її обличчі, а пальці спокійно пішли по клавішах. Дівчина грала, заплющивши очі, і, здається, бачила засипану круглими пухнастими голівками кульбаб галявину. Від річки здіймався теплий ранковий туманець, а верби закутались у найпрозорішу тканину. Здається, побачила вона, як через галявину пробігло веселе біле собача. За собачам їхав на велосипеді, узявлялося дівчині, хлопчак. Голова його була покрита золотим волоссям, а очі волошково сяяли. Хлопчак на велосипеді – сьогоднішній ранок.

П. Ренуар. Дві дівчини біля фортепіано

Дівчина посміхнулася своєму видиву і заграла тихше. Від тієї музики пробудився вітерець і пішов струшувати кульбаб'ячі голівки, і хлопчак на велосипеді, проїхавши через той парашутикопад, набрав його повну голову. Дівчина перестала грати. Вона слухала, як умирають у глибині дому відлунки її музики, і мала від того на серці святкове й урочисте почуття (За В. Шевчуком).

II. Знайдіть складносурядні речення, визначте смислові зв'язки між їхніми частинами. Простежте, як ці речення допомагають реалізувати авторський задум. Поясніть роль складносурядних речень у мовленні.

86 I. Спишіть складносурядні речення в такій послідовності: а) з єднальними смисловими зв'язками; б) з протиставними смисловими зв'язками; в) з розділовими смисловими зв'язками; г) із зіставними смисловими зв'язками. Підкресліть сполучники, визначте їхній вид за значенням.

1. Хліб і сіль для друга й брата, а для ката – грім (В. Коломієць). 2. Ніде ні травичка не колихнеться, ні пташка не пролетить (І. Нечуй-Левицький). 3. Загриміло, і полегло зітхнув степ, і радісно стало навкруги (О. Гончар). 4. Хуртовина гуде, замітає стежину людині, а людина **торує** свій слід, не зважає на сніг (А. Малишко). 5. Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить (Л. Глібов). 6. В моїй душі мелодія осіння, та в ній я чую ноти весняні (В. Сосюра). 7. Все спить, однак вже я не сплю (М. Рильський). 8. Або печи пиріжки, або не прийдуть дружки (Нар. творчість). 9. Вона боялась осені холодної, а я боялась шуму й суєти (Л. Костенко). 10. **Палахкотять**, згорають дні, в зазраві гаснуть до останку, але щоразу на світанку життя всміхається мені (Л. Петрова).

II. Доберіть якнайбільше синонімів до виділених слів. За потреби скористайтесь словником синонімів.

III. Обґрунтуйте вживання тире в першому реченні.

87 Складіть чотири пари простих речень так, щоб кожну з них можна було перебудувати на складносурядне речення. Перебудовані речення запишіть. Визначте смислові зв'язки між частинами та засоби їх вираження.

ЗРАЗОК. *Заросла стежина до хати. Місячної ночі не блисне світло у вікні. – Заросла стежина до хати, і місячної ночі не блисне світло у вікні.*

88 Прочитайте прислів'я. Поясніть їхнє значення. Які смислові відношення виражаються в кожному з них за допомогою сполучників *а, та*?

1. Корінь навчання гіркий, та плід його солодкий. 2. Цар не вогонь, та, ходячи біля його, опечешся. 3. Згода дім буде, а незгода руйнує. 4. Ластівка день починає, а соловей його кінчає. 5. Показує дорогу, а сам у болото лізе. 6. За морем тепліше, а дома миліше. 7. Без господаря двір плаче, а без господині – хата. 8. Бачить під лісом, та не бачить під носом. 9. Сонце блищить, а мороз тріщить (Нар. творчість).

89 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Установіть, які зв'язки в них визначальні, а які – другорядні.

1. Повіяв свіжий лагідний вітерець але червнєве опівденне сонце досить-таки припікало і учні охоче розташувались у затінку коло каменя (Б. Антоненко-Давидович). 2. І гадючаться землею тріщини-розколинки і

жовкне трава а полин стає каламутно-сірий (З. Тулуб). 3. Туман почав розходитись і крізь його тонкий просинюватий серпанок виступили по горі бузкові вали і яблуні старі, похилені ще замолоду буйними вітрами з Дніпра, і вишневі чагарі з молодого пагіння а над кручею з червоною глиною цвіли терни (Г. Тютюнник).

II. Поділіть кожне речення на дві логічні частини за смыслом, показавши межі такого поділу двома вертикальними рисками. Накресліть схеми речень.

ЗРАЗОК. *Веселий день давно вже одгорів, і даль доносить пісню журавлину, // а я їду у морі ліхтарів, закоханий в безсмертну Україну (В. Сосюра).* [], і [], а [].

90

I. Прочитайте подані фразеологізми. Поясніть їхнє значення. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Ахіллесова п'ята, грати першу скрипку, наживати п'ятами, нитка Аріадни, альфа й омега, бути на сьомому небі, рукою подати, витрішки продавати, сім п'ятниць на тиждень, хоч греблю гати, як корова язиком злизала, відкласти в довгий ящик.

II. Складіть і запишіть із трьома фразеологізмами (на вибір) складносурядні речення. Визначте смислові зв'язки у складених реченнях.

91 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і запишіть кожен окремо чотири складносурядних речення з різними смисловими зв'язками між частинами. Обміняйтеся зошитом і перевірте один в одного правильність виконання завдання. Визначте смислові зв'язки між частинами складносурядних речень, складених вашим однокласником (однокласницею).

ВИСНОВКИ

1. Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення визначаються сурядними сполучниками.
2. У складносурядному реченні, що має три і більше частин, можуть виражатися різні смислові відношення.

§ 11. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Про те, за яких умов між частинами складносурядного речення ставимо кому, крапку з комою і тире

ПРИГАДАЙТЕ! У яких випадках між однорідними членами речення ставимо кому?

Кома

Між частинами складносурядного речення можна поставити **кому**, **крапку з комою**, **тире**.

Здебільшого між частинами складносурядного речення ставимо **кому**. **НАПРИКЛАД:** *Нове століття вже на видноколі, і час новітню створює красу (Л. Костенко).*

Кому не ставимо між двома частинами складносурядного речення, з'єднаними одиничним сполучником *і(й), та* (в значенні *і*), *або, чи*, у таких випадках:

- якщо обидві частини мають спільне слово (словосполучення). **НАПРИКЛАД:** 1. *На річці бухикнуло весло та злякано пискнув кулик (М. Стельмах).* 2. *В одну мить розсунувся простір і стали ближчими зорі (Ю. Мушкетик);*
- якщо речення питальне, спонукальне чи окличне. **НАПРИКЛАД:** *Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? (М. Стельмах).*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між однорідними членами речення, з'єднаними одиничними сполучниками **чи, або, та** (в значенні *і*), *і(й)*, кому ніколи не ставимо, а в складно-сурядному реченні перед цими ж одиничними сполучниками кому здебільшого ставимо.

ПОРІВНЯЙТЕ:

1. *Сонце прокинеться й усміхнеться небу.*
2. *Сонце прокинеться, й зійдуть росою отави.*
3. *Завтра сонце прокинеться й зійдуть росою отави.*

Тире

Між частинами складносурядного речення ставимо **тире**, якщо обидві частини виражають **причинно-наслідкові відношення, різке протиставлення або швидку зміну подій**. Друга частина речення вимовляється з підсиленням тону, перед нею витримується пауза. **НАПРИКЛАД:** 1. *Чужих два слова в пісні буде – і пісня вся тоді чужа! (Д. Павличко).* 2. *Ще мить – і сад загубить пишну вроду (Д. Луценко).*

Крапка з комою

Між ускладненими або далекими за змістом частинами складносурядного речення можна поставити **крапку з комою**. **НАПРИКЛАД:** *Усе зраділо, стрічаючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий (Панас Мирний).*

92 I. Прочитайте виразно речення. Поясніть, чому в одних випадках перед сполучником *і* стоїть кома, а в інших – ні.

1. Буде чисте небо ніжне і тривожне, і земля вб(е,и)реться в золоту красу (С. Жадан).
2. По (Д,д)ніпровських золотих прикметах ходить осінь в золотих наметах і збирає в запашні долоні від калини кетяги червоні (Л. Забашта).
3. А в житі сте(ж,ш)ка заповітна і перепілка не змовка (Д. Луценко).
4. Тут посивіли материнські скроні і зморшками осяяло чоло. Тут пестили нас мамині долоні, і серце це навічно зб(е,и)регло (Т. Губар).
5. (Що)разу до нас прилітають і відлітають журавлі, і щороку люди з якимось дивним почуттям зустрічають і прощаються з ними (В. Земляк).
6. Всихає непокірне верхові(т,тт)я, і літнє листя бронзою дзвенить (П. Перебийніс).

II. Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи.

93 *два – чотири – всі разом.* Поміркуйте, чи потрібно в поданому реченні ставити кому перед сполучником *і*. Чому?

Зоряно над селищами було, а там десь у степах хмара заходила і безгрішно ламалися стебла блискавок (О. Гончар).

94 І. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях обидві частини мають спільне слово (словосполучення)? Підкресліть це слово (словосполучення). Чи вплинуло воно на вживання розділових знаків?

1. Сяйливо блима яснозорий сад і місяць тане в ночі на долоні (*Г. Дудка*). 2. Місяць зблід і разом з цим зблідли скорботні солдатські обличчя (*Г. Тютюнник*). 3. А за Дніпром купалися в мареві знайомі мені вже села й куріли димки над садками (*Гр. Тютюнник*). 4. Або рибку з'їсти або на дно сісти (*Нар. творчість*). 5. Уже давно стояла ніч над землею і зорі виблискували з темного неба (*Панас Мирний*). 6. Був літній ранок і все навколо зеленіло і пахло (*Г. Тютюнник*). 7. І вже каштанам ніколи дрімати і сонце не надивиться згори на їх носи, рум'яні і кирпаті, на витівки, на ігри дітвори (*В. Симоненко*). 8. Десь пливуть дощі по шибках і бредуть сніги в полях (*Є. Сарапулова*).

ІІ. Складіть і запишіть два складносурядні речення, між частинами яких не потрібно ставити кому. Накресліть їхні схеми.

95 І. Прочитайте речення з правильною інтонацією. Поясніть уживання тире.

1. Низенький чоловік махнув рукою – і машина зупинилася, від'їхавши трохи вперед (*О. Копиленко*). 2. Сьогодні світ руками я обняв – і навзаєм зі мною світ обнявся (*Є. Гуцало*). 3. Рвонув за поли вітер дику грушу – і гудзиками впали горобці (*Г. Дудка*).

ІІ. Складіть і запишіть три складносурядні речення, між частинами яких ставилося б тире.

96 Напишіть невеликий твір (7–9 речень) у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «Земля кружляє у космічній вальсі», «Щокою неба скочуються зорі», «А вітер хилить клени...». Використайте у тексті одне складносурядне речення, між частинами якого ставиться кома, й одне – між частинами якого кома не ставиться або ж ставиться тире.

97 І. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

За узліссям розкішно підіймалися вікові дуби й шматочки неба врзалися в них... Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грона жолудів або виділявся обрис пташини. Зовсім недалеко мов перекупки почали сваритися сойки на якусь хвилину вони порушили чистоту лісових звуків але ясніше розкрили чутливу глибочінь лісу.

Під склепінням черемхи й дикої яблуні глибоко дихало лісове джерело і його дихання народжувало чистий мов сльозинка струмок. Обабіч нього зеленим пушком кучерявилась дрібненька і напрочуд тонка травиця (За *М. Стельмахом*).

І. Шишкін. Дубовий лісок у сірий день

ІІ. Знайдіть складносурядні речення, підкресліть у них граматичні основи. Сполучники сурядності обведіть кружечком, визначте їхній вид.

III. Укажіть слова, вжиті в переносному значенні. Чи допомагають вони досягти образної виразності тексту? Для якого стилю мовлення характерне вживання цих слів?

Синтаксичний розбір складносурядного речення

Послідовність розбору

1. Указати, що речення складносурядне.
2. Визначити вид за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
3. Визначити смислові зв'язки між частинами.
4. Указати кількість частин та засоби зв'язку між ними.
5. Пояснити розділові знаки.
6. Накреслити схему.

Повний синтаксичний розбір складносурядного речення також включає розбір кожної частини як простого речення.

Зразок усного розбору

Листкові сниться, мариться весна, а квітці пахне літа теплий день (О. Довгоп'ят).

Речення складносурядне, розповідне, неокличне, із зіставними смисловими зв'язками, має дві частини, які поєднані сурядним сполучником *а*, між частинами ставиться кома.

Зразок письмового розбору

Листкові сниться, мариться весна, а квітці пахне літа теплий день (О. Довгоп'ят).

Речення складносурядне, розп., неокл., зіставн., дві частини, з'єднан. спол. *а*, [], а [].

98 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Виконайте письмово синтаксичний розбір трьох складносурядних речень (на вибір).

1. Відчинила вікно і духмяна хвиля ранкової свіжості підхопила мене на крила спогадів (О. Квітневий). 2. Ударив грім і зразу шкереберть пішло життя (В. Стус). 3. Невелика пасіка була огорожена низьким тином і обставлена од півночі очеретом (І. Нечуй-Левицький). 4. Бігла стежка в далеч і губилась а мені у безтурботні дні назавжди, навіки полюбилися ніжні і замріяні пісні (В. Симоненко). 5. Тягуче закашлявся грім і об листя запорошчили великі, мов боруб'яхи, краплі (В. Симоненко). 6. Давно закінчились обжинки і степ соляркою пропах і ховрашок стоїть навшпиньки із соломиною в зубах (Л. Талалай). 7. Он красуються в траві ромашки а там синіють запізнілі дзвіночки а он горять пелюстки гвоздики (А. Шиян). 8. Тільки сухо й дзвінко тріщать у саду цвіркуни та шарудять стривожені тополі (З. Тулуб).

II. Перебудуйте усно речення, у яких між частинами не ставимо кому, так, щоб кому можна було поставити.

Між частинами складносурядного речення здебільшого ставимо кому, інколи – крапку з комою або тире, проте в деяких випадках розділовий знак між частинами не ставимо взагалі.

Проект

Уявіть, що учням вашого класу доручили організувати й провести телегру «Грамотичний брейн-ринг» на тему «Складно-сурядне речення».

Оберіть режисерську групу, ведучих, експертів-мовознавців, кілька команд гравців.

Обов'язки режисерської групи: розробка правил гри, підготовка оголошення про гру, облаштування студії, підготовка мовознавчих пауз (хвилинок-цікавинок), виготовлення дипломів, вирішення організаційних питань тощо.

Обов'язки експертів-мовознавців: підготовка пакета завдань для учасників гри (10–20 запитань), визначення правильності відповідей у ході гри.

Обов'язки гравців: добре опрацювати граматичну тему «Складно-сурядне речення».

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть глядачів (учителів, класного керівника, директора школи, батьків, учнів паралельних класів).

§ 12. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ»

99 I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми. Визначте види речень та засоби зв'язку між їхніми частинами.

Липнєве сонце хилиться до заходу але денна спека ще змагається з вечірньою прохолодою. Солодко сплять у норі під старезним дубом лисенята не прокинулася ще і їхня мати. Лише в глибині лісу подеколи глухо застогне горлиця та зрідка вловлюється тонке дзижчання мухи. Буває, ледь чутно продзвенить бджола облітаючи чергову лісову квітку та басовито прогуде чимось невдоволений волохатий джміль (Г. Сележинський).

II. Які художні засоби використовує автор для змалювання зображеного? Доповніть текст двома-трьома складносурядними реченнями. Речення запишіть.

100 I. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте частини складних речень та засоби зв'язку між ними. У яких реченнях сурядні сполучники можна замінити на інші? Чи змінюватимуться при цьому смислові зв'язки між частинами?

1. І мчить автобаном в швидких мерседесах Європа й повзе бе(з,с)про-світтям дорога в (П,п)оліське село (Н. Горик). 2. Село – це ще й безмір тяжкої роботи і ти в нім ізмалечку – робітничок (Н. Горик). 3. Сад цвіте і кожна п(е,и)люстинка маму уподібнює на мить (М. Ткач). 4. Дрімає вітру срібна дуда і дика груша в сні дичить (М. Вінграновський). 5. Лягла зима і білі солов'ї затьохкали холодними вустами (М. Вінграновський). 6. Он вийшов з хати вечір-сивобров і на сопілці гра біля порога (І. Муратов). 7. Вже ніч пливе (не)чутно і широко і розливаються сріблясті хвилі... (А. Гарасевич).

8. Над м'яким золотом нив (не)рівно підіймалися-опадали крила косарок і до самого неба строкато цвіли постаті жниць (*М. Стельмах*).

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте пунктограми та орфограми. Накресліть схеми складних речень.

101

Складіть і запишіть твір-розповідь з елементами опису за репродукцією картини Т. Голембієвської. У структурі тексту використайте складносурядні речення з різними смисловими зв'язками між частинами.

Т. Голембієвська. Українські куманці

102

МИКРОФОН. Продовжте фрази.

1. Вивчивши тему «Складносурядні речення», я зрозумів (зрозуміла), що...
2. Найскладнішим під час вивчення цієї теми для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

103

Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з тими, що подані наприкінці підручника. З'ясуйте суть допущених помилок, якщо такі були.

ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Правильним є твердження:

- А У складносурядному реченні може бути лише дві граматичні основи.
- Б Частини складносурядного речення обов'язково поєднуються сурядними сполучниками.
- В Між частинами складносурядного речення завжди ставиться кома.
- Г Частини складносурядного речення залежні одна від одної.

2. У реченні *Темніли стрілки щавлю та смачно вабила конюшина* (*В. Дрозд*) перед виділеним сполучником потрібно поставити:

- А тире;
- Б кому;
- В крапку з комою.

3. Установіть відповідність:

Смислові зв'язки

Речення

- 1 єднальні
- 2 розділові
- 3 зіставні
- 4 протиставні

- А Дрозди-чикотні зникли поміж дерев, а гілля горобини, ставши вільним і випроставшись, явило своєму поглядові якусь дивну голизну (Є. Гуцало).
- Б У різну пору дня лютневий сніг цвіте по-різному, проте зараз, ополудні, розцвів чи не найяскравіше (Є. Гуцало).
- В Скинеться зрідка у воді рибина, або нічний птах залопоче у темряві крилами (Б. Антоненко-Давидович).
- Г Горобці зірвалися при моєму наближенні з копиці сіна, та ще неподалік застрекотала сорока (Є. Гуцало).

4. Складносурядними є речення:

- А Над плесом озера я юність пригадав, вечірні небеса і посвист крил качиних... (М. Рильський).
- Б Згори гора дивилась у черлінь, і хилитався човен до човниці (М. Вінграновський).
- В Нестор ціпенів від страху, притулившись чолом до шибки, та відірвати погляду від вулиці не міг (Р. Іваничук).
- Г Лиш гори не стрічаються, а людям зустрітись можна в будь-якій порі (Л. Міріджанян).
- Д А соловейко-вакарушка не відмовляється ні від сухого листячка, ні від торішньої трави (Є. Гуцало).

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні:

- А І вечір гріє сині руки над жовтим вогнищем кульбаб (Л. Костенко).
- Б А він теж усіх обнімав, цілував і, не втримавшись, на радощах таки заплакав (В. Малик).
- В Подвір'я аж сяяло чистотою і острівці квітів цвіли по ньому там і там (М. Красуцький).
- Г Човен висувається з-під верболозу чорним клинцем, і на воду сповзає дядькова тінь (Г. Тютюнник).

6. Перед сполучником і не потрібно ставити кому в реченні:

- А Земля ще спить і сниться їй весна, така квітуча, сонячна, рожева (Г. Дудка).
- Б Перед наметом догоряла ватра і козаки сиділи на землі (Д. Павличко).
- В Світло в хаті уже погасло і весь хутір поринув у густу темряву ночі (Г. Тютюнник).
- Г Корови зайшли вже далеко вперед і треба було їх наздоганяти (М. Стельмах).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яке речення називається складним? Наведіть приклади.
2. На які види поділяються складні речення? Що лежить в основі такого поділу?
3. Розкажіть про засоби зв'язку та особливості інтонації в складносурядному реченні.
4. Назвіть специфічні ознаки складносурядного речення, які різнять його від інших видів складних речень.
5. Назвіть спочатку сурядні сполучники, за допомогою яких виражаються єднальні смислові зв'язки, а потім – сполучники, за допомогою яких виражаються розділові смислові зв'язки. Наведіть приклади речень з названими смисловими зв'язками.
6. Які смислові зв'язки можуть виражатися за допомогою сполучника *а*? Як розрізнити зіставні і протиставні смислові зв'язки між частинами складносурядного речення?
7. Які розділові знаки можуть бути між частинами складносурядного речення? Наведіть приклад складносурядного речення, між частинами якого ставиться тире.
8. У яких випадках між частинами складносурядного речення кома не ставиться? Наведіть приклади.
9. Пригадайте й назвіть 4–6 прислів'їв, які співвідносяться зі складносурядними реченнями.
10. Яка роль складносурядних речень у мовленні? Розкажіть про їхні стилістичні особливості.

Моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ПОРАДИ З ДАВНИНИ

Нещодавно у фондах одного зі львівських книгосховищ було знайдено маленьку книжечку «Політика свіцкая», яка вийшла друком у Львові ще в 1770 р. й містить корисні поради юнакам і дівчатам. У стислій анотації зазначено, що ця своєрідна порадниця «младим приліч-ная, всім же обще благоприятная».

То ж яким пристойним манерам навчали понад 200 років тому? Розділ «О мові і розмовах» радить: «Пристало, абись сам о собі рідко що мовив і о том, з чого похвала тобі могла бути. А еслі прошений будеш, абись що о собі сказав, учиниш то в кільку словах покорне і скромне, не понижаючи інших і себе над них не вивишаючи».

АРГУМЕНТИ МОВЧАННЯ

Уміння говорити має поєднуватися з умінням, коли треба, помовчати. Німецький учений П. Вальфіш-Рулен сформулював 26 аргументів мовчання. Наведемо деякі найважливіші з них:

- якщо ваш співрозмовник роздратований, то краще помовчіть, щоб не дратувати його більше. Сперечатися з роздратованою людиною – це те саме, що підкласти дров до багаття;
- коли ви самі роздратовані, теж краще помовчати, щоб не сказати чогось такого, про що пізніше жалкуватимете;
- якщо ви дуже довго говорили, то після цього помовчіть. Дайте можливість висловитися іншим;
- якщо вам надають слово, а те, про що ви хотіли сказати, вже сказав хтось інший, то від виступу краще відмовитися;
- якщо вам хочеться поговорити про свої особисті справи й труднощі, а вас слухають сторонні люди, зважте на те, що їх це мало цікавить, і тому краще помовчіть;
- якщо ви недостатньо глибоко обізнані з обговорюваними питаннями, дайте можливість говорити тим, хто добре на них знається;
- мовчіть у ситуації, за якої своєю розмовою ви могли б зрадити довірену вам таємницю;
- іноді краще промовчати, щоб просто не образити гідності іншого.

ПРО ВОВКА ПРОМОВКА

ЯК ЦЕ БУЛО

По-українськи кажуть: «Про вовка промовка, а вовк у хату!», по-російськи: «Про серого речь, а серый навстреч», французи кажуть: «Хто назве вовка, той побачить його хвіст...». Погана слава, як бачимо, далеко біжить. Слово «вовк» – дуже давнє, вчені вважають, що воно утворене або від *улкос*, де корінь *улк* мав значення «рвати», або від *уелк* – «тягти», «волочити». Виходить, назва вовка первісно означала «той, що роздирає» або «той, що грабує», «грабіжник». Одвічний ворог людини, хижак, розбійник, – він і назви в різних мовах діставав за своїм характером (А. Коваль).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Наголосити на якійсь думці можна кількома способами:

- перш ніж висловити думку, помовчіть бодай хвилинку, а потім уже говоріть;
- підсильте свій голос або стиште його;
- уповільніть виклад і наголосіть на кожному окремому слові в реченні;
- доповніть слово жестом, мімікою;
- змініть тон голосу;
- повторіть важливе слово або речення (І. Тoman).

РОЗРІЗНІЙТЕ!

Загальний – 1. Такий, що охоплює, стосується всіх (загальні збори, загальний страйк); 2. Основний, головний, без деталей (загальний виклад, загальний висновок).

Спільний – властивий не одному (інколи навіть усьому загалові); належний кільком або багатьом (спільні інтереси, спільна квартира).

* * *

Примірник – 1. Певна частина з тиражу друкованих видань або репродукцій творів образотворчого мистецтва (п'ятдесят примірників «Кобзаря», два примірники п'єси Карпенка-Карого); 2. Оригінал або одна з копій матеріалу, надрукованого або написаного від руки (перший примірник статті).

Екземпляр – 1. Певна частина тиражу (але надаємо перевагу слову «примірник»); 2. Представник якогось виду тваринного чи рослинного світу (багатоколоськові екземпляри).

КОРИСНО ЗНАТИ!

Дієслово *дякувати* вимагає після себе давального відмінка (дякувати кому? чому?). Наприклад: *дякувати бабусі, дякувати матері, дякувати приятелю, дякувати йому.*

НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

зобла	ка́зна-зві́дки	ко́взатися
зокре́ма	ка́зна-хто, ка́зна-кого́	коли-не́будь
зопалу́	кажу́	ко́мин
з-по́між	кіломе́тр	котри́й-не́будь
з-по́серед	кількаразо́вий	легкий
зра́ння	кла́сти,	ле́жачи, присл.
зсерéдини	кладéш,	лежачи, дієприсл.
йду́чи	кладé,	либо́нь
йдемо́, йдете́	клада́мо,	листопа́д
ка́зна-де	клада́ють	листя́ний

Дбати про мову – це справа совісті сучасної людини, якщо ця людина громадянин і патріот, а не бюрократ і обиватель.

В. Русанівський

Складнопідрядне речення

Ви знайшли:

- ознаки складнопідрядного речення, його будову та засоби зв'язку в ньому;
- види складнопідрядних речень;
- особливості складнопідрядного речення з кількома підрядними.

Ви вміли:

- знаходити складнопідрядні речення в тексті, у тому числі складнопідрядні речення з кількома підрядними;
- визначати головну і підрядну частини, види складнопідрядних речень;
- розрізняти сполучники і сполучні слова;
- правильно ставити коми між частинами складнопідрядного речення й обґрунтовувати їх уживання;
- конструювати складнопідрядні речення різних видів, аналізувати й порівнювати їхні виражальні можливості.

§ 13. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Про особливості будови складнопідрядного речення та про засоби зв'язку між його частинами

ПРИГАДАЙТЕ! Які ви знаєте сполучники підрядності? Для чого їх використовують?

104 Прочитайте складнопідрядні речення. З'ясуйте, чи можна в них від однієї частини до іншої поставити питання. Визначте основні ознаки складнопідрядних речень. Поміркуйте, чому ці речення так названі, що покладено в основу їхньої назви.

1. Останній промінь ловить листопад, щоб підсушити обважнілі крила (Г. Дудка). 2. І всі зрозуміли, що яскрава зірка над обрієм – ранкова зірка (О. Довженко). 3. Від ніжності народжується ніжність, як виростає із зерна стебло (В. Буденний). 4. Змалку його обступали білі стіни, на яких висіли вишиті маминими руками рушники (І. Цюпа).

Основні
ознаки

Складнопідрядним називається складне речення, частини якого нерівноправні за змістом і з'єднані підрядними сполучниками чи сполучними словами. **НАПРИКЛАД:** 1. Люблю, коли із неба місяць круторогий туманно дивиться в вікно (В. Сосюра). 2. Пахне хлібом земля, що дала мені сонце і крила (Д. Павличко).

Головна
і підрядна
частини

У складнопідрядному реченні обов'язково є одна головна частина та одна або кілька підрядних.

Частина складнопідрядного речення, від якої ставимо питання, називається головною, а частина, яка відповідає на поставлене питання, називається підрядною.

Підрядна частина може стояти перед, після або в середині головної. **НАПРИКЛАД:**
що?

Люблю, коли хвилі юрбою шумують, ламаючи лід (В. Сосюра).
підрядна частина

якому?
На місці, де стояла прадавня рідна хата, нині уже стоїть нова (І. Чендей).
підрядна частина

Засоби
зв'язку

Підрядна частина завжди має у своєму складі підрядний сполучник або сполучне слово, які разом з інтонацією є засобами зв'язку частин складнопідрядного речення.

Найчастіше вживаними є такі підрядні сполучники: *що, щоб, бо, як, ніби, мов, хоч, якщо, якби, тому що, через те що та інші*. У ролі сполучних слів вживаються відносні за-

Розділові
знаки,
інтонація

Стилістичні
особливості

Схеми

йменники (*хто, що, чий, котрий, який*) або прислівники (*де, куди, як, звідки, коли, доки, поки* та ін.).

В усному мовленні підрядна частина відокремлюється від головної паузою, а на письмі – комою. Якщо ж підрядна стоїть у середині головної, то коми ставляться з обох боків. **НАПРИКЛАД:** 1. *Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ* (К. Ушинський). 2. *Могутній той народ, який має синів, об'єднаних любов'ю до Вітчизни* (Л. Силенко). 3. *Той, хто по-справжньому любить свою Батьківщину, з усякого погляду справжня людина* (В. Сухомлинський).

Складнопідрядні речення поширені в усіх стилях мовлення, особливо в художньому, публіцистичному і науковому.

Будову складнопідрядного речення можна зобразити за допомогою схеми. При цьому головну частину позначаємо квадратними дужками, а підрядну – круглими. У схемі також ставимо відповідний розділовий знак, вказуємо підрядний сполучник чи сполучне слово, надписуємо питання.

НАПРИКЛАД:

1. *Пахнуть хлібом слова, що мене їх навчила мати* (Д. Павличко).

які?
[], (що) .

2. *І скрізь, де тропиця моя в'ється, лишав я частиночки хмари* (Д. Луценко).

де?
[], (де) .

105 І. Спишіть речення. Проаналізуйте їх за такими критеріями: кількість частин; яка з них головна, а яка підрядна; місце підрядної частини стосовно головної; на яке питання відповідає підрядна частина; засоби зв'язку між частинами. Підкресліть підрядні частини, позначте місця пауз та підвищення голосу.

1. Де був колись бір, стало велике село Бірки (Панас Мирний). 2. Я піду туди, де нині зацвіли троянди гожі (Л. Забашта). 3. Ставала річечка рікою, коли несла полям весну (В. Юхимович). 4. Він постукав у віконце, щоб мати відчинила йому двері, прислухався до її ходи (М. Стельмах). 5. Хочеться в дитинство повернутись, щоб з криниці неба зачерпнути (Є. Гуцало). 6. Той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, не може й сам викликати поваги до себе (О. Гончар). 7. Слово, що йде від серця, завжди проникає в серце (Нізамі).

II. **МІКРОФОН.** Поясніть, як ви розумієте зміст двох останніх речень. Чи згодні ви з авторами?

106 І. Прочитайте текст. Чи потрібно, на вашу думку, зберігати таємниці? Якщо так, то чи важко це робити? Чи потрапляли ви в ситуації, коли ваша таємниця ставала відомою усім?

ЯК ЗБЕРЕГТИ ТАЄМНИЦЮ

Чи знаєте ви історію про царя Мідаса, у якого вирости ослячі вуха? Він завжди ходив з покритою головою, щоб ніхто не викрив його таємниці. Лише перукар знав про це, але йому було наказано мовчати. Однак одного разу перукар усе-таки не витримав і прошепотів таємницю землі. Із землі виріс очерет. Повіяв вітер, і очерет почав колихатися. Він тихесенько шепотів: «У царя Мідаса ослячі вуха...»

Пам'ятайте цю історію, якщо хочете навчитися зберігати таємниці. Не розкривайте «по секрету» таємниць нікому зі своїх знайомих. Хіба можете ви чекати від них збереження таємниці, якщо самі не змогли її зберегти? Чи не означає це, що ви більше довіряєте іншим людям, ніж самому собі? (За І. Томаном).

II. Знайдіть і зачитайте спочатку прості речення, потім – складносурядні, а потім – складнопідрядні. Випишіть два складнопідрядних речення і підкресліть у них головні та другорядні члени речення.

Сполучники
і сполучні
слова

На відміну від сполучників, сполучні слова є членами речення, на них падає логічний наголос. В українській мові слова **що, коли, як**, залежно від змісту речення, можуть бути і сполучниками і сполучними словами.

НАПРИКЛАД: 1. Я бачив яблуньку, **що** зацвіла восени. 2. Я знаю, **що** прийде весна.

У першому реченні **що** є займенником, виконує синтаксичну роль підмета, є логічно наголошеним, його можна замінити синонімічним займенником **яка** або іменником **яблунька**.

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

- коли** → **сполучник:** Зникне роса, коли зійде сонце.
→ **сполучне слово:** Була пора, коли цвіли вишні.
- як** → **сполучник:** Зайдеш, як почуєш дзвінок.
→ **сполучне слово:** Розкажи, як сміється вітер.

107 **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.** У яких двох реченнях слово **що** є сполучником, а в яких – сполучним словом?

1. Не сумуй, моя тополе, що дощі, не сумуй посеред поля уночі (Т. Петровська). 2. Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла (М. Рильський). 3. Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тінями (С. Васильченко). 4. Треба показати, пояснити, що світ наш не замерзає і не згасає (О. Довженко).

108 I. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Визначте межі підрядних частин та виділіть їх комами, обґрунтуйте пунктограму «Кома в складнопідрядному реченні». Накресліть схеми речень.

1. Сонце висушило блискучі сльозинки які ще ранком котилися по пелюстках і по листячку (Н. Романович-Ткаченко). 2. Віддайте мені мову якою мій народ мене благословив (Л. Костенко). 3. Свою хату не міг би уявити без подвір'я що навесні заростає споришем (Є. Гуцало). 4. Народ що не знає своєї історії є народ сліпців (О. Довженко). 5. Ви чули як шумлять бори у вересневі вечори? (А. Малишко). 6. Його очі розшукують дві чорні тополі за якими на блакиті легенькою парою струмує світанок (М. Стельмах). 7. А там де сонце торкнулося вершечків дерев листя спалахнуло злато-зеленим вогнем (М. Коцюбинський).

II. Підкресліть виділені сполучні слова як члени речення. До якої частини мови належить кожне з них?

109 Доберіть до поданих речень підрядні частини з довідки та розмістіть їх на місці трикрапок. Відновлені складнопідрядні речення запишіть, виділяючи підрядні частини комами.

1. Десь по залізниці, по шляхах ... прокотилася війна (В. Сичевський). 2. Там ... ти ходиш над рікою таємниче (В. Грінчак). 3. Добре тому ковалеві ... (Нар. творчість). 4. На початку жовтня ледве помітною стежкою ... ішла дівчина років тринадцяти (О. Донченко). 5. День був прозорий, чистий ... (І. Вільде). 6. Рано-вранці ... на лужок із полотном на плечі приходять господиня (М. Стельмах).

ДОВІДКА: що на обидві руки кує; яка звивалася між старезних дубів; що прорізали Полісся; де у росах стелиться трава; коли в селі позіхає ледащий туман; наче щойно вискочив з небесної ванни.

110 За поданими схемами складіть і запишіть складнопідрядні речення.

1. [], (хто) . 2. [], (чий) . 3. [], (що) . 4. (хто) , [] . 5. [], (яка) , [] .

111 *МОСКОВИЙ ШТУРМ.* Що спільного й відмінного в будові складнопідрядних речень і словосполучень?

112 I. Прочитайте твори Д. Павличка. Поясніть основну думку кожного з них.

1. Дивлюся на берізоньку в зажурі,
що виросла самотньою на мурі.
Їй теж потрібно рідної землиці,
бо там вона не витримає бурі.

2. Я у такому віці,
що якраз було б чудово зупинити час.
Та він скоряється лиш нашим дітям,
що завжди прагнуть перегнати нас.

3. Загубить гай принадливість свою,
Як ти наткнешся в ньому на змію.
Сичання тихе здатне приглушити
Мільйони звичних співів у гаю.

II. Спишіть. Визначте види речень. Підкресліть головні та другорядні члени речення.

113 Напишіть невелику розповідь з елементами опису (6–8 речень) на одну з тем: «Думають думу старі вітряки», «У дощі вдягаються тополі», «Замітає день свої сліди». Використайте в структурі тексту складнопідрядні речення: а) зі сполучним словом *що*; б) зі сполучником *щоб*.

114 I. Доповніть речення підрядними частинами. Утворені речення запишіть, накресліть схеми.

1. Щасливий, хто... 2. З дороги було видно, як... 3. Природа благала, щоб... 4. Уся земля співала, мов... 5. Це було тоді, коли... 6. Де..., не буде там добра. 7. Коли..., квіти ти мені дарувала.

II. Укажіть речення, у яких можна поміняти місцями головну й підрядну частини. Простежте, чи змінюється зі зміною місця підрядної частини зміст речення.

115 I. Відновіть прислів'я, поєднавши частини речень правої та лівої колонок, усно поясніть їхнє значення. Які речення за будовою у вас вийшли?

Як лютий не лютує
Де багато пташок
Гарно того вчити
Хто в липні жари боїться
Куди серце летить
Вівсяна каша хвалилась
Щоб багато знати

той взимку не має чим погрітись
треба багато читати
туди й око глядить
там нема комахок
а на весну брів не хмур
ніби вона з маслом родилась
хто хоче все знати

II. Запишіть відновлені прислів'я, ставлячи потрібні розділові знаки, позначте місця пауз. Підкресліть сполучники та сполучні слова.

III. Складіть невелику усну розповідь, висновком якої було б одне з відновлених вами прислів'їв.

ВІСНОВКИ

1. Частини складнопідрядного речення нерівноправні між собою.
2. Частини складнопідрядного речення поєднуються за допомогою підрядних сполучників або сполучних слів та інтонації.

§ 14. ВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

*Про те, на які види поділяються
складнопідрядні речення, про значення
їхніх підрядних частин та засоби зв'язку*

116 Прочитайте подані речення. З'ясуйте, у якому з них підрядна частина залежить від іменника в головній частині, у якому – від дієслова, а в якому пояснює головну частину в цілому. Зробіть висновок, за якими критеріями можна поділити складнопідрядні речення на три основні види.

1. Угорі озвалися журавлі, що взяли літо на крила і летіли з ним у далекий вирій (*М. Стельмах*). 2. Місце для ночівлі вибрали на узвишші, щоб вітром здувало мошву та комарів (*В. Малик*). 3. Незабудка безпорадно дивилася, як очерет над водою косили (*С. Кічун*).

Види

За значенням і будовою складнопідрядні речення поділяються на три основні види:

- з підрядними означальними частинами;
- з підрядними з'ясувальними частинами;
- з підрядними обставинними частинами.

Складнопідрядні обставинні речення мають кілька підвидів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Для того щоб визначити вид складнопідрядного речення, потрібно врахувати: а) від чого залежить підрядна частина; б) засоби зв'язку між частинами; в) смислові відношення між частинами.

ВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Вид		Значення підрядної частини	Засоби зв'язку	Питання, на які відповідає підрядна частина
З підрядними означальними частинами		Пояснює іменник, займенник або іншу частину мови в значенні іменника в головній частині	Сполучні слова: <i>хто, що, який, чий, котрий, де, коли, куди, звідки</i> ; сполучники: <i>що, ніби, мов, наче</i> і под.	який? чий? котрий?
З підрядними з'ясувальними частинами		З'ясовує, пояснює в головній частині значення дієслова-присудка (найчастіше) або іншої частини мови	Сполучні слова: <i>хто, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, як</i> ; сполучники: <i>що, щоб, мов, ніби, наче, неначе</i> і под.	Питання непрямих відмінків
З підрядними обставинними частинами	Місця	Указує на місце або напрям дії головної частини	Сполучні слова: <i>де, куди, звідки</i>	де? куди? звідки?
	Часу	Указує на час здійснення того, про що говорить в головній частині	Сполучники: <i>коли, як, після того як, з того часу як, як тільки, щойно, ледве, тільки що</i> ; сполучні слова: <i>відколи, поки, доки, аж поки, аж доки</i>	коли? відколи? як довго? з якого часу?

З підрядними обставинними частинами	Способу дії і ступеня	Указує на ступінь вияву ознаки або спосіб дії головної частини	Сполучники: <i>щоб, що, мов, як, чим... тим, наче, неначе, ніби; сполучні слова: як, скільки, наскільки</i>	як? якою мірою? наскільки? яким способом?
	Умови	Указує на умову здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>як, якщо, якби, коли, коли б, аби</i>	за якої умови? при якій умові?
	Причини	Указує на причину здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>бо, тому що, через те що, тим що, у зв'язку з тим що, оскільки</i>	чому? з якої причини? через що?
	Мети	Указує на мету здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>щоб, для того щоб, аби</i>	для чого? з якою метою?
	Порівняльні	Пояснює головну частину через порівняння	Сполучники: <i>як, мов, наче, неначе, немовби</i>	як? подібно до чого?
	Допустові	Указує на факт, у супереччю якому відбувається те, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те що, нехай, нащо</i>	незважаючи на що? всупереч чому?
	Наслідкові	Указує на наслідок дії, про яку йдеться в головній частині	Сполучник <i>так що</i>	На питання не відповідає

Підрядні означальні, з'ясувальні, а також обставинні спосіб дії і ступеня залежать від певного слова (найчастіше іменника чи дієслова) в головній частині. Усі інші підрядні обставинні пояснюють головну частину складнопідрядного речення в цілому.

117 *ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.* З-поміж поданих речень виберіть спочатку складнопідрядне з підрядним з'ясувальним, потім – з підрядним означальним, а потім – з підрядним обставинним. Назвіть ознаки, за якими ви це зробили. За потреби скористайтеся таблицею «Види складнопідрядних речень».

1. Я швидко вивчив вірш, який здався мені легким. 2. Я швидко вивчив вірш, бо він здався мені легким. 3. Я знав, який вірш потрібно вивчити.

118 І. Спишіть спочатку складнопідрядні речення з підрядними означальними, а потім – з підрядними з'ясувальними. Підкресліть граматичні основи.

1. Приснилося, що я вернувся додому (О. Довженко). 2. Плаче небо, вкрите хмарами, що над нами восени без кінця пливають отарами із сумної сторони (П. Грабовський). 3. Недаремно говорять, що люди ніби дзеркало (І. Тoman). 4. Я народився на землі від батька, що орав ту землю (Д. Павличко). 5. Бджола виповзла з вулика, посідила на його вологій приступці*, вмилася холодною росиною, що скотилася з дашка (В. Яворівський). 6. Здається, згасли відблиски багать, що їх в дібровах осінь запалила (Г. Дудка). 7. Не встигають збагнути сини, що матері не вічні (В. Юхимович).

* *Приступка* – частина чого-небудь, що виступає вперед; виступ на прямовисній або похилій поверхні.

II. З'ясуйте, у яких реченнях слово *що* є сполучником, а в яких – сполучним словом. Сполучні слова підкресліть як члени речення.

119 І. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому складнопідрядні речення. Визначте головні частини та поставте від них питання до підрядних, назвіть засоби зв'язку.

СКРИПКА

Бувало, коли всі поснуть, він тихо прокрадається з хати. Тоді шамотливі стебла кукурудзи суворобступують його з усіх боків...

Він один на вгороді – десятилітній хлопчик Лукаш, і страшенно далеко від нього зорі тремтять на темному небі. Він притаїться на вгороді, припинить і слухає. А найбільше він слухав коників-цвіркунів. Було їх на вгороді сила-силенна. І так вони на скрипочках своїх вигравали, що, бувало, місяць зупиниться на верхівці тополі, слухає їхній марш. Потім ураз схаменеться і котиться далі. У такі хвилини Лукаш забував усе на світі, бо весь світ здавався йому тоді величезним чарівним оркестром. І згадував тоді хлопець про свою скрипку, на якій грав у шкільному музичному гуртку. А якщо попросити її у вчителя? Він добрий, він дасть скрипку додому пограти. Тоді Лукаш приїде сюди, на зелений город, і заграє. Він заграє ту пісню, що складається в серці. Заграє так, що застигне, як зачарована, липнева ніч... І там, загородами, за верболозами, зупиниться і слухатиме Лукашеву гру нічний Дніпро (За О. Донченком).

В. Магденко. Літній вечір

II. Накресліть схеми складнопідрядних речень, у дужках зазначте вид підрядної частини.

120 І. Замініть виділений сполучник або сполучне слово будь-яким іншим, який підходить за змістом.

ЗРАЗОК. *Артисти помітили, як деякі глядачі посміхнулися. – Артисти помітили, що деякі глядачі посміхнулися. (Смислові відношення не змінилися. В обох реченнях підрядні частини є з'ясувальними).*

1. Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом (М. Стельмах). 2. Земля прекрасна, тому що на ній живуть дзвінкоголосі малюки (Ю. Бедзик). 3. Я захопив корзину і почимчикував у кінець городу, де сріблилась розлога, гілляста верба (В. Дрозд). 4. Над ставком, над садками миготіло, грало, лилося хвилями золоте марево, неначе на повітрі ворушились якісь пасма тонких золотих ниточок (І. Нечуй-Левицький). 5. Коли б і сталась перемога, то це було б лише від Бога! (Олександр Олесь).

II. Поміркуйте, чи можна вважати сполучники і сполучні слова єдиним критерієм визначення виду складнопідрядних речень.

121 I. Скориставшись таблицею «Види складнопідрядних речень», розкажіть про підрядні сполучники. З'ясуйте, які з них мають одне граматичне значення, бо приєднують до головної частини підрядну лише одного виду, а які – декілька граматичних значень, бо використовуються в складнопідрядних реченнях різних видів. Які три слова можуть вживатися як у ролі підрядних сполучників, так і в ролі сполучних слів?

II. Які два види підрядних частин можуть відповідати на одне й те саме питання? До яких підрядних частин взагалі не можна поставити питання?

Сполучники і сполучні слова можуть бути синонімічними. Наприклад: *що – щоб – як; який – що; який – де тощо.*

ПОРІВНЯЙТЕ!

1. Ніхто того не бачив, **що** хлопчик сумував.
2. Ніхто того не бачив, **щоб** хлопчик сумував.
3. Ніхто того не бачив, **як** хлопчик сумував.

У цих реченнях з'ясувальні підрядні частини пов'язані з головними частинами синонімічними сполучниками. Вони мають одне значення: доповнюють головну частину. Проте кожна підрядна містить і певний відтінок значення (зі сполучником *щоб* – непевність; зі сполучником *як* – спосіб дії).

122 I. Спишіть. Розставте розділові знаки. Накресліть схеми речень, визначте вид підрядних частин.

1. Прийде час коли наука випередить фантазію (Жуль Верн). 2. Скажи що-небудь щоб я тебе побачив (Сократ). 3. Будь-яка праця стає творчістю якщо ти вкладаєш у неї душу (В. Сухомлинський). 4. Ї їхати на возі з сіном неприємно, коли віз от-от перекинеться в річку (О. Довженко). 5. Поганий той школяр який учителя не переважить (Леся Українка). 6. Людина яка не вміє мовчати не вміє й говорити (І. Вільде). 7. Мова вмирає коли наступне покоління втрачає розуміння значення слів (В. Голобородько).

II. Прочитайте висловлювання. Як ви їх розумієте? Чи згодні ви з авторами?

III. Виконайте морфологічний розбір виділених слів.

123

ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Утворіть від поданої пари простих речень якнайбільше складносурядних та складнопідрядних різних видів, використавши як засоби зв'язку між частинами слова з довідки. Утворені речення запишіть.

1. Ворота залишили відчиненими. 2. Виїхав автомобіль.

ДОВІДКА: з яких, коли, після того як, для того щоб, хоч, але, і.

124

Спишіть складні речення, вставляючи замість крапок сполучники або сполучні слова відповідно до виду підрядної частини, зазначеного у квадратних дужках. Підкресліть члени речення першого та другого речень.

1. У барвінку купали немовлят, ... [мети] росли здоровими та щасливими (З журналу). 2. Йому здавалося, ... [з'ясувальна] їхатимуть цілу вічність без кінця і краю (О. Досвітній). 3. ... [часу] навесні прилітають лелеки, минулого чую чужі голоси (В. Савченко). 4. В пахучій хмарі дощової глици стоїть туман, ... [порівняльна] небо на землі (Л. Костенко). 5. Пробач мені, серпневий степе, ... [причини] завинив, здається, знов і на побачення до тебе я не зібрався, не прийшов (В. Крищенко).

125

I. Прочитайте подані фразеологізми. Поясніть їхнє значення. За потреби скористайтесь фразеологічним словником.

Танталові муки, піррова перемога, узяти гору, кирпу гнути, як корова язиком злизала, хоч греблю гати, витрішки продавати, покласти в довгий ящик, за сімома замками, як рак свисне, сім п'ятниць на тиждень.

II. Складіть і запишіть із чотирма фразеологізмами (на вибір) складнопідрядні речення. Визначте засоби зв'язку між частинами речень та синтаксичну роль фразеологізмів.

ВИСНОВКИ

1. Розрізняють три види складнопідрядних речень (з підрядними означальними, з'ясувальними, обставинними). Складнопідрядні обставинні речення поділяються на дев'ять підвидів.
2. Визначаючи вид складнопідрядного речення, потрібно зважити на значення підрядної частини та засоби зв'язку.

§ 15. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОЗНАЧАЛЬНИМИ ТА ПІДРЯДНИМИ З'ЯСУВАЛЬНИМИ

Про особливості значення, засоби зв'язку та роль у мовленні підрядних означальних і з'ясувальних

ПРИГАДАЙТЕ! Чим різняться між собою сполучники підрядності та сполучні слова?

126

Порівняйте складнопідрядні речення, записані в обох колонках. Установіть, від слів яких частин мови залежать підрядні частини. На які питання відповідають ці частини? Зробіть висновок, чим різняться складнопідрядні з підрядними означальними і з підрядними з'ясувальними.

Складнопідрядні речення з підрядними означальними

1. Угорі озвалися журавлі, що взяли літо на крила... (М. Стельмах).

Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними

1. Спасибі, нене, що ти навчила дзвінкої мови з дитячих літ (П. Ребро).

2. Яке дерево, такий і плід (Нар. творчість).
3. Можливо, кінь згубив підкову, яка щасливою була (Б. Коханевич).

2. Послухаєм, про що шепочуть клени (Р. Братунь).
3. Хочу, щоб ніколи, ніколи не зачерствіло серце (М. Стельмах).

Підрядні
означальні

Складнопідрядним реченням з підрядним означальним називається таке складне речення, у якому підрядна частина виконує функцію розгорнутого означення й пояснює в головній частині іменник, займенник або слово іншої частини мови в значенні іменника.

Підрядна означальна частина відповідає на питання *який? чий? котрий?* і приєднується до головної підрядними сполучниками або сполучними словами.

НАПРИКЛАД:

яких?

1. Я з тих країв, де над Дніпром цвітуть, шумлять гаї (М. Нагнибіда).

яких?

], (де).

якого?

2. Спинився біля струмка, що біг Хрещатим Яром (В. Шевчук).

якого?

], (що).

Особливості
речень

Підрядна частина в складнопідрядному з підрядним означальним стоїть після означуваного слова. Але якщо підрядна частина пояснює в головній частині займенник, то вона може стояти й перед головною. НАПРИКЛАД: *Хто багато знає, той про все знає* (Нар. творчість).

У головній частині складнопідрядного речення розглядуваного типу перед означуванним словом можуть бути **вказівні слова** *той, такий, все, кожний, всякий*. НАПРИКЛАД: *І тільки природа знаходить такі барви, що їх не відтворити жодною фарбою* (І. Нечуй-Левицький).

127 І. Спишіть складнопідрядні речення з підрядними означальними, поставте пропущені розділові знаки. Підкресліть у кожній головній частині слово, яке пояснює підрядна. Які засоби зв'язку – сполучники чи сполучні слова – використано в реченнях? Зверніть увагу на місце підрядної частини щодо головної.

1. Навіть ті хто обливався на косовиці потом любили цю втомливу, але красиву роботу (Ю. Збанацький).
2. Сама ж місцина де розташувалася Лісова Гута напрочуд гарна (П. Дорошко).
3. Яка пташка така й пісня (Нар. творчість).
4. На шляху під високим вузлатим шатром дерев над яким, перегайдуючись, тріпотіло низьке небо замаячила самотня постать (М. Стельмах).
5. Поезія – це чудо із чудес яке бринить у Всесвіт звуком кожним (Г. Дудка).
6. У полотнищі двоколірнім злилося все що нас об'єднує віки (Б. Дегтярьов).
7. Пригнувшись до самої землі, друзі ясніше побачили

обриси двох доріг що збігали і переливалися попелястими смужками через пагорбок (*М. Стельмах*).

II. Підкресліть і поясніть пунктограми.

128 Утворіть з кожної пари простих речень складнопідрядне з підрядним означальним. З якої пари речень можна також утворити просте речення з дієприкметниковим зворотом? Утворені речення запишіть.

1. На вулиці міста Переяслава й досі росте акація. Акацію посадив Т. Шевченко зі своїм другом Козачковським. 2. Кожна квітка наповнена сонцем. Вона бринить і співає над світом. 3. Вітерець заснув у дуплі старої сосни. Сосна своїм верхів'ям піднялася до хмар. 4. Серед міста здіймається однокупольна церква. У церкві стіни розписані фресками. 5. У відчинене вікно вривався гомін гірських потоків. Гірські потоки бігли вниз, підхоплюючи все на своєму шляху. 6. Веселий вітер гнав по небу світлі хмари. З хмар сипався колючий сніг.

129 Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

Варіант А. Складіть речення, у якому підрядна частина пояснювала б у головній частині одне з поданих слів.

Молодий, всесвіт, ранок, дружба, юність.

Варіант Б. Складіть і запишіть речення за однією з поданих схем.

1. [займ.], (спол. слово *чиї*). 2. [ім.], (спол. слово *де*).

130 *ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.* Поміркуйте, чому підрядна означальна частина часто займає місце в середині головної. Які помилки допущено в конструюванні наведених речень? Запишіть, виправляючи помилки.

1. Двері були відчинені, з яких вийшли старшокласники. 2. Влизько зустрівшись з людьми, Настя всією душею потяглася до них, чий душевний світ був вищий і ширший. 3. До поляни залишилося сто метрів, на якій росло багато грибів.

З ГЛИБИН МОВИЗНАВСТВА

У мові простежується **синонімія** складнопідрядних речень з підрядними означальними й простих речень з дієприкметниковими зворотами. Такі речення мають однаковий зміст, але різняться змістовими й стилістичними відтінками, інтонацією і граматичною будовою. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

1. Монастир розташований на схилі гори, **укритої густим лісом** (*К. Гудзик*).

2. Монастир розташований на схилі гори, **яка укрита густим лісом**.

В одних випадках краще вжити просте речення з дієприкметниковим зворотом (наприклад, у діловому, науковому стилях), в інших – складнопідрядне, особливо в розмовно-побутовому мовленні. У підрядних означальних виразніше підкреслюється дія, в дієприкметникових зворотах – ознака. Крім того, паралельне вживання обох синонімічних структур сприяє уникненню одноманітності мовлення, урізноманітнює його.

131 I. Спишіть текст, замінюючи, де вважаєте за доцільне, дієприкметникові звороти на підрядні означальні частини. Чи допомагає така заміна уникнути однотипності мовлення?

Один, другий, третій залпи трьох десятків танкових гармат, скерованих у саму гущу ворожих машин, геть розладжують колону противника. Машини, палаючі й розтрощені, освітлюють дорогу, туго напхану всіляким транспортом. У ворожому таборі зчинилася паніка. А ми з кулеметів, автоматів крешемо по цій веремії, не даємо опам'ятатися німчурі. Позаду нас вогнисто чахкають міномети, встановлені у вибалку. Міни голубими розплесками теж лягають на шлях, запруджений німецькими танками. Німці, видно, не чекали удару наших військ із заходу. Несподіванка забезпечила нам успіх (За Є. Доломановим).

II. Розкажіть про роль складнопідрядних речень з підрядними означальними в мовленні.

Підрядні з'ясувальні

Складнопідрядним реченням з підрядним з'ясувальним називається складне речення, у якому підрядна частина з'ясовує, пояснює в головній частині значення найчастіше дієслова-присудка або інших частин мови. **НАПРИКЛАД:** *Раптом виявилось, що Павка великий винахідник-конструктор* (О. Копиленко).

що?
[], (що).

У цьому реченні підрядна з'ясувальна частина пояснює в головній дієслово *виявилось*, яке вимагає конкретизації, бо без цього його значення є неповним.

Особливості речень

Підрядні частини в аналізованих реченнях залежать від дієслів зі значенням різних процесів мислення, мовлення, сприймання, почуття (*говорити, запитати, думати, нагадати, переконатися, бачити, почути, радіти, дивуватися, чекати, розуміти* та ін.). **НАПРИКЛАД:** 1. *Я тільки нині зрозумів до сліз, що ви вже не повернетесь до хати* (О. Білаш). 2. *Я дивлюся з-під вій, як цвіте за вікном далина* (В. Сосюра).

Підрядні з'ясувальні частини відповідають на питання непрямих відмінків і приєднуються до головної за допомогою сполучників і сполучних слів. Підрядна частина стосовно головної може займати будь-яке місце.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Різновидом складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними є речення з непрямым питанням. **НАПРИКЛАД:** *Учитель запитав, хто сьогодні написав твір.* У цьому реченні питання подане не прямою мовою, а підрядною частиною, а тому це питання й називається непрямым.

132 I. Спишіть подані складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними. Розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть у головних частинах слова, значення яких з'ясовують підрядні. До якої частини мови належать ці слова?

1. Люблю коли хвилі шумують лишаячи слід (В. Сосюра). 2. Скільки провів я безсонних ночей читай по утомі очей (П. Воронько). 3. Люблю як гнуться осоки на вітрах і пружно випрямляють свої широкі зелені плечі

(І. Цюпа). 4. Орися пила молоко тримаючи кухоль за вушко і раптом побачила що по ньому лізе жучок сонечко (Г. Тютюнник). 5. Шелестять дощі про те чого не вимовиш словами (М. Луків). 6. Ох, досі не можу повірити що ти вже не любиш мене! (Леся Українка).

II. Накресліть схеми двох перших речень.

III. Частини яких речень співвідносні з односкладними реченнями?

133 I. Прочитайте текст. Що виражає його заголовок – тему чи основну думку?

ПЕСИМІСТИ – ПОГАНІ СПІВРОЗМОВНИКИ

Відомо, що негарно повсякчас говорити лише про себе та свої справи. Так само неприємно, коли хтось постійно на щось нарікає, завжди бачить світ у чорному світлі, від майбутнього чекає лише найгіршого. Запам'ятайте, що песимісти – погані співрозмовники. Спілкування з ними викликає поганий настрій і негативне ставлення до життя, тому люди їх оминають. Бувають випадки, коли людину переслідують нещастя одне за одним. Втрата члена сім'ї, хвороба, аварія тощо. У такому випадку йдеться не про вроджений песимізм. Але й ці люди повинні усвідомити, що їхні надто часті нарікання на свої знегоди й біди не веселять товариство знайомих та приятелів. Це не означає, що не треба розповідати про свої нещастя. Навпаки, зі справжніми приятелями можна ділитися і радіщами, і прикрощами та незгодами. Але не варто повертатися до смутних обставин та подій знову і знову (І. Тoman).

II. Запишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. У складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними підкресліть граматичні основи. Усно поставте питання від головної частини до підрядної. Чи є в тексті складнопідрядні речення з підрядними означальними?

III. **ПОЗМАГІТЕСЯ!** Доберіть якнайбільше синонімів до виділених слів.

Спілкування – велике мистецтво, якому потрібно наполегливо вчитися. Багато корисних порад щодо того, як стати гарним співрозмовником, як знайти спільну мову з друзями й діловими партнерами, як підтримувати доброзичливі стосунки з людьми, міститься в книгах Іржі Томана «Мистецтво говорити» та Дейла Карнегі «Як знаходити друзів і впливати на людей». Прочитайте ці книги й поділіться своїми «знахідками» з однокласниками, рідними, знайомими.

134 I. Випишіть спочатку складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, а потім – з підрядними означальними. Обґрунтуйте пунктограму «Кома в складнопідрядному реченні». Визначте, сполучниками чи сполучними словами приєднані підрядні частини. Сполучні слова підкресліть як члени речення.

1. Ходять уперті чутки, що ворог уже зовсім близько від Полтави (О. Гончар). 2. Зорею станьмо для людей отих, яких на світі ще нема живих (В. Швець). 3. Нехай же всі про те почують, що розповів Дніпро мені (П. Ребро). 4. Любов до книжки виявляється в тому, що з шостого класу Франко

починає збирати свою бібліотеку (*М. Коцюбинський*). 5. Обминувши луг, що вкрився міддю, слід до хати губиться в бору (*М. Стельмах*). 6. Я б так хотів, щоб ти була щаслива (*М. Луків*). 7. Хто літом працює до поту, зимою поїсть в охоту (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть орфограми.

135 I. Розгляньте репродукцію картини К. Моне. Розкажіть, що на ній зображено. Які думки й почуття вона у вас викликає?

II. Складіть за картиною 3–5 складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними й означальними.

К. Моне. Парусники, регата в Аржантеї

136 Доповніть подані частини речень підрядними з'ясувальними частинами. Утворені речення запишіть.

1. Я щасливий... 2. Усім відомо... 3. Добре... 4. Треба знати... 5. Мені здається...

137 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Утворіть і запишіть складнопідрядні речення, у яких підрядні з'ясувальні частини залежать від: а) дієслова зі значенням мовлення; б) дієслова зі значенням мислення; в) прислівника; г) прикметника.

138 Поєднайте частини речень, подані у двох групах, так, щоб утворилися складнопідрядні речення. Відновлені речення запишіть, визначте види підрядних частин.

I. 1. Здавалося хлопцю... 2. ...той не злетить у піднебесся. 3. Люблю... 4. Лиш той творити може... 5. Хочеться... 6. Так уже влаштована наша сільська людина...

II. 1. ...що для неї справжнє життя починається тільки в рідному селі (*В. Супруненко*). 2. ...коли в вікно розкриті шумлять безжурно дерева (*В. Сосюра*). 3. Хто не має крил... (*М. Стельмах*). 4. ...що не скоро промине літо молоде (*Д. Луценко*). 5. ...щоб діти були мандрівниками й творцями в цьому світі (*В. Сухомлинський*). 6. ...хто любить свій народ (*В. Сосюра*).

139 І. Прочитайте виразно вірш, передаючи інтонацією та темпом мовлення все розмаїття почуттів, які охоплюють ліричного героя.

Не вимовлю ні слова. Помовчу.
А дощ іде. А вітер хилить клени.
На серці так бентежно – до плачу.
Присядь, кохана, ближче біля мене.
Отак. Спасибі. Чуєш, як шумить,
Як шелестить, кипить травнева злива?
Увесь наш вік – одна жагуча мить.
Я б так хотів, щоб ти була щаслива!
Нехай не ятрять* прикрощі душі,
Нехай квітує щирість поміж нами...
Присядь. Послухай. Шелестять дощі
Про те, чого не вимовиш словами.

І. Шишкін. Дощ
у дубовому лісі

(М. Луків)

* *Ятрїти* – (перен.) необережними словами, діями, спогадами змушувати знову відчувати, переживати щось важке, неприємне.

II. Визначте, скільки граматичних основ має кожне речення. Чи є серед речень складнопідрядні? До якого виду вони належать? Обґрунтуйте свою думку.

ВІСНИКИ

1. Підрядна означальна частина виконує роль розгорнутого означення й здебільшого залежить від іменника або займенника в головній частині.
2. Підрядна з'ясувальна здебільшого залежить від дієслова в головній частині і з'ясовує його значення.

§ 16. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ МІСЦЯ І ЧАСУ

*Про особливості значення, роль у мовленні та засоби
зв'язку підрядних місця і часу*

ПРИГАДАЙТЕ! На які види за значенням поділяються обставини? Яке значення виражають обставини місця і часу та на які питання вони відповідають?

140 Прочитайте складнопідрядні речення з підрядними місця і назвіть їхні структурно-семантичні ознаки: а) на що вказує підрядна частина; б) чи стосується підрядна частина всього змісту головної частини; в) чим приєднується підрядна частина до головної; г) яке місце стосовно головної займає підрядна частина.

1. Хилилися густі лози, звідкіль вітер віє (В. Сосюра). 2. Україна моя починається там, де доля моя усміхається (П. Осадчук). 3. Там, де зорі сяють з-за гори, над водою гнуться явори (А. Малишко). 4. Куди не гляну, владно скрізь зима господарює (Д. Луценко).

Підрядні
місця

Складнопідрядним реченням з підрядним місця називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на місце або напрям дії, про яку йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:**

Особливості
речень

1. *Нехай гнеться лоза, куди вітер погне* (С. Руданський).

куди?
[], (куди).

2. *Де громи гриміли смертю огняною, зливи прошуміли сивою стіною* (А. Малишко).

де?
(де), [].

У складнопідрядних реченнях з підрядними місця підрядна частина пояснює головну частину в цілому, відповідає на питання *де? куди? звідки?* і приєднується сполучними словами *де, куди, звідки*. У головній частині цим словам можуть відповідати вказівні слова *тут, там, туди, звідти, скрізь, всюди, кудись* тощо. **НАПРИКЛАД:** *Де воля родиться, там загиба зневіра* (Д. Павличко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складнопідрядних реченнях з підрядними місця сполучні слова *де, куди, звідки* є прислівниками і виконують синтаксичну роль обставини. **НАПРИКЛАД:** *Над озером, де плачуть верби, стоїть вродлива мавка чорноброва* (Л. Забашта).

141 І. Спишіть складнопідрядні речення з підрядними місця, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть сполучні та вказівні слова як члени речення.

1. Там куди вони їдуть не треба буде ніяких паспортів (О. Гончар). 2. Де щастя упало там і приятелів мало (Нар. творчість). 3. Може, там де зоря мрій зірву досхочу (Г. Овсієнко). 4. Де літо маки стеле килимами дитя в горді ходить коло мами (Л. Костенко). 5. Там де є українці завжди мистецтво (Ю. Луна). 6. Там де ти колись ішла тиха стежка зацвіла (Б. Олійник).

II. Поставте усно питання від головної частини до підрядної. З'ясуйте, у яких реченнях підрядна частина вказує на місце дії, а в яких – на напрям дії. Накресліть схеми трьох речень (на вибір).

142 І. Розмежуйте подані складнопідрядні речення з підрядними місця і підрядними означальними. Що лежить в основі такого розмежування?

1. Ми проскакуємо сусіднє село, де живе дід Корній (М. Стельмах). 2. Там, де річка перетинає давні кристалічні породи, над її стійким правим берегом височить велика кам'яна брила (Г. Скурлат). 3. Злітає ластівка угору, над осоками летить, де чашу вечора прозору по вінця налива блакить (Л. Дмитерко). 4. Ще в дитинстві я ходив у трави, в гомінливі трепетні ліси, де дуби мовчали величаво у краплинах ранньої роси (В. Симоненко). 5. Де ходить сон стежками лісовими, дрімає в місті темний вітровий (М. Сингаївський). 6. Посадили ми сосновий бір на тому самому місці, де колись курілись піски (Ю. Збанацький).

II. Укажіть слова, вжиті в переносному значенні.

143 І. Відновіть і запишіть прислів'я, поєднавши подані частини. З яким видом складнопідрядних речень співвідносяться ці прислів'я?

Підрядні частини

Куди голка
Куди ніч
Куди серце лежить
Де відвага
Де свої б'ються
Де згода панує
Де м'яко стелять
Де рідний край

Головні частини

туди й день
там і горе танцює
хай чужі не заважають
там твердо спати
туди й нитка
там і під вербою рай
там перемога
туди й око глядить

II. Поясніть, як ви розумієте значення відновлених прислів'їв.

144 Дopiшть у поданих реченнях на місці крапок головні або підрядні частини так, щоб утворилися складнопідрядні речення з підрядними місця. Розставте потрібні розділові знаки.

1. Куди не глянеш... 2. Туди... ми приїхали разом з братом. 3. Там... сіли лебеді відпочивати. 4. ...де небо сходиться із землею. 5. ...звідки доносилися звуки чарівної скрипки. 6. І скрізь... було чути спів іволги.

145 Складіть і запишіть складнопідрядні речення за поданими схемами. Визначте вид підрядних частин.

1. [], (куди). 2. [звідти], (звідки). 3. (куди), []. 4. [там, (де),].

146 Уявіть, що вам доручили спроектувати дендропарк чи парк відпочинку у вашому місті (селі). Зробіть усний детальний опис парку, вживаючи складнопідрядні речення з підрядними місця.

Дендропарк «Софіївка» у м. Умані

Підрядні
часу

Складнопідрядним реченням з підрядним часу називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на час або тривалість дії, про яку йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:** 1. Як на землю зійду з космічних висот, до струмка припаду між зелених осок (Л. Тараренко).

коли?
(як), [].

Особливості
речень

2. Люди перестають мислити тоді, коли перестають читати (Д. Дідро).

коли?
[], (коли).

У складнопідрядних реченнях з підрядними часу підрядна частина стосується всієї головної частини, відповідає на питання *коли? відколи? як довго? з якого часу? до якого часу? з яких пір?* і приєднується до головної сполучниками *коли, як, відтоді як, після того як, з того часу як, як тільки, тільки що, скоро, ледве, щойно* і сполучними словами *відколи, поки, доки, аж поки, аж доки*. У головній частині цим словам можуть відповідати **вказівні слова** *тоді, доти, до того часу тощо*. **НАПРИКЛАД:** *Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями (І. Нечуй-Левицький).*

Підрядна частина часу, як і підрядна частина місця, стосовно головної може займати будь-яке місце.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складнопідрядних реченнях з підрядними часу, у яких зв'язок оформлюється сполучниками *після того як, з того часу як*, кому можна ставити як перед усім сполучником, так і після вказівної частини (перед як). Характер відношень від цього не змінюється; змінюється лише склад головної і підрядної частин та інтонаційне оформлення.

ПОРІВНЯЙТЕ!

підрядна частина

1. Після того, як луг покосять, знову трави ростуть в цвіту (В. Ткаченко).

коли?
[після того, (як),].

підрядна частина

2. Після того як луг покосять, знову трави ростуть в цвіту.

коли?
(після того як), [].

147 І. Прочитайте текст. Визначте його стиль та тип мовлення. Поясніть роль складнопідрядних речень у тексті.

ТАЄМНИЦІ ВОДИ

Чи достатньо ми знаємо про воду?

Ні, далеко не достатньо. Вода буває парою, рідиною, твердим тілом, коли замерзне. Майже всі тіла, охолоджуючись, стискаються. Киньте шматочок свинцю в розплавлений свинець, і він потоне. Шматочок воску теж потоне у восковій рідині. А лід не тоне. Вода, замерзаючи, не стискається, а розширюється.

Якою холодною здається вода рано-вранці, коли повітря вже нагрілося. А ввечері? Увечері, як потягне холодком, купатися улітку особливо приємно.

Чому це так? Вода має дуже велику теплоємність. Саме тому вранці вона нагрівається не так швидко, як суша, а ввечері повільніше охолоджується.

Велика теплоємність води дозволяє організмові людини порівняно легко підтримувати постійну температуру тіла, що й необхідно для життя. Якби наше тіло було з металу, перший же протяг призвів би до катастрофічного падіння температури.

Жодна рідина не потребує такої великої кількості тепла для свого випаровування, як вода. Тому там, де багато води, навіть у найбільшу літню спеку не буває дуже жарко.

У чому ж річ? Чому такі дивні властивості води, не схожі на ті, що мають інші тіла? Вся справа в будові її молекул. Вона досить своєрідна й надає воді особливих властивостей (За К. Земляком).

П. Левченко. Водяний млин

II. Випишіть складнопідрядні речення з підрядними часу й місця. Підкресліть у них сполучники, сполучні та вказівні слова. Накресліть схеми речень.

III. Складіть план прочитаного. За складеним планом та виписаними реченнями усно перекажіть прочитане.

148 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Порівняйте речення і встановіть, яке з них є складнопідрядним з підрядним часу. Обґрунтуйте свою думку.

1. Коли до річки Орелі ще траплялись де-не-де села, то за річкою уже був голий степ (П. Панч). 2. А наш соловейко коли заспіває, здається, скресає Дніпро (Л. Забашта).

149 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи, назвіть засоби зв'язку частин кожного речення. Накресліть схеми. До якого виду належать усі подані складнопідрядні речення?

1. Уночі як Чумацький Шлях срібlistу куряву простеле вийди на Дніпро! (П. Тичина). 2. Коли я у Київ прибуду і вийду на кручі Дніпра полетіть в запилені груди цілюща ранкова пора (П. Воронько). 3. Поранилась, скривилася хмаринка коли із вітром юним пустувала й на заході шовковою хустинкою кривавий палець тихо витирала (Г. Дудка). 4. Удень коли світило сонце лід вигравав у його промінні міріадами іскор (А. Шиян). 5. Щойно за Дніпром виткнулося сонце в Січі раз і вдруге і втретє стрельнула гармата (П. Панч). 6. Щоразу коли я дивлюся на зелені мережива полезахисних лісосмуг на ланах мені пригадуються радісні години нашої праці (В. Сухомлинський).

II. Обґрунтуйте написання слів з великої літери. Наведіть до кожного слова приклад на аналогічне правило.

З ГАНДИНЬ МОВОНАВСТВА

Кожен різновид часового значення має тільки йому властиві сполучники або сполучні слова: а) підрядна частина, яка вказує на час дії головної частини

в широкому розумінні, приєднується сполучниками *коли, як*; б) підрядна частина, яка вказує на момент дії головної, приєднується сполучниками *відтоді як, з того часу як*, сполучним словом *відколи*; в) підрядна частина, яка вказує на межу тривання дії головної, приєднується сполучними словами *доки, поки, аж поки, аж доки*; г) якщо початок дії головної частини збігається з кінцем дії підрядної, то використовуються сполучники *тільки-но, скоро, щойно, ледве*.

150 Прочитайте речення. Установіть, які різновиди часових значень виражені в кожному випадку, якими сполучниками і сполучними словами оформлюються ці часові значення.

1. Ледве вчула королівна ту лагідну тиху мову, побіліла вся і впала, мов биличка, додолу (*Леся Українка*). 2. Коли мати привела до неї знахаря, Маруся сиділа під старими липами (*П. Куліш*). 3. Як потепліє, повесніє, у гаї знов зазеленіє новеньке листячко дубове (*Д. Павличко*). 4. Як прикотилася до нашого села війна, мені ще тільки п'ятнадцятий минав... (*В. Сичевський*). 5. Тільки-но вдарять у лісі морози, засинають у барлогах ведмеді (*І. Соколов-Микитов*).

151 Допишіть у поданих реченнях замість крапок підрядні частини часу так, щоб вони відповідали на вказані в дужках питання. Правильно вживайте необхідні сполучники та сполучні слова.

1. У залі стало тихо (*коли?*) ... 2. ... (*з якого часу?*) я не бачив свого товариша. 3. Сніг виблискував на деревах (*доки?*) ... 4. Після того (*після чого?*) ... почали поволі прокидатися. 5. ... (*коли?*) задзвонив телефон. 6. Я не міг розв'язати задачу (*як довго?*) ...

152 Складіть і запишіть речення за поданими схемами. Підкресліть у складених вами реченнях орфограми й пунктограми.

1. [, (*коли*) ,]. 2. [], (*як тільки*) . 3. (*з того часу як*) , []. 4. (*щойно*) , [].

153 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Напишіть розповідь про подорож під час вихідних до лісу чи парку, вживаючи складнопідрядні речення з підрядними часу.

Варіант Б. Напишіть невеликий твір-опис «Зимовий ранок», вживаючи складнопідрядні речення з підрядними місця.

154 Перебудуйте кожне подане речення з дієприслівниковим зворотом на складнопідрядне з підрядним часу. Чи будуть утворені вами речення синонімічними? Які з речень – прості чи складні – точніше й виразніше повідомляють про час події?

ЗРАЗОК. *Будь уважним, виконуючи контрольну роботу. – Будь уважним, коли виконуєш контрольну роботу.*

1. Осінь, награвшись листям досхочу, буйними вітрами зняла з дерев розкішне багряне убрання (*Ю. Збанацький*). 2. Спостерігаючи зовнішній світ, Григорій намагався забути, особливо в години дозвілля (*І. Багрянний*). 3. Перейшовши довгим дощаним мостом через Дніпро, подорожні обернулися назад і поклали три земних поклони святому місту (*П. Куліш*). 4. Стомившись од напливу вражень, білий кінь спинився, нашорошив вуха і сторожко скосив очі (*В. Дрозд*).

1. Підрядні місця і часу пояснюють головну частину в цілому й виражають відповідно місце або час дії, про яку йдеться в головній частині.
2. Зі сполучних засобів у складнопідрядних реченнях з підрядними місця вживаються сполучні слова, а з підрядними часу – ще й сполучники, до яких у головній частині можуть бути відповідники – вказівні слова.

§ 17. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ СПОСОБУ ДІЇ І СТУПЕНЯ ТА З ПІДРЯДНИМИ ПОРІВНЯЛЬНИМИ

*Про особливості значення, роль у мовленні
та про засоби зв'язку підрядних способу дії
і ступеня й підрядних порівняльних*

ПРИГАДАЙТЕ! На які питання відповідає обставина способу дії? Яка її роль у мовленні?

155 Прочитайте складнопідрядні речення з підрядними способом дії і ступеня. Назвіть їхні структурно-семантичні ознаки: а) на що вказує підрядна частина; б) чи стосується підрядна частина всього змісту головної частини; в) чим приєднується підрядна частина до головної; г) яке місце стосовно головної займає підрядна частина.

1. Вишні цвіли так ясно, наче їх укрит пухнастий сніг (Ю. Яновський). 2. Вона почала придивлятися до нього, наскільки це було в її змозі (М. Коцюбинський). 3. Так мені чогось сумно й боязно, що аж серце моє мре (Марко Вовчок). 4. Як дбаєш, так і маєш (Нар. творчість).

Підрядні
способу дії
і ступеня

Складнопідрядним реченням з підрядним способом дії і ступеня називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на спосіб дії або ступінь вияву ознаки, про яку йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:**
1. Мороз ударив так нагло, що побив геть усі чорнобривці в саду (С. Павленко). 2. І скільки видно було, на цілі кілометри рухались і рухались колони військ, здійснюючи курс (О. Гончар).

Особливості
речень

В аналізованих реченнях підрядна частина відповідає на питання *як? яким способом? якою мірою? наскільки?* і з'єднується з головною частиною сполучними словами *як, скільки, наскільки* та сполучниками *як, мов (немов, мовби), наче (неначе, начебто), ніби (нібито), чим... тим, що, щоб*. У головній частині можуть бути вказівні слова *так, такий, стільки, настільки*. **НАПРИКЛАД:**
1. А злива так само почала відходити, як і надійшла (М. Стельмах).

як?
[] (як).

2. *Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов (В. Со-
сюра).*

наскільки?

[], (що).

156 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що всі подані речення, крім одного, є складнопідрядними з підрядними способу дії і ступеня. Накресліть схеми речень, назвіть засоби зв'язку. Підкресліть підрядні сполучники (сполучні слова) та вказівні слова.

1. Сонця так багато що аж небо побіліло від нього (*О. Гончар*). 2. Скільки хвиль у бурхливому морі стільки співів у серці моїм (*Леся Українка*). 3. Треба так звалити дерево щоб кряжиста дубина, гуркнувши на землю, не зламала і не пошкодила інших дерев (*В. Близнець*). 4. Хмари повзли так низько що перехожі несподівано виринали з них і так само несподівано тонули (*В. Симоненко*). 5. Чим вище підіймалися бійці тим заграва перед ними ширшала, розросталася (*О. Гончар*). 6. На сонячних галявинах трави такі що вже й на випас годилися б (*Г. Тютюнник*). 7. Тарас був такий схвилюваний що йому аж перехоплювало подих (*В. Ткаченко*). 8. Голос так дзвенить, плете шовки-узори що серце завмира (*А. Малишко*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір одного речення (на вибір).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Підрядні способу дії і ступеня треба відрізняти від підрядних означальних. Якщо вказівні слова *такий, так* вжито відповідно з прикметником чи прислівником, то підрядна частина має значення ступеня. У цих випадках вказівне слово можна замінити на слово *настільки*.

ПОРІВНЯЙТЕ!

1. *Сонце таке яскраве, що дивитися боляче.*

підрядна ступеня

наскільки?

[], (що).

2. *У січні бувають такі морози, що тріскаються дерева.*

підрядна означальна

які?

[], (що).

157 *ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.* Проаналізуйте структуру наведених складнопідрядних речень, зокрема склад головної частини та засоби зв'язку. Установіть, у якому реченні підрядна частина має значення способу дії і ступеня. Обґрунтуйте свою думку.

1. А на плесі вода така темна, ніби на чорному камені настояна (*М. Стельмах*). 2. Такі дощі йшли підряд, що огірки тільки влітку зацвіли (*М. Малиновська*).

158 Доповніть речення підрядними частинами способу дії і ступеня. Доповнені речення запишіть.

1. Довкола було тихо... . 2. Цвіте липа так буйно й розкішно... . 3. Розвідники йшли настільки обережно... . 4. Артисти виступали так... . 5. Слюсар відремонтував верстак так добре... . 6. Чим більше снігу в полі... .

159 Складіть і запишіть складнопідрядні речення з поданими співвідносними парами слів. Визначте види підрядних частин.

1. *Стільки* (вказівне слово) – *скільки* (сполучне слово).
2. *Настільки* (вказівне слово) – *наскільки* (сполучне слово).
3. *Так* (вказівне слово) – *щоб* (сполучник).
4. *Так* (вказівне слово) – *ніби* (сполучник).
5. *Такий* (вказівне слово) – *що* (сполучник).

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке порівняльний зворот?

Підрядні
порівняльні

Складнопідрядним реченням з підрядним порівняльним називається таке складне речення, у якому сказане в головній частині розкривається через порівняння зі змістом підрядної частини. **НАПРИКЛАД:** 1. *А тепер у серці щось тремтить і грає, як тремтить на сонці гілка золота* (М. Рильський). 2. *Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина* (Т. Шевченко).

Особливості
речень

Підрядна порівняльна частина відповідає на питання *як? подібно до чого?* і приєднується до головної сполучниками *як, мов (немов, мовби, немовби), ніби, наче (неначе, начебто)*. Підрядна частина залежить від головної в цілому і стосовно неї може займати будь-яке місце. У головній частині може бути прислівник *так*. **НАПРИКЛАД:**
Немовби день чекає ночі, я так побачення чекав (П. Сердюк).

як?
(немовби), [].

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Підрядна порівняльна частина буває **неповним реченням з пропущеним присудком**, який легко відновлюється з головної частини. **НАПРИКЛАД:** *Косарі тримали в руках коси, як воїни зброю* (О. Довженко). Якщо в головній і підрядній частинах спільні обидва головні члени, то вони можуть бути пропущені, так що в підрядній порівняльній частині залишаються лише другорядні члени. **НАПРИКЛАД:** *Із ніжності народжується пісня, як в серденьку малого солов'я* (В. Буденний).

Стилістичні
особливості

Складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня та підрядними порівняльними використовуються здебільшого в художній літературі для створення яскравих образів.

160 І. Спишіть складнопідрядні речення з підрядними порівняльними, розставляючи пропущені розділові знаки. Простежте, як за допомогою цих речень автори образно змальовують дійсність.

1. У лісі поволі смеркало немов чиясь невидима рука насувала на нього шапку (*Марко Вовчок*). 2. Людина прагне до щастя одвічно як ріки в долини (*М. Нагнибіда*). 3. Кострубаті й присадкуваті верби міцно чіплялися оголеним корінням за землю немов хижий птах загнав пазурі у здобич (*М. Коцюбинський*). 4. Між мозолями сині розколини наче між горами сині ріки (*Д. Павличко*). 5. Довгим ключем пливли по небу хмари як журавлі у вирій (*М. Стельмах*). 6. Як тиха вода в річці пропливали спогади (*А. Шиян*). 7. Олена не стала перечити і як тінь зникла за дверима (*О. Квітевий*).

II. Підкресліть граматичні основи. У яких прикладах підрядні частини співвідносні з неповними реченнями? Усно відновіть пропущені члени речення.

161 *МОЗКОВИЙ ШТУРМ*. Що спільного й відмінного між складнопідрядними реченнями з підрядними порівняльними та підрядними міри і ступеня?

162 I. Прочитайте речення. Знайдіть серед них два простих речення з порівняльними зворотами. Обґрунтуйте свою думку.

1. Людина в світ зерно нести повинна, як зерно носить людям колосок (*Г. Коваль*). 2. Ми чекали батьків, як чекає дощу спрагле поле... (*О. Дмитренко*). 3. З'явилася одна-єдина мить, вагома й чиста, мов краплина крові (*В. Терен*). 4. Дніпро так само, як і раніше, грав водоспадами (*Я. Баш*). 5. День дзвонив, як роса на блакитній стеблині (*Г. Коваль*). 6. Над рікою схилилась береза, немов дівчина в білій сорочці (*О. Донченко*). 7. Життя біжить, як музика дзвенить (*Нар. творчість*). 8. Вже востає в історію літо, як у рани востає сіль... (*О. Пухонська*).

II. Випишіть складні речення. Визначте види підрядних частин та засоби зв'язку. Накресліть схеми двох речень (на вибір).

163 I. Розгляньте репродукцію картини К. Трохименка. Що зображено на передньому плані? Яким настроєм перейняте полотно?

К. Трохименко. Над Великим шляхом

II. Складіть невеликий опис за картиною. До тексту введіть складнопідрядні речення з підрядними порівняльними.

164 I. Спишіть спочатку складнопідрядні речення з підрядними порівняльними, потім – з підрядними способу дії і ступеня, а після цього – з підрядними означальними. Розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть підрядні частини.

1. Неначе ліхтар Діогена над вічністю місяць висить (П. Харченко). 2. Тиша. Така тиша що в нього [Орлюка] задзвеніло у вухах (О. Довженко). 3. І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав неначе човен в синім морі то виринав то потопав (Т. Шевченко). 4. Поза хатами тяглися виноградники на всі боки скільки можна було бачити оком (І. Нечуй-Левицький). 5. Гострі іскорки сіються донизу так як навесні сіються пелюстки з розквітлої черешні та вишні (Є. Гуцало). 6. Летітиме земля все так же між світами в холодну вишину як лине вічний час (В. Сосюра). 7. Кому правди не треба тому й честь не потрібна (Нар. творчість). 8. Чим більше темніло тим вітер, здавалося, дужчав (М. Коцюбинський).

II. Поясніть значення виділеного словосполучення. За потреби скористайтесь енциклопедичними виданнями.

ВИСНОВКИ

Залежно від того, який відтінок значення має підрядна частина – якісно-кількісний чи порівняльний, – розрізняємо відповідно складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня та підрядними порівняльними. Проте часто зарахування речень до одного з цих типів є утрудненим через слабку розмежованість їхніх значень.

§ 18. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ПРИЧИНИ, МЕТИ, УМОВИ

*Про особливості значення, роль у мовленні
та засоби зв'язку підрядних причини, мети, умови*

ПРИГАДАЙТЕ! На які питання відповідають обставини причини, мети й умови? Яка їхня роль у мовленні?

165 Порівняйте подані групи складнопідрядних речень. Визначте, у реченнях якої групи є підрядні причини, у яких – мети, а в яких – умови. З'ясуйте, на що вказує підрядна частина в кожному виді речень, на які питання відповідає, якими сполучниками приєднується до головної частини.

Група I. 1. Ніяка в світі сила нас не зламає, бо нас коріння наше в землі тримає (Г. Дудка). 2. На березі ставало темно, тому що з берега насувала важка чорна хмара (О. Донченко).

Група II. 1. Як не буде птахів, то і людське серце стане черствішим (М. Стельмах). 2. Життя не кінчається смертю, якщо залишається сад (В. Терен).

Група III. 1. Лелека крилатий, лелека старий вернувся до білої хати, аби лише вдома вмирати (М. Ткачук). 2. Щоб твоя щаслива літувала доля, заступлю дорогу осені й журбі (С. Жадан).

Підрядні
причини

Складнопідрядним реченням з підрядним причини називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на причину дії, про яку йдеться в головній. **НАПРИКЛАД.**

1. Земля прекрасна, **тому що** на ній живуть дзвінкоголосі малюки (Ю. Бедзик).

чому?
 [], (тому що).

2. Люблю людей землі своєї, **бо** й я землі своєї син (В. Сосюра).

чому?
 [], (бо).

Особливості
речень

Підрядна причини відповідає на питання **чому?** з якої причини? **через що?** і приєднується до головної сполучниками **бо, тому що, оскільки, через те що, з тієї причини що, тим що, у зв'язку з тим що** та ін.

Підрядна частина причини пояснює головну частину в цілому, тому питання до підрядної ставиться не від певного слова, а від головної частини в цілому.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Складені сполучники **тому що, через те що, тим що** першою своєю частиною (**тому, через те, тим**) можуть міститися в головній частині речення, а другою частиною (**що**) – у підрядній. Це буває тоді, коли перша частина є логічно наголошеною і вимовляється підвищеним тоном. Кома в такому разі ставиться перед словом **що**.

ПОРІВНЯЙТЕ!

1. Я звернувся до брата **тому, що** він старший. [тому], (що).
2. Я звернувся до брата, **тому що** він старший. [], (тому що).

166 І. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Доведіть, що всі вони є складнопідрядними з підрядними причини. У кожному реченні визначте місце підрядної частини стосовно головної, питання, на яке вона відповідає та засоби зв'язку.

1. Тому що на степу стирчало скрізь бадилля від пересохлих бур'янів, військо посувалося повільно (П. Панч). 2. Час – найлютіший кат якраз тому, що він – найгуманніший лікар (В. Пахаренко). 3. Годуй діда на печі, тому що й сам там будеш (Нар. творчість). 4. Для того щоб багато знати, треба багато читати (Нар. творчість). 5. Не бував ти у наших краях, бо відтіль не таким би вернувся (П. Тичина). 6. Я таки прийду, бо дуже хвилююсь (М. Стельмах). 7. Становище його було дуже кепське тим, що він не мав абсолютно ніяких речей (І. Багрянний).

II. Обґрунтуйте розділові знаки. Поясніть, чому в третьому реченні кома стоїть перед усім сполучником **тому що**, а в другому реченні – перед частиною **що**.

167 Утворіть і запишіть складнопідрядні речення, використавши подані речення як підрядні причини. Поставте потрібні розділові знаки.

1. ...через те що почав падати сніг. 2. Для того щоб друзі тебе поважали... 3. ...тому що вдарили морози. 4. ...бо добро ніколи не забувається. 5. ...оскільки це суперечить правилам поведінки. 6. ...бо якраз настали жнива.

168 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть одну з двох запропонованих ситуацій: а) вас запросили на день народження, але ви через об'єктивні причини не можете прийти; б) ваш однокласник просить у вас дати йому списати домашнє завдання. Обґрунтуйте свою відмову, використавши складнопідрядні речення з підрядними причини.

Підрядні
мети

Складнопідрядним реченням з підрядним мети називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на мету дії, про яку йдеться в головній частині.
НАПРИКЛАД:

1. Солдати не шкодували ніг на битих шляхах, *аби швидше зустріти тепло рідної хати* (О. Дмитерко).

з якою метою?

[], (аби).

2. Христя, *щоб як-небудь скоротити час, почала вишивати сорочку* (Панас Мирний).

для чого?

[, (щоб),].

Особливості
речень

Підрядна мети стосується головної частини в цілому, відповідає на питання *з якою метою? для чого? навіщо?* і поєднується з головною частиною сполучниками *щоб, для того щоб, аби*.

Сполучник *для того щоб* уживається здебільшого в книжному стилі, а сполучник *аби* – у розмовному.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складнопідрядному реченні з підрядним мети сполучник *для того щоб* може повністю бути в підрядній частині або перша частина (*для того*) – у головній частині, а друга (*щоб*) – у підрядній.

ПОРІВНЯЙТЕ!

1. На березі зупиняться рибалки, *для того щоб зварити з риби юшки і заснути в холодочку.*

2. На березі зупиняться рибалки *для того, щоб зварити з риби юшки і заснути в холодочку.*

В обох реченнях при цьому є підрядна мети, а синтаксичні відношення оформлені сполучником *для того щоб*. Різними є інтонаційне оформлення та пунктуація.

169 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Прочитайте речення. Зверніть увагу, що в усіх них засобом зв'язку є сполучник *щоб*. Доведіть, що одне з речень є складнопідрядним з підрядним мети, одне – з підрядним з'ясувальним і одне – з підрядним означальним.

1. І де в світі тая сила, щоб в бігу мене спiniла? (І. Франко). 2. Кожна мати хоче, щоб її діти росли розумними і щасливими (О. Квітневий). 3. Докласти треба руки мозолясті, щоб красувався вбогий переліг нечужо багатим урожаєм (М. Рильський).

170 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Визначте вид підрядних частин. У кінці кожного речення запишіть питання, на яке відповідає підрядна частина. Сполучники обведіть кружечком.

1. Оста(н,нн)й промінь ловить листопад щоб підсушити **обважнілі** крила (Г. Дудка). 2. Ворог почав оточувати нас з усіх боків з тим щоб відрізати нам шлях відступу (А. Шиян). 3. Аби не витратити зайвих снарядів мусив зробитися снайпером (О. Довженко). 4. Підійшла черешня тихо до воріт простягнула пишні віти (біло)сніжні щоб плодом прийдешнім **чарувати** світ (Г. Хорташко). 5. Данило постукав у **віконце** щоб мати одчини́ла йому двері прислухався до її ходи (М. Стельмах). 6. Уже кружляє листя (жовто)ржаве щоб на асфальті мокрому (з,с)почить (М. Рильський). 7. Десять об груди землі розбиваються лебеді щоб училися вірності люди у них (Є. Летюк). 8. Краще я зб(е,и)ру джерела зроблю з них цимбали щоб тобі дівчино мила вони красно грали (В. Івасюк).

II. Виділені слова розберіть за будовою.

171 Утворіть і запишіть складнопідрядні речення, використавши подані частини як підрядні мети. Поставте розділові знаки. Визначте засоби зв'язку.

1. Для того щоб яблуня дала гарний урожай... 2. ...щоб земля під деревами не пересихала. 3. ...щоб стати учасником обласного конкурсу. 4. ...щоб провести загальношкільні збори... 5. Щоб мати вірних приятелів...

172 І. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Що нового про свято Івана Купала ви дізналися? Чи доводилося вам бути учасниками або свідками такого дійства? Усно перекажіть прочитане, замінивши виділені слова синонімами.

Н. Юзькова. На Івана Купала

Іванів день, Івана Купала, Купала, Купайлиця – це одне із найважливіших свят наших предків, яке було пов'язане з літнім сонцеворотом.

Напередодні свята за селом на мальовничому березі ріки встановлювали прикрашене квітами і вінками ритуальне дерево, яке називали Мареною або Купалою. Особливо привабливим для дорослих і дітей було купальське вогнище, яке розпалювали біля обрядового дерева.

Щоб підготувати вогонь, кожний повинен був принести дерев'яний уламок.

Господарі проганяли крізь вогонь худобу, щоб відігнати від неї нечисть. Матері спалювали сорочки хворих дітей, щоб у купальському багатті зникли їхні хвороби.

Коли вогнище трохи зменшувалося, молодь починала перестрибувати через нього. Наші предки робили це, щоб був «високий» урожай. Дівчата кидали у воду вінки – куди вони попливли, там і знаходилася дівоча доля...

Існувало повір'я, що купальської ночі на купці папороті розцвітає **багряна**, схожа на жарину, квітка. Кому пощастить її зірвати і сховати від нечистої сили, тому відкриються таємниці всіх земних скарбів (За В. Суренком).

II. Випишіть складнопідрядні речення з підрядними мети. Накресліть їхні схеми. Підкресліть граматичні основи.

173

Напишіть замітку типу роздуму до шкільної газети на одну з поданих морально-етичних тем: «Де щастя, там і заздрість», «Дружба – це насамперед віра в людину», «Не скупися людям на добро». У структурі тексту використовуйте складнопідрядні речення з підрядними мети або причини.

Підрядні умови

Складнопідрядним реченням з підрядним умови називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на умову, за якої можливе те, про що йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:**

1. *Коли б у людства не було фантазії, було б стократ на світі важче жити* (Г. Коваль).

за якої умови?

(коли), [].

2. *Людська душа втрачає дивоцвіт, коли любов її не зігріває* (Г. Васильченко).

за якої умови?

[], (коли).

Особливості речень

Підрядна частина умови відповідає на питання *за якої умови? при якій умові?* і приєднується до головної сполучниками *коли (коли б), якби, аби, якщо, як*. У головній частині цим сполучникам може відповідати частка *то*. **НАПРИКЛАД:** *Якщо пошукаєш у книгах мудрості, то знайдеш велику користь для душі своєї* (Нестор).

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

підрядна часу

1. *Як почав Саверій партизанити в рідних місцях, то помалу зібрав до себе всіх колишніх друзів* (М. Малиновська).

з якого часу?

(як), [].

підрядна умови

2. *Як навесні земля добре ореться, буде добрий рік* (О. Кобилянська).

за якої умови?

(як), [].

174 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи. Накресліть схеми речень, визначте вид підрядних.

1. Як хочеш випити джерельної води з живим сріблом досвітньої зірниці йди на світанку в степ і припади гарячими вустами до криниці (*Л. Дмитерко*). 2. Якщо людина прагне слави й **насолоти** це може збити її у протиприродний стан (*Г. Сковорода*). 3. Якщо не зможу нічим любій Вітчизні **прислужитись** тоді з усієї сили намагатимусь ніколи ні в чому їй не шкодити (*Г. Сковорода*). 4. Усе можуть зробити людські руки коли захочуть (*Г. Тютюнник*). 5. Як будеш, земле, ти щасливою то буду в щасті жить і я! (*П. Сингаївський*). 6. Якщо комусь дано слово то обов'язково дається і його відчуття (*Г. Овсієнко*). 7. **Будь-яка** праця стає творчістю якщо ти вкладаєш у неї душу (*В. Сухомлинський*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст другого й третього речень. Чи згодні ви з автором цих висловлювань?

III. Визначте синтаксичну роль виділених слів.

175 Перебудуйте прості речення на складнопідрядні з підрядними умови. Які з них – прості чи складні – повніше й точніше виражають значення умови? Перебудовані речення запишіть.

ЗРАЗОК. *При добрій організації роботи можна досягти високих результатів. – Якщо добре організувати роботу, то можна досягти високих результатів.*

1. Без пісні життя стає безбарвним і сумним. 2. Бажаючи розібратися в людях, прагни спочатку пізнати себе. 3. Добре підготувавши домашні завдання, можна отримати гарні оцінки. 4. Лише усвідомлення свого призначення дає нам змогу по-справжньому відчувати задоволення від життя. 5. Наполегливою працею можна досягти успіху. 6. Після вдалого виступу можна розраховувати на нагороду.

176 І. Прочитайте прислів'я. Як ви розумієте їхній зміст? Визначте вид підрядної частини в кожному реченні.

1. Щоб лиха не знати, треба своїм плугом орати. 2. На те шука в річці, щоб карась не дрімав. 3. Не допоможе й булава, коли дурна голова. 4. Не клади пальця в рот, бо відкусять. 5. Де сила панує, там правда мовчить. 6. Чоловік має два вуха, щоб більше слухав, і один язик, щоб менше говорив. 7. Як немає сили, то й світ не милий.

II. Складіть невелику усну розповідь, основна думка якої була б співзвучною з думкою одного з поданих прислів'їв.

177 Доберіть до поданих головних частин підрядні, подані в довідці. Відновлені речення запишіть. Підкресліть у них головні та другорядні члени речення, визначте вид підрядних частин.

1. Несли кобзарі славні народні пісні по всій землі нашої... 2. Летіли сніжинки з високого неба... 3. Я вигрію холод своєю душею... 4. І лиш тоді прокинеться весна... 5. Ходімо в райдугу, кохана, ... 6. Ненька серцем спинає вітер... 7. ...не жити тут бджолі. 8. ...прийдуть з України верби і тополі (*В. Симоненко*). 9. Навшпиньки тиша ходить у саду...

ДОВІДКА: *щоб повнилась чашею наша весна (Н. Сосюк); щоб впасти на вії, всміхнутись до тебе (Г. Дудка); щоб чули їхню кобзу, їхні думи, їхній*

голос (І. Шаповал); якщо зуміємо пройти (М. Руденко); щоб не рвався в дитячі сні (Н. Сосюк); коли б не квітучі долини під горами (В. Кучер); і якщо впадеш ти на чужому полі (В. Симоненко); як упаде бурулька кришталева (Г. Дудка); щоб гілку не труснути ненароком (Г. Дудка).

ВИСНОВКИ

1. Підрядні частини причини, мети, умови вказують відповідно на причину, мету чи умову того, про що йдеться в головній частині.
2. Якщо підрядна частина приєднується сполучниками *для того щоб, тому що, через те що, тим що*, то кому можна поставити перед усім сполучником або ж перед його другою частиною. Це залежить від інтонації.

§ 19. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ НАСЛІДКОВИМИ І ДОПУСТОВИМИ

Про особливості значення, роль у мовленні та засоби зв'язку в реченнях з підрядними наслідковими і допустовими

Підрядні
наслідкові

Складнопідрядним реченням з підрядним наслідковим називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на наслідок дії, про яку йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:** *Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінци, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський).*

Особливості
речень

Підрядна наслідкова частина приєднується до головної сполучником *так що* і майже завжди займає місце після неї. Від головної частини до підрядної питання поставити неможливо. **НАПРИКЛАД:** *Листя горобини з зеленого стало жовтим, так що його важко було відрізнити від ягід (В. Гжицький).*

[], (так що).

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

підрядна способу дії і ступеня

1. *Очерет шурміє так, що заглушав навіть думки (М. Коцюбинський).*

підрядна наслідкова

2. *Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли (Гр. Тютюнник).*

178

І. Спишіть складнопідрядні речення з підрядними наслідковими, виділяючи підрядні частини комами. Підкресліть підрядні сполучники. Накресліть схеми речень. Чи можна від головної частини до підрядної поставити питання?

1. Попенко, запихаючись булкою на весь рот так що за обома щокми його наче два кулаки стриміло усміхнувся очима (Панас Мирний). 2. Хлопці вийшли до села з заходу так що тепер їм не було чого боятися (Г. Тютюнник). 3. Місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару так що видніється лише срібний край (М. Стельмах). 4. Молоді, чорняві скрипалі

позакидали голови назад так що на їх ледве держалися шапки (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Здоровенний дуб розлягся, розширився своїм кострубатим гіллям так що аж темно під ним (*М. Коцюбинський*).

II. Обґрунтуйте орфограми у виділених словах. Доберіть по два приклади на аналогічні орфограми.

179 *ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.* Поміркуйте, чи зміниться в поданому реченні характер синтаксичних відношень та їхнє інтонаційне оформлення, якщо кому спочатку поставити перед *так що*, а потім – перед *що*.

Не співали, а голосили так що було чути навіть на далеких кварталах Полтави (*О. Гончар*).

180 Утворіть і запишіть з поданих пар простих речень складнопідрядні з підрядними наслідковими. Визначте засоби зв'язку.

1. Агрегати працювали справно. Норми кожного дня працівники перевиконували.
2. Безперервно лив дощ. Ріка почала виходити з берегів.
3. Хлопці стояли під деревом у тіні. Їх ніхто не міг побачити.
4. Учитель добре пояснив тему уроку. Усі учні засвоїли матеріал.
5. Літо було дощове. Трава виросла соковита.

181 I. Розгляньте репродукцію картини Я. Мацієвської. Поділіться враженнями від зображеного.

Я. Мацієвська. Табір у горах

II. Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Складіть і напишіть невелику розповідь за картиною, використавши в структурі тексту 2–3 складнопідрядних речення з підрядними наслідковими.

Варіант Б. Складіть за картиною три складнопідрядних речення з підрядними наслідковими.

Підрядні
допустові

Складнопідрядним реченням з підрядним допустовим називається таке складне речення, у якому підрядна частина виражає твердження, всупереч якому дія головної частини все ж відбувається. **НАПРИКЛАД:** 1. *Хоч земля вся укрита снігами, моє серце в цвіті* (*В. Сосюра*).

Особливості речень

незважаючи на що?

(хоч), [].

2. *Йшли в степи майстри ланів, дарма що дощ холодний сіяв (Д. Луценко).*

всупереч чому?

[], (дарма що).

Підрядна допустова частина відповідає на питання *незважаючи на що? всупереч чому?* і приєднується до головної сполучниками *хоч (хоча); дарма що; незважаючи на те що; хай; нехай; нащо* або сполучними словами; *куди не; скільки не* та ін.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо підрядна допустова частина стоїть перед головною частиною, у реченні можуть бути протиставні сурядні сполучники *а, та, зате, проте, однак, але*. **НАПРИКЛАД:** 1. *Хоч і тепло вже, а осінь вже підходить крадькома (Н. Забіла).* 2. *Хоч козацька держава існувала недовго, однак вона мала вирішальний вплив на розвиток національної свідомості (Із журналу).*

182 І. Прочитайте виразно речення. Визначте в них межі головної та підрядної частин. Яку думку виражає підрядна частина? Чи протилежна ця думка тому, чого можна було б сподіватися, виходячи зі змісту головної частини?

1. Молодієш, Києве, хоч старий літами, і гордишся знову ти парками й садами (Д. Луценко). 2. Хай слово мовлено інакше, та суть в нім наша зостається (П. Тичина). 3. Троянди паморозь іскристо-сиза вкрила, хоч бідні пуп'янки ще прагнуть розцвісти (М. Рильський). 4. Де б не бував ти у світі, в серці наш Київ завжди (М. Сингаївський). 5. Нехай я отруєна злою журбою, та в пісні на всяку отруту є лік (Леся Українка).

II. Накресліть схеми речень.

183 Утворіть з кожної пари простих речень складнопідрядне з підрядним допустовим. Поміркуйте, у яких з утворених вами речень підрядна частина може стояти як перед, так і після головної частини.

1. Почалися проливні дощі. Будівельні роботи не припинилися. 2. Літо цього року посушливе. Селяни зібрали гарний урожай. 3. У вікно вривалось свіже повітря. Було душно. 4. Розвідники йшли дуже обережно. Від урвища їх відділяв щонайменше кілометр. 5. Ставок був далеко від нашого села. Ми часто ходили туди вудити рибу. 6. Ми дуже поспішали. Прийти вчасно нам не вдалося.

184 Випишіть, розставляючи пропущені розділові знаки, складнопідрядні речення з підрядними допустовими. Які два речення залишилися невиписаними? Обґрунтуйте своє рішення.

1. Кого не питали ніхто нічого не знав про січовиків (П. Панч). 2. Хоч тільки середина липня але горобина починала червоніти (М. Малиновська). 3. Хоча була дорога й нелегка космічні подолали ми безодні (Д. Луценко). 4. Як приємно чути голос дорогої людини хоч вона і за тисячі кілометрів (Г. Дудка). 5. Куди б не поїхав я брата зустріну (П. Ребро). 6. Ми хочем жити

хоч попелом, димами, руїною покритися рідний край (Б. Лепкий). 7. Хай лютує казиться зима все здолають людські теплі руки (В. Сосюра). 8. Молодий капітан дарма що ця частина океану була далеко поза морськими шляхами вимагав од нічної вахти якнайсуворішої пильності (Ж. Верн).

185 Доберіть до наведених підрядних частин головні. Які речення утворилися? Запишіть їх, накресліть схеми.

1. ...хоча ми й не дуже поспішали. 2. Дарма що ми бачилися вранці... 3. Хоча пшеницю посіяли вчасно... 4. Хай я лише вчуса... 5. ...дарма що мені про це багато розповідали. 6. Незважаючи на те, що вітер стихився...

186 І. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми. Яких відомих учених, що є гордістю України, ви знаєте?

Іван Пулюй

ІВАН ПУЛЮЙ

Гордістю і славою України є відомий у всьому світі фізик Іван Пулюй.

Народився майбутній учений у 1845 р. в містечку Гримайлів на Тернопільщині в родині священика. За бажанням матері Іван вступив на богословський* факультет Віденського університету, хоча його набагато більше приваблювали природничі й точні науки. Вирішивши присвятити своє життя науці, юнак продовжив навчання на філософському факультеті цього ж університету, а в навчальному закладі Страсбурга здобув ступінь доктора філософії.

Іван Пулюй є винахідником багатьох фізичних і електротехнічних приладів. Багато з винаходів українського фізика одержали високі нагороди, зокрема на всесвітній виставці в Парижі. Саме Пулюєві належить

першість винаходу рентгенівських променів. Як свідчать незаперечні факти, К. Рентген просто скористався результатами копіткої праці нашого земляка і поспішив першим публічно їх оголосити.

Про свою батьківщину Іван Пулюй ніколи не забував, хоч десятиліттями був вимушений жити й працювати в чужоземному оточенні у Відні й Празі. Справа в тому, що намагання вченого отримати посаду в Київському університеті наразилися на шалений опір царських урядовців.

Помер великий учений у Празі 1918 р. й там же похований, хоч мріяв упокоїтися на рідній українській землі (За С. Зворзьким).

* Богословський – прикм. до богослов'я. Богослов'я – сукупність церковних учень про Бога й догмати релігії; теологія.

II. Знайдіть у тексті й випишіть три складнопідрядних речення з підрядними допустовими. Визначте їхню структуру, засоби зв'язку, поясніть роль у тексті.

187 *Мікрофон*. Кого, на вашу думку, можна вважати великим українцем?

188 Складіть і запишіть по 2 складнопідрядних речення з підрядними наслідковими і допустовими за поданими схемами.

1. [], (так що). 2. [, (хоч),]. 3. [], (дарма що). 4. (хай), [але].

Висновки

1. Підрядні наслідкові не відповідають на питання, приєднуються одним сполучником *так що*, виражають наслідок дії.
2. Підрядні допустові виражають твердження, всупереч якому відбувається дія головної частини.

§ 20. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

Про види складнопідрядних речень з кількома підрядними, особливості їхньої структури та розділові знаки в них

189

Прочитайте подані складні речення. Скільки частин має кожне з них? Які частини є підрядними, від чого залежить кожна з них? Як вони розміщені? Зробіть висновок щодо особливостей будови складнопідрядного речення з кількома підрядними.

1. Настане час, коли наші нащадки дивуватимуться, що ми не знали таких очевидних речей (*Сенека Молодший*). 2. Коли притомить нас дорога (дорога не у рік, а в вік), нап'ємось грому молодого, як п'ють з беріз холодний сік (*Є. Гуцало*). 3. Милуюсь неповторною красою, яку природа на землі створила, яку для нас навіки оживила незнаною щедротною рукою (*В. Грінчак*).

Особливості речень

Складнопідрядне речення, у складі якого є одна головна частина і дві або більше підрядних, називається складнопідрядним з кількома підрядними.

Види

Залежно від особливостей структури, складнопідрядні речення з кількома підрядними поділяються на три види:

- з однорідною підрядністю;
- з неоднорідною підрядністю;
- з послідовною підрядністю.

Однорідна підрядність

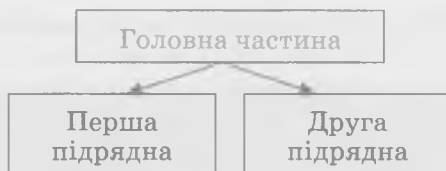
У складнопідрядних реченнях з однорідною підрядністю однакові за значенням підрядні частини стосуються одного й того самого слова в головній частині чи всієї головної частини. У таких реченнях підрядні частини завжди одного виду. **НАПРИКЛАД:** Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає (*Т. Шевченко*).

що?
[], (як), (як).

У цьому реченні дві підрядні з'ясувальні частини стосуються дієслова-присудка *розкажи* в головній частині.

Структура

Умовно залежність частин складнопідрядного речення з однорідною підрядністю можна зобразити так:

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складнопідрядних реченнях з однорідною підрядністю в другій і наступних підрядних частинах сполучник, заради уникнення небажаних повторень, може бути пропущений, а між підрядними однорідними частинами може вживатися сполучник сурядності.

ПОРІВНЯЙТЕ!

Сполучники повторюються	Сполучники пропущено
<p>Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, як грають оркестри (М. Коцюбинський)</p> <p>[], (як), (як).</p>	<p>Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори і грають оркестри</p> <p>[], (як) і ()</p>
<p>Нове свято радувало вже тим, що було тепло, що зеленіли дерева, що весело щебетали пташки</p> <p>[], (що), (що), (що)</p>	<p>Нове свято радувало вже тим, що було тепло, зеленіли дерева, весело щебетали пташки (В. Минко)</p> <p>[], (що), (), ()</p>

Розділові знаки

Між підрядними однорідними частинами, з'єднаними одиничним сурядним сполучником *чи, або, та* (в значенні *і*), *і(й)*, кома не ставиться. **НАПРИКЛАД:** 1. *Пройшло немало років, як погас вогонь війни і вичахли гармати (Д. Луценко).* [], (як) і (). 2. *Коли землероби обсіювались і наставало більше вільного часу, слов'яни справляли свято на честь Лада (Я. Головацький).* (коли) і (), [].

190 І. Прочитайте текст. Визначте тип мовлення. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци. Які почуття охоплюють вас, коли ви споглядаєте картину «Джоконда»?

ТАЄМНИЦЯ «ДЖОКОНДИ»

«Джоконда» – найзагадковіший твір Леонардо да Вінчі. І досі не з'ясовано, кого насправді зображено на картині, чому ця жінка в жалобі й водночас усміхається, що взагалі хотів сказати людству цією роботою майстер.

Про «Джоконду» напевне відомо лише те, що її написано на початку XVI століття. Спочатку вважали, що на картині зображено портрет Мони Лізи, дружини багатого флорентійського купця. Згодом з'явилися інші версії про те, що на картині не жінка, а чоловік, що Леонардо створив автопортрет. Версії й досі час від часу продовжують виникати...

Завдяки характерній особливості творчості художника, «Джоконда» сприймається як образ людини взагалі. Кожен бачить у ній те, що йому близьке, що хвилює, болить. Тобто вона в одному образі уособила все людство з його минулим і майбутнім, жіночим і чоловічим початками, миттєвим і вічним, тривалою боротьбою між добром і злом.

«Джоконда» – це не портрет коханої жінки. Це сповідь художника у фарбах, його розуміння людини, світу, самого себе (За *Є. Богатом*).

Л. да Вінчі.
Мона Ліза (Джоконда)

II. Випишіть із тексту три складнопідрядних речення з однорідною підрядністю. Обґрунтуйте свій вибір. У виписаних реченнях підкресліть граматичні основи.

191 *ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ*. Визначте, скільки підрядних частин має подане речення. Поясніть, чому немає коми перед виділеним сполучником і.

Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати (*Л. Костенко*).

192 Доведіть, що подані речення складнопідрядні з однорідною підрядністю. Накресліть схеми. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Біда навчить, кому руку подати і від кого прийняти чесний хліб (*Д. Павличко*). 2. Не знаєм, де грози оселя, чи є туди які стежки (*Є. Гуцало*). 3. Я тут живу, на добрій цій землі, де йдуть дощі і дозріває колос, де білим цвітом облітають дні і став піснями мій жіночий голос (*Г. Чубач*). 4. Бринять живою радістю ліси, як ранок спалахне на небокраї, як сонце огняне завісу піднімає із їх первісної і чистої краси (*В. Симоненко*). 5. Там, де Ятрань круто в'ється, де холодна вода, там дівчина воду брала, чорнобрива й молода (*Нар. творчість*).

193 Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Накресліть схеми речень, визначте вид підрядності. Підкресліть підрядні сполучники та сполучні слова.

1. Я ладен стати й грудкою земною аби шуміла поруч деь ріка і небо голубіло наді мною (*Д. Луценко*). 2. Люблю весну коли плюскочуть ріки коли рида од щастя соловей і заглядає сонце під повіки у тишині задуманих алей (*В. Сосюра*). 3. А коли відлетять в далину журавлі і зів'яну деь квіткою в житах волошковою, та калина червона на могилі моїй буде вічно співати українською мовою (*Є. Лещук*). 4. Як гарно коли йде надворі дощ а в хаті теплий дух снує духмянний (*Г. Дудка*). 5. Казав він що земля наша древня і люд тут з давен і давен проживає (*У. Самчук*).

194 Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. [], (що) і (що). 2. [], (що), (що). 3. [], (що), ().

Неоднорідна підрядність

У складнопідрядному реченні з неоднорідною підрядністю підрядні частини по-різному пояснюють головну частину:

- підрядні частини одного або різних видів стосуються різних слів у головній частині;
- одна підрядна частина стосується всього змісту головної частини, а друга – якогось слова в головній частині;
- підрядні частини різного виду стосуються одного слова в головній частині.

НАПРИКЛАД:

1. Коли в тебе віра у працю згасає, повертайся на ту річку, що скелі зриває (Ю. Гойда).

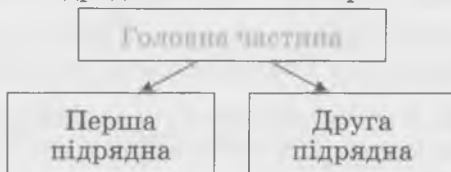
коли? яку?
(коли), (яку), (що).

2. Ті, що знаходять підкову, ніколи не димовуть про того хто загубив її (В. Симоненко).

які? про кого?
(які), (що), (хто).

Структура

Умовно залежність частин складнопідрядного речення з неоднорідною підрядністю можна зобразити так:

Особливості вживання

Уживаючи складнопідрядні речення з неоднорідною підрядністю, маємо можливість в одному складному реченні детально пояснити головну частину в цілому або різні слова в ній.

195 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи. Визначте кількість підрядних частин у кожному реченні, їхнє місце розташування та вид. Накресліть схеми речень.

1. Супротивник який розкриває ваші помилки набагато корисніший ніж друг що приховує їх (Л. да Вінчі). 2. Коли пісні мого краю плывуть у різних голосах мені здається що збираю цілющі трави я в лугах (М. Рильський). 3. Тільки коли ми досягаємо мети ми вирішуємо що шлях був правильний (П. Валері). 4. Вона тільки поглянула на свої чорні та сухі руки що просили іншої праці і почула як її мрії впали глибоко аж на дно серця (М. Коцюбинський). 5. Коли подме вітерець зламана бадилина так поскрипує наче дивовижна істота скімлить і легенько стукає зубами (Є. Гуцало). 6. З щедрівок які взимку виспівувались під вікнами добрих людей я знав що за плугом навіть сам Бог ходив... (М. Стельмах).

Послідовна підрядність

У складнопідрядному реченні з послідовною підрядністю перша підрядна частина залежить від головної частини, друга – від першої підрядної, третя – від другої і т.д.

НАПРИКЛАД: 1. Блоха, даю мені шовк на кожний день,

Структура

на кожен мить, щоб міг нащадкам розказати я про те, як ми навчилися жити (П. Сингаївський).

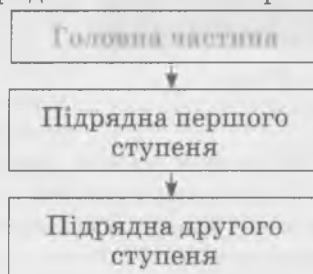
[], (щоб), (як).

2. Хоча ніхто не знав, чи доведеться тут ночувати, робота вже закінчилася (О. Гончар).

(хоча), (чи), [].

В обох реченнях маємо одну головну частину і дві підрядні, але головної частини стосується лише перша підрядна, а її, як своєї головної, стосується друга підрядна частина.

Умовно залежність частин складнопідрядного речення з послідовною підрядністю можна зобразити так:

196 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте речення та розгляньте схеми. Доберіть до кожного речення одну зі схем, поданих у довідці.

1. Хто не вміє мовчати, поки не настане час говорити й діяти, той не справжня людина (Т. Карлейль). 2. Перше слово, з якого хочеться почати, коли пишеш про Львів, – це любов (Р. Лубківський). 3. В барабани лунко вдарили дощі, аж проснувся сизий вітер у кущі і помчав собі до осені в салон, бо пошарпаний давно на нім хітон (Г. Дудка). 4. Василько захвилювався, почав закидати вудочку майже раз по раз і міняти черв'яків, бо ті, що побували у воді, здавалися йому негодящими (Г. Тютюнник).

ДОВІДКА. 1. (), (), []. 2. [], (), (). 3. [], (), (), []. 4. [], (), (), ().

197 Спишіть складнопідрядні речення з послідовною підрядністю. Розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть головні частини, визначте вид підрядних. Накресліть схеми.

1. Шум дощу був такий спокійний і тихий що зовсім не вірилося що в таку ніч тисячі людей місять болото по грузьких дорогах (Г. Тютюнник). 2. Я ніколи не забуду тих важких часів які випали на долю мого народу коли я ще грався в ляльки (Ю. Збанацький). 3. Школа є доброю тільки тоді коли вона усвідомила ті основні закони якими живе народ (Л. Толстой). 4. Машина мчить краєм степу звідки на всю широчінь видно морську затоку і скелю крейсера що видніє в сліпучій далечі (О. Гончар). 5. Добре що напроти його будинку знаходився сад звідки долинали пташині голоси (І. Цюпа). 6. Мене приніс на наш город лелека що знов за мною прилетить здалека і вже навіки віднесе туди де книг крильми шумить бібліотека (Д. Павличко).

198 І. Прочитайте текст. Поміркуйте, чим для кожного з нас є батьківська оселя. Усно перекажіть прочитане.

Є. Гордієць. Рідні простори

БАТЬКІВСЬКИЙ ДІМ

Для нас Земля безмежно дорога, бо на ній є той маленький клаптик, де ми робили свої перші кроки, де ми відкривали для себе навколишній світ. Тут нам уперше забриніли звуки рідної мови, завдяки якій ми усвідомили самих себе й відчули гордість від того, що можемо думати. Тут ми навчилися відповідати усмішкою на усмішку і співчуттям на чужий біль.

Образ батьківської хати, де б ми не були, скрізь супроводить нас. Біліє вона на земній кулі, ніби маяк серед неозорого моря...

Навесні вона дарує нам веселе дзюрчання струмків, що дружніми зграйками біжать із-під снігу, та перші, розбуджені теплим дощем листочки. Над нею в бездонній блакиті неба жайворонки розсипають радісну, зіткану з променів сонця пісню.

Настає літо, і, розлившись нестримною повинню, хату затоплює зелень.

Приходить зима й по-святковому прибирає опустілі ниви. Тоді Чумацький Шлях довго дивиться згори на засніжену хату й будить мрії про ніким ще не бачені далекі світи.

Ці неозорі рівнини невимовно хвилюють, викликають гордість, бо ти народився на цій землі, у цьому світі, безмежному й таємничому (*Із журналу*).

II. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення. Які з них є складнопідрядними реченнями з послідовною підрядністю? Поясніть їхню роль у тексті. Накресліть схеми.

III. Доберіть якнайбільше синонімів до іменника *дім*. За потреби скористайтесь словником синонімів.

199 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть сполучники (сполучні слова), накресліть схеми. До якого виду належать усі подані речення? У чому особливість цього виду складнопідрядних речень?

1. Я син народу що вгору йде хоч був запертий в льох (*І. Франко*). 2. Але правди в брехні не розмішуй не ганьби все підряд без пуття бо на світі той наймудріший хто найдужче любить життя (*В. Симоненко*). 3. У садку панує урочиста, замислена тиша яка мимоволі примушує прислухатися до того що діється в твоїй душі (*Є. Гуцало*). 4. У затінку садів стояла напоєна сонцем тиша така глибока і чиста що після бурхливого моря Петро Шагайда ясно почув як забриніли в ній бджолині крила (*В. Кучер*). 5. Розповідають легенду, що колись у давнину тут, де тепер розкинулось її рідне село Крукове, була поліська рівнина (*В. Качкан*).

200 *МОЗКОВИЙ ШТУРМ*. Що є спільного й відмінного між однорідною, неоднорідною та послідовною підрядностями?

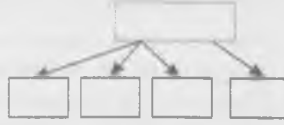
ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Серед складнопідрядних речень з кількома підрядними є речення, у яких по-різному поєднується однорідна, неоднорідна і послідовна підрядність. **НАПРИКЛАД:**

1. Якщо тебе мужність покине крилата, байдужість підступить, душа обміліє, знайди безіменну могилу солдата і вічний вогонь, що над ним пламеніє (Л. Забашта).

за якої умови? який?
(якщо), (), (), (), (що).

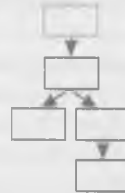
Однорідна й неоднорідна підрядність

2. Треба було ще глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка виплекана рідним народом, яка живиться з народних джерел, що ніколи не замилюються (П. Панч).

що? яка? яких?
[], (що), (яка), (яка), (що).

Послідовна й однорідна підрядність

201 І. Прочитайте текст. Доведіть, що виділені речення є складнопідрядними з кількома підрядними. Накресліть їхні схеми та визначте вид підрядності.

ТОПОЛЯ

При в'їзді в село росте тополя-трепета. Росте на горбку, і її, високу, стару, огрядну, видно здалеку. Здається, що село починається не тільки за цією тополею, а саме з неї, тополі. Наче вийшла вона за крайні хати, за городи й садки, щоб привітати кожного, хто добивається з далекої чи близької дороги. Стоїть, очікує вдень і вночі, очікує в негоду й хвищу, аби привітно прошепестіти зеленим листям.

М. Пимоненко. Пейзаж з хатою

І коли, повертаючись пішки в село, бачив на обрії тополю, то інколи здавалось, що повертаєшся саме до неї, до тополі.

Яка багата, яка загадкова душа в неї! Особливо навесні, коли покривається міріадами* молодих листочків, коли кожен із них говорить на свій лад. Разом вони виповідають безмежну й нескінченну таємницю, якою дерево не втомлюється ділитися з усім світом. Таємниця жила в тополиній душі, і ніколи її не убувало, не меншало, хоч про неї також на різні голоси щебетали птахи в гіллі, щебетали в будь-яку пору року (За Є. Гуцалом).

* Міріади – незліченна кількість; сила-силенна, безліч.

II. Порахуйте, скільки всього в тексті складнопідрядних речень.

III. Чи ростуть на подвір'ї вашої домівки чи вашої школи старезні дерева? Про що вони могли б розповісти?

202 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Визначте по черзі за схемами види складнопідрядних речень з кількома підрядними. Складіть і запишіть три речення за схемами (на вибір).

1. (хоча), (хоча), [], (коли). 2. [], (коли), (як). 3. (щоб), (щоб), [].
4. [], (щоб), (бо). 5. [(), ()]. 6. [(), (), ()].

203 І. Спишіть, розставляючи розділові знаки, спочатку складнопідрядні речення з неоднорідною підрядністю, потім – з однорідною, а потім – з послідовною. Підкресліть граматичні основи. Накресліть схему одного речення з кожної групи (на вибір). Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Коли вже кордон залишився позаду виявилось що бої будуть проводитись в районі Трансільванських Альп (*О. Гончар*). 2. Як тільки наступив вечір попереду встали силуети гір ніби вони виступали з блакиті самого небосхилу (*О. Гончар*). 3. Ми працю любимо що в творчість перейшла і музику палку що ніжно серце тисне (*М. Рильський*). 4. Напитай мені, брате, хату щоб корінням росла з Дніпра і щоб вікнами для добра слала пісню свою багату (*М. Боровко*). 5. Тепер чекай коли наснитись літо і спогади у серці оживуть (*І. Турчин*). 6. На твоєму людському шляху каміння яке ти повинен прибрати щоб тим хто за тобою було легше (*В. Сухомлинський*). 7. Скільки б не судилося страждати все одно благословлю завжди день коли мене родила мати для життя для щастя для біди (*В. Симоненко*).

ІІ. Використовуючи наведені речення, поясніть, у чому відмінність у будові складнопідрядних речень з однорідною і неоднорідною підрядністю від складнопідрядних речень з послідовною підрядністю.

204 І. Чи можна наведене речення вважати складнопідрядним із послідовною підрядністю? Наведіть аргументи на підтвердження своєї думки.

Хтось сказав, що всі люди, скільки їх є на світі, філософи (*Ю. Збанацький*).

ІІ. Прочитайте речення. Поясніть, чому в ньому стоять поруч два підрядні сполучники *що* і *коли* б. Для чого використовується кожен із них? Накресліть схему речення.

Простите яскравими зорями небо звисає так низько, що, коли б не скеля, яка його підпирає, воно спустилося б прямо на нас (*А. Дімаров*).

205 Додайте до поданих складнопідрядних речень ще по одній підрядній частині й запишіть. Чи завжди потрібно повторювати сполучник, якщо підрядні частини однорідні? Визначте вид підрядності доповнених вами речень.

1. Здавалося, що сніг ітиме весь день. 2. Мені подобається, коли соковиті яблука падають у траву. 3. Я довго їхав польовою дорогою, вздовж якої цвітуть сині сокирки. 4. У юності я регулярно влаштовував собі сповідь, що я зробив за місяць доброго. 5. Земля відчуває своїм лоном, що скоро вже настане весна. 6. Коли надходить темна ніч, ліси дзвенять німою тугою.

206 Складіть зв'язний текст із 5–7 речень на тему «Екскурсія рідним містом (селищем)». Три речення мають бути такими: а) складнопідрядне з однорідною підрядністю; б) складнопідрядне з неоднорідною підрядністю; в) складнопідрядне з послідовною підрядністю.

1. У складнопідрядних реченнях з однорідною підрядністю підрядні частини завжди одного виду і всі вони однаково стосуються головної.
2. У складнопідрядному реченні з неоднорідною підрядністю підрядні частини різних видів по-різному пояснюють головну частину або підрядні одного виду пояснюють у головній різні слова.
3. При послідовній підрядності лише перша підрядна залежить від головної частини, а наступні – від попередніх підрядних.

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Розподіліть запропоновані завдання для виконання групами. Представте результати своєї роботи.

Проект

1. Підготуйте і виголосіть промову «Складнопідрядне речення». Час виступу – 3–4 хвилини.
2. Підготуйте диктант на тему «Розділові знаки в складнопідрядному реченні» (10–12 речень).
3. Складіть і розіграйте за особами гумористичний діалог на довільну тему, ввівши до нього 3–5 складнопідрядних речень.
4. Укладіть словничок прислів'їв, які співвідносні зі складнопідрядними реченнями.
5. Намалюйте схему-опору «Види складнопідрядних речень».
6. Випишіть із газетних чи журнальних публікацій по три приклади складнопідрядних речень з кількома підрядними кожного виду підрядності.

§ 21. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ»

207 1. Прочитайте текст. Яке речення виражає основну думку прочитаного? Чи доводилося вам бути свідком вияву нетактовності з боку інших людей? Усно перекажіть прочитане.

БУДЬТЕ ТАКОВНИМИ

Намагайтеся завжди бути тактовними і стежте за тим, щоб словами не образити інших людей. Наприклад, у широкому товаристві, якого ви не знаєте, не варто висловлювати незадоволення батьками, сини яких носять довге волосся. Можливо, багато хто з синів тих людей, що саме слухають вас, має довге волосся.

Пригадую, як картала себе одна моя знайома, припустившись грубої нетактовності. Вона підійшла саме тоді, коли я говорив із чоловіком, якого вона не знала. Я познайомив їх. Чоловік розповідав про те, як багато лиха зазнав він останнім часом. Моя знайома сказала на те: «Не сумуйте. Головне – це здоров'я. Ви ж не каліка. Усе буде добре». Коли той чоловік попрощався і пішов, вона побачила, що він сильно шкутильгав, бо одна нога в нього була коротша.

Деякі люди спочатку говорять, а потім думають. А треба навпаки. Перед тим, як щось говорити, зважте, чи нікого не образить те, що ви хочете сказати (За І. Томаном).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. За допомогою тлумачного словника з'ясуйте лексичні значення слів *тактовність*, *ввічливість*. Доберіть до них синоніми.

2. Випишіть із тексту складнопідрядні речення з кількома підрядними. Визначте вид підрядності.

3. Накресліть схеми речень з кількома підрядними.

4. Знайдіть складнопідрядні речення з одним підрядним. Виконайте його письмовий синтаксичний розбір.

5. Складіть і запишіть речення, яке за структурою відповідало б структурі останнього речення тексту.

6. Поясніть роль складнопідрядних речень з кількома підрядними в тексті.

Послідовність синтаксичного розбору складнопідрядного речення

1. Указати, що речення складнопідрядне.

2. Визначити вид речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

3. Визначити, скільки в реченні підрядних частин.

4. Якщо речення складнопідрядне з кількома підрядними, то вказати вид підрядності (послідовна, однорідна, неоднорідна або комбінація видів).

5. Пояснити зв'язок частин у реченні.

6. Пояснити вживання розділових знаків.

7. Накреслити схему речення.

Повний синтаксичний розбір складнопідрядного речення також включає розбір кожної частини як простого речення.

208 I. Спишіть речення, групуючи їх за видами підрядності. Розставте розділові знаки. Накресліть схеми речень. До кожної групи складіть і запишіть ще по одному реченню.

1. Мовили що колись із цього каменя боги деревлянської землі скинули в чорторії якогось київського заброду-священника що хотів був їхню віру замінити новою, ромейською (Р. Іванченко). 2. Коли землероби обсіювались і наставало більше часу коли проміння сонця припікало відчутніше і розвиток органічного життя йшов швидше слов'яни справляли свято на честь Лада (Я. Головацький). 3. Там де річка перетинає давні кристалічні породи над її стійким правим берегом височить велика кам'яна брила що нагадує голову древнього рицаря який вдивляється в блакить річки (Г. Скурлат). 4. Отакого вечора коли цвітуть садки і з кожного лунає знеможливе пташине щебетання гостріше відчуваєш самого себе і все те що тебе оточує (Є. Гуцало). 5. Тиша стояла така містка що Дмитро почув як б'ється його серце (Є. Гуцало). 6. Якби не жовте листя в садках то можна було б подумати що надворі не бабине а справжнє літо (І. Нечуй-Левицький).

II. Виділені слова розберіть за будовою. Визначте спосіб їхнього творення.

III. Виконайте письмово синтаксичний розбір одного речення (на вибір).

209 Попрацюйте в парах. Складіть кожен по одному складному реченню з різними видами зв'язку. Продиктуйте своє речення однокласнику (одноклас-

ниці) та запропонуйте скласти схему цього речення й пояснити вживання розділових знаків.

209 І. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Накресліть схеми речень.

Далекий вогник на хуторі біля містка здається мені зорею що стала в чиємусь вікні щоб радісніше жилося добрим людям. От аби й нам узяти одну зірку в свою оселю... І здається мені що минувши потемнілі вітряки я вхожу в синє крайнебо беру з нього свою зірку та й навпростець полями поспішаю в село. А в цей час невидимий сон що причаївся в узголів'ї на другому покосі торкається повік і наближає до мене зірки (За М. Стельмахом).

II. Назвіть слова, які допомогли автору досягти образної виразності тексту.

210 Поширте подані речення однією або кількома підрядними частинами. Утворені складнопідрядні речення запишіть. Визначте вид підрядних частин.

1. Ми повільно підійшли до лісового озера. 2. На землю тихо ступає ніч. 3. Під вікном починають цвісти мальви. 4. Берег засинає проти ночі. 5. Я прагнув заспокоїти товариша.

211 Складіть і запишіть речення за поданими схемами. Виконайте письмовий синтаксичний розбір одного складеного речення.

1. [], (що), (що), (який). 2. [], (де), (де)]. 3. [], (коли) і (). 4. (хоч), [], (бо).

212 І. Прочитайте текст. Розкажіть, які почуття оволоділи хлопцем, коли він зрозумів, що закохався. Чому він вирішив стати непомітним?

ЮЛІАНА

Я не хотів думати про ту дівчину, але є речі, непідвладні нашій волі. Отож непідвладним власній волі став і я сам. Ні, я вже не виставлявся їй на очі. Я нишком дивився на неї на перервах так, щоб вона того не помічала. У цей день довідався, що ім'я в неї красиве й рідкісне – Юліана... Це ім'я чомусь у мене пов'язувалося з Шекспіровою Джульєттою, і вона в життєвській нашій виставі цілком на ту роль підходила. Зате я на роль Ромео не підходив ніяк.

Був сьогодні неуважний. Може, трохи й сумний. Дивився я на Юліану, і щось таке незбагненне зі мною коїлося! Тиха радість мене охоплювала, щось мене зачаровувало. Дивився у вікно, за яким і досі йшов сніг, і відчував у тому снігу сховану солодку таємницю. Сам запинався тією солодкою таємницею, так що навіть наші дівчата почали на мене поглядати. І я вирішив стати сірим та непомітним, посірів у своєму сірому кутку і навіть скривився, ніби в мене й справді боліла голова...

Дівчина в квітах. Малюнок Ганни Шеремет (13 років)

Друге, що мене турбувало і про що хотів посильно дбати, – це те, аби мого незвичайного до неї інтересу не помітила сама Юліана. По-перше, не надіявся, що моє почуття буде розділене і що не піддамся я і з її боку глуму. По-друге, ще не вірив сам собі, адже сьогодні в мені цвіте біла вишня, а завтра можу прокинутися з холодним серцем. Хіба мало химер* нас у цьому світі побиває? А це таки була химера, маленьке безумство, супроти якого не знаю інших ліків, як пережити його і забути (За В. Шевчуком).

* *Химёра* – (перен.) дивовижна фантазія, нездійсненна мрія, витвір уяви; дивовижні примхи; дивна поведінка кого-небудь; дивацтва.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Виконайте письмовий синтаксичний розбір виділеного речення. Усно обґрунтуйте розділові знаки.

2. Випишіть із тексту складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними. Назвіть засоби зв'язку частин цих речень.

3. Випишіть усі підрядні сполучники, які використані для зв'язку частин складнопідрядних речень у поданому тексті. Для приєднання яких видів підрядних вони використовуються? З чотирма виписаними сполучниками усно складіть по одному реченню.

4. Назвіть, які види складнопідрядних речень з підрядними обставинними є в тексті.

5. Обґрунтуйте наявність або відсутність коми перед усіма сполучниками і в реченнях тексту.

6. Знайдіть риторичне речення.

213 *МІКРОФОН*. Чим прекрасне почуття закоханості?

214 I. Спишіть прислів'я, замість крапок вставляючи пропущені сполучники.

1. Один засіває поле, ... інший збирає плоди. 2. Рибак по кльову мусить знати, ... рибку звати. 3. Бджола летить, ... мед пахтить. 4. Не кажи гоп, ... не перескочиш. 5. ... має розум, той не їде зимою возом. 6. Такий мороз, ... зорі скачуть.

II. Напишіть невеликий твір-розповідь, останнім реченням якого було б одне з поданих прислів'їв.

215 *МІКРОФОН*. Продовжте фрази.

1. Вивчивши тему «Складнопідрядні речення», я зрозумів (зрозуміла), що...

2. Найскладнішим під час вивчення цієї теми для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

216 Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з тими, що подані наприкінці підручника. З'ясуйте суть допущених помилок, якщо такі були.

ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У реченні *Хоч козацька держава існувала не довго й займала лише частину української території, однак вона мала вирішальний вплив на розвиток національної свідомості (Із журналу)* підрядна частина:

А часу;

Б з'ясувальна;

В допустова;
Г наслідку.

2. Схемі [], (), () відповідає речення:

- А У садку теж панує урочиста, замислена тиша, яка мимоволі примушує прислухатись до того, що діється в твоїй душі (Є. Гуцало).
Б Якби подув вітер, якби подужчала на озері хвиля, то острівець міг би чи за хвилею поплисти, а чи за вітром злетіти вгору (Є. Гуцало).
В Квітне сонях до сходу лицем, йому бджоли гудуть стоголоса, я усім говорила про це, та ніхто не хотів мене слухать (Г. Чубач).
Г Коли ви не знаєте, як наші матері білили полотна, то ви багато чого втратили (За М. Стельмахом).

3. Установіть відповідність:

Речення

Вид підрядності

А Навіть коли підхопили пісню всі разом, було чути дзвінкий голос Сашка, що чайкою злітав над хвилею інших голосів (В. Нестайко).	1 однорідна підрядність;
Б Приїхали до лісу, в якому дід наобіцяв такі високі черешні, які більше ніде не ростуть, і такі смачні ягоди, які більше ніде не родять (Є. Гуцало).	2 неоднорідна підрядність;
В Вночі Андрій довго не міг заснути, бо в хаті було видно од великих зірок на небі і густо пахло холодною м'ятою (Г. Тютюнник).	3 послідовна підрядність;
Г Над притомленим завороженим степом стояла така тиша, що чути було, як знизу дихає колос... (М. Стельмах).	4 послідовна і неоднорідна підрядність.

4. Схема [], (), (), () відповідає реченню:

- А з послідовною підрядністю;
Б з послідовною і однорідною підрядністю;
В з неоднорідною підрядністю;
Г з послідовною і неоднорідною підрядністю.

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні:

- А Орбіту літа дописав листок і ліг на стежку, що прямує в осінь (М. Боровко).
Б Коли до тебе прилечу засяє все навкруг, як після теплого дощу в росі важкій зелений луг (Д. Павличко).
В Завжди приємно було згадувати все, що зробив доброго, бо тільки воно вводить нас у коло інших людей, робить їх братами, а не просто сусідами (В. Стус).
Г Дикі гуси зчиняють таке верескливе гелготання, що, почувши його, надовго не можеш витіснити із серця смутку (Із журналу).

6. Складнопідрядним реченням з підрядним означальним є речення:

- А І вже тиха-тиха пісня снується з висоти, де обнялися голубе небо й зелені голови співучих осококів (І. Цюпа).
Б Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони несерйозні (Г. Скворода).
В І якщо випадеш ти на чужому полі, прийдуть з України верби і тополі (В. Симоненко).

Г Повітря стало таким прозорим, що було далеко видно голі дерева понад шляхом... (Г. Тютюнник).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які речення є складнопідрядними? Скільки підрядних частин може мати складнопідрядне речення? Яке місце може займати підрядна частина стосовно головної?

2. Назвіть засоби зв'язку між частинами складнопідрядного речення. Чим різняться сполучники і сполучні слова? Наведіть приклад речення, частини якого з'єднані сполучним словом.

3. На які види поділяються підрядні частини? Які критерії лежать в основі їх розпізнавання?

4. Розкажіть про складнопідрядні речення з підрядними означальними. Наведіть приклади.

5. Розкажіть про особливості складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними. Наведіть приклади.

6. На які різновиди поділяються складнопідрядні речення з підрядними обставинними? Які підрядні частини не відповідають на питання? Наведіть приклади речень з підрядними мети і причини.

7. Назвіть найхарактерніші ознаки складнопідрядних речень з неоднорідною і однорідною підрядністю. Наведіть приклади.

8. Яка особливість складнопідрядних речень з послідовною підрядністю? Чим ці речення різняться від інших видів складнопідрядних речень з кількома підрядними?

9. Розкажіть про розділові знаки та інтонацію в складнопідрядних реченнях. Коли між двома підрядними частинами кому не ставимо?

10. Пригадайте 3–5 прислів'їв, які співвідносні зі складнопідрядними реченнями. Визначте вид речень.

Моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

- Найбільш містким на Землі словом вважається іспанське **мамихлапинатана**, що означає: «Дивитися один на одного з надією,

що хто-небудь погодиться зробити те, що бажають обидві сторони, але не хочуть робити».

- На Африканському континенті більше 1000 різних мов. А в мові берберів у Північній Африці навіть немає писемної форми.

- У американського письменника Ернеста Вінсента Райта є роман «Гедсбі», який складається з більш ніж 50 000 слів. При цьому в творі немає жодної букви **е**.

- В алфавіті кхмерів 72 букви, а в алфавіті туземців острова Бугенвіль – лише 11.

- Запис слова *метро* по-японськи складається із трьох ієрогліфів, що означають «низ», «ґрунт» і «залізо».

ТАРАБАРСЬКА МОВА

У дитячому та молодіжному середовищі для розваги інколи користуються так званою тарабарською мовою. Вона виникає через спотворення мови за допомогою додавання до кожного складу (переважно повнозначних слів) певного звукосполучення, однотипної зміни кінцевих складів. Звичайно, ця мова є незрозумілою для тих, хто не знає способу такого «словотворення». Наприклад: «Лафая лафацьолафаго лафана лафа **знав**» («Я цього не знав»), «– Мамеле, печереле!» — «Остобуреле та до шатареле» («– Мамо, пече!» — «Остобурч та до шатра»). Приклади тарабарської мови можна зустріти і в художній літературі: «Доміне Павлуся! Не могентус украдентус сіеус вишневентус для вечерентус?» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Борщів як три не поденькуєш, на моторошні засердчить» (І. Котляревський) (З енциклопедії).

КОРАБЕЛЬ

ЯК ЦЕ БУЛО

Слово *корабель* у нашій мові відоме з досить віддалених часів. Це пряме усне запозичення з грецької мови, без посередництва цілої низки мов і народів, як ми здебільшого спостерігаємо. Чи є в нас докази того, що це запозичення відбулося саме усним шляхом? Є, ось хоча б такий. Слово *карабос* у греків означало «морський рак», «краб». Вони цим словом, ужитим у переносному, образному значенні, назвали певний вид своїх суден. Виходить, що це була не офіційна, а вільна, невимушена, розмовна назва. Такі слова, як правило, переходять з мови в мову усним шляхом, через безпосереднє спілкування людей. Не лише ми запозичили у греків це слово. Воно було і в римлян (*карабус*), потім в італійців (*каравелла*), в іспанців та ін. У давньоруській мові воно мало форму *корабль*, у багатьох слов'ян (болгар, чехів, словаків, поляків, сербів та ін.) форму *кораб* (За А. Коваль).

УЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ

Прийменник *по* НЕ МОЖНА вживати у таких сполученнях:

у службових справах до квітня включно за дорученням за підозрою в чомусь на прохання на замовлення після закінчення з деяких причин з ініціативи за освітою лікар за зразком	за описом після одержання за дорученням керівника за пропозицією за наказом командира з примусу за свідченням очевидців за сімейними обставинами через сімейні обставини	у приватній справі з особистих питань передати у спадщину поради щодо оздоровлення називати на ім'я старший за званням екзамен з історії через хворобу надіслати поштою
--	--	---

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Потіковий – який здійснюється безперервним потоком; конвеєрний (потікове виробництво, збирання).

Потічний – який є, існує, відбувається тепер; повсякденний (потічний рік, момент, ремонт).

Програмний – який містить у собі програму, визначає основу діяльності, програму, якою керуються (програмний документ, задум).

Програмовий – який є в навчальній програмі (програмовий матеріал з математики, твор).

Програмований – який здійснюється за допомогою програмування-кодування і комп'ютерів (програмоване навчання, вивчення мови).

Розумний – наділений розумом, розсудливий, кмітливий; який діє розумно (розумна дитина, господаря).

Розумовий – який стосується діяльності розуму, пов'язаний з нею (розумова діяльність, праця, зрілість).

Розумно – у сполученні: розумно жити, планувати, витратити сили.

Розумово – у сполученні: розумово розвинений, відсталый.

НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

ма́буť медикаме́нт мести́ , метемо́, метете́ металу́ргія міліме́тр мозкови́й навести́	наві́ки навко́ло навпо́мацки навприсядки навпрямки навсидячки на́двоє на́зирці назо́всім	на́рівні на́рівно наса́мкінець наса́мперед на́сміх на́сухо нена́висть ни́зький
---	--	---

*Коли зникає народна мова, народу більше нема!
Відберіть у народу все – він усе може повернути,
відберіть мову – він ніколи більше не створить
її: вмерла мова в устах народу – вмер і народ.*

К. Ушинський

Безсполучникове складне речення

Ви знаймете:

- основні ознаки безсполучникового складного речення.

Ви вмієте:

- знаходити безсполучникові складні речення, визначати смислові відношення між їхніми частинами;
- ставити розділові знаки між частинами безсполучникових складних речень;
- інтонувати безсполучникові складні речення;
- будувати безсполучникові складні речення, використовувати їхні виражальні можливості в мовленні.

§ 22. СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ ТА ІНТОНАЦІЯ У БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Про основні ознаки безсполучникового речення, смислові відношення між його частинами, інтонацію та стилістичні особливості

ПРИГАДАЙТЕ. Що вам відомо про безсполучникове складне речення?

217 Прочитайте безсполучникові складні речення. Визначте, у реченнях якої групи частини граматично незалежні одна від одної, а якої – залежні. Спробуйте з'єднати ці частини сполучниками. З якими сполучниковими реченнями співвідносні подані речення? Зробіть висновок про особливості речень кожної групи.

1. Плине білий човник, вітер ледве дише... (*Леся Українка*).

2. Мріють крилами з туману лебеді рожеві, сиплять ночі у лимани зорі сургучеві (*В. Симоненко*).

1. Зобов'язався словом – закріпи ділом (*Нар. творчість*).

2. Раптом вовк насторожився: йому почулися постріли (*М. Вінграновський*).

Основні
ознаки

Смислові
відношення

Безсполучниковим складним реченням називається таке речення, частини якого об'єднані в одне змістове й синтаксичне ціле без сполучників чи сполучних слів, а лише за допомогою інтонації. **НАПРИКЛАД:** Визорилось небо, поля потонули в імлі, у синіх смереках (*О. Гончар*). [], [].

За характером смислових відношень між частинами безсполучникові складні речення поділяються на дві основні групи:

- **речення з однорідними частинами**, які є синтаксично рівноправними. Ці речення співвідносні зі складносурядними реченнями. **НАПРИКЛАД:** Піднімаються грози на тлі вечорів, у тих грозах серця позливались громами (*М. Вінграновський*);
- **речення з неоднорідними частинами**, одна з яких залежить від іншої. Ці речення співвідносні із складнопідрядними реченнями. **НАПРИКЛАД:** Мабуть, у кожного так буває: [як?] часто у місті село мені сниться (*М. Сингаївський*).

Речення кожної групи виражають певні смислові відношення.

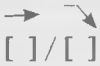

Групи речень	Смислові відношення	Приклади
з однорідними частинами	одночасність подій, явищ	<i>Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе</i> (<i>Нар. творчість</i>)
	послідовність подій, явищ	<i>Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле</i> (<i>М. Коцюбинський</i>)
	зіставно-протиставні	<i>Не русалонька блукає – то дівчина ходить</i> (<i>Т. Шевченко</i>)

з неоднорідними частинами	наслідкові	<i>Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевченко)</i>
	причинові	<i>День обіцяє бути погожий: на небі ні хмариночки (Панас Мирний)</i>
	умовні	<i>Зрубав дерево — посади два (Нар. творчість)</i>
	часові	<i>Гаї шумлять – я слухаю (П. Тичина)</i>
	доповнювальні	<i>Вірю: розум темне зло поборе (М. Руденко)</i>
	пояснювальні	<i>Погода була чудесна: сонечко, тихо (Остап Вишня)</i>

Інтонація

Нерідко безсполучниковим зв'язком об'єднується кілька частин, між якими можуть існувати різні відношення. **НАПРИКЛАД:** *Учора тут ще басувало літо, тепер дивися: молода зима!* (М. Вінграновський). [], []; [].

У безсполучникових складних реченнях частини можуть вимовлятися з інтонацією **переліку**, **пояснення** і **зіставлення**.

Види інтонації	Особливості	Приклади
Переліку [] / []	невелика пауза між частинами; кожна частина вимовляється однотипно, з поступовим підвищенням голосу; зниження голосу в кінці речення	<i>Настало літо, настали й жнива (І. Нечуй-Левицький)</i>
Пояснення [] / []	тривала пауза між частинами; частини вимовляються рівним тоном; пояснювальні слова підкреслено наголошуються	<i>Тільки скажу одне: хочеться, так хочеться мені вчитись (М. Стелмах)</i>
Зіставлення [] / []	тривала пауза між частинами; перше речення вимовляється високим тоном, а друге – низьким	<i>Думав, доля зустріне-ть-ся – спіткалося горе (Т. Шевченко)</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Інтонація відіграє важливу роль у безсполучникових складних реченнях. Саме завдяки їй передаються різноманітні смислові відношення, відтінки значень між частинами речення. На письмі інтонація відображається за допомогою розділових знаків: **коми**, **крапки з комою**, **двокрапки**, **тире**.

Синтаксичні
синоніми

Безсполучникові та сполучникові складні речення можуть бути синонімічними. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

Безсполучникові речення

1. Дихає вітер, линуць пахощі.
2. Ідеш удвох – дорога коротша.
3. Знаю: весна буде рання.
4. Зрадів ліс: почався дощ.

Сполучникові речення

1. Дихає вітер, і линуць пахощі.
2. Коли ідеш удвох, то дорога коротша.
3. Знаю, що весна буде рання.
4. Зрадів ліс, бо почався дощ.

Стилістичні
особливості

Складні безсполучникові речення використовують для вираження яскравих контрастів, узагальнень, висновків, логічної послідовності, надання висловлюванню динамічності. Ці речення емоційніші, інтонаційно багатші, ніж складносурядні й складнопідрядні. Тому вони частіше вживані в розмовному, художньому та публіцистичному стилях, ніж у науковому й діловому.

218

І. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення, доберіть заголовки.

В. Кравченко. Перший подих весни

Весна завирувала бурхливою повінню, стрімка вода спінила залишки потемнілих на сонці снігових заметів, потягла в безвість засохле бадилля торішніх бур'янів...

Минуло кілька днів, водяна круговерть утихомирилася, на посохлому пагорбі зібралася вціліла живність. Під дубом сполохано прями вухами білястий заєць. Він не встиг повністю полиняти: весна прийшла рано. І хоч вухань уже висохнув після холодної купелі, однак продовжував тремтіти.

Й було чого: скраю пагорба калачиком скрутився ліс. Той самий хитрюган, що розправився тут з родиною їжаків. Цього разу він сам потрапив у біду: бурхливі потоки всюдисущої води застали його посередині лук під час полювання на мишей. Мисливець так захопився полюванням, що не встиг і оком змигнути, як перша хвиля повені потягла його по купинах*. Мокрого, знеможеного, викинуло невдачу на край пагорба, де він і лежить уже другий день.

Ліс нюхнув повітря – зайцем пахне. Очам своїм не повірив, як побачив під деревом вуханя. Напружив м'язи – слухаються. Пружиною стрибнув на зайця, та тільки лоба об дуба набив. Вухань теж не дрмав. Довго б вони кружляли навколо дуба, якби не помітив заєць вирване з корінням дерево, що пропливало повз пагорб. Зібрав останні сили й стрибнув. Щоправда, вдарився об гілку, але то нічого. Утік-таки від хижака (За А. Давидовим).

* *Купина* – горбик на луці чи болоті, порослий травною або мохом.

II. Доведіть, що в тексті є сім безсполучникових складних речень. Простежте, чи надають ці речення легкості й невимушеності висловлюванню та чи роблять його більш емоційним. Визначте смислові відношення між частинами цих речень та з яким видом сполучникових речень співвідносно кожне з них.

III. Розгляньте ілюстрацію, складіть за нею усно невеликий опис ранньої весни, яким можна було б доповнити прочитаний текст. Використайте в описі безсполучникові речення.

219 I. **МОЗКОВИЙ ШТУРМ**. Що є спільного й відмінного між складними безсполучниковими і сполучниковими (складносурядними і складнопідрядними) реченнями?

220 I. Прочитайте виразно речення. Визначте, з якою інтонацією вимовляються їхні частини, а також види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

БРАЗОК. Мені здається: твої очі в мою душу світять з вишини (В. Сосяра). [] : [] . Пояснювальні.

1. Людство не усвідомить себе як єдине ціле – не буде йому добра (О. Гончар). 2. Там мати залишилася самотня: синів на фронт покликала війна (Д. Луценко). 3. Сполохані орли злітають у небо, **сполохані** жаби стрибають у болото (Є. Дудар). 4. Сонце встало **тривожне** і чуле, в травах іскрились барвисті росини (В. Симоненко). 5. На білу гречку впали роси, **веселі** бджоли одгули, замовкло поле **стоголосе** в обіймах золотої мли (М. Рильський). 6. **Розпочалися** жнива – будь скупішим на слова (Нар. творчість). 7. Ось димарі землі, ось крутяться дерева в зеленім, золотавім і багровім димі (Б. Антонович). 8. Деся чуо: скрипка в тишині своє згадала і мені розповіла про все казково (В. Грінчак).

II. Спишіть безсполучникові складні речення, підкресліть граматичні основи. Визначте, у яких реченнях частини однорідні, а в яких – неоднорідні. Накресліть за зразком схеми речень, зазначте смислові відношення між їхніми частинами.

III. Виділені слова розберіть за будовою, поясніть їхнє написання.

221 **ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ**. Прочитайте один одному речення. Визначте на слух: а) просте речення чи складне; б) сполучникове чи безсполучникове.

Речення для першого учасника. 1. Як у дитинстві снився: я лечу, це ж я у сні расту, це я зростаю (І. Муратов). 2. Коли Творець подарував Україні Пісню – пісенною стала Душа українців (Н. Петрук). 3. Шматочок сині в неба позичаю, в проміння сонця – нитку золоту (А. Ключко). 4. Обнімає ніч зорю за плечі, синьо посміхається зоря... (М. Вінграновський).

Речення для другого учасника. 1. Коло примерклого багаття точиться некваплива бесіда – кожне докидає до її повільного вогню по слову, по двоє (Є. Гуцало). 2. А за вікном коротке літо, і пахне кава полином (Г. Овсієнко). 3. Якщо комусь дано слово, то обов'язково дається і його відчуття (Г. Овсієнко). 4. Сидів і довго думав над собою блакитний вечір вдома повесні... (М. Вінграновський).

222 Випишіть послідовно спочатку безсполучникові складні речення з однорідними частинами, а потім – із неоднорідними. Поставте (якщо можливо)

усно питання від однієї частини до іншої. Якими сполучниками (сполучними словами) можна з'єднати ці частини?

1. Кинеш ячмінь у болото – уберешся в золото (*Нар. творчість*). 2. Все море зараз спузирило, водою мов в ключі забило, Еней тут крикнув як на пуп (*І. Котляревський*). 3. Ліс рубають – тріски летять (*Нар. творчість*). 4. Озеро в лісі, в озері – ліс, я тиху баладу звідти приніс (*М. Сингаївський*). 5. Ранку складають симфонії птиці, дятлів музичний луна перестук, поглядом синім зорять медуниці, манять ромашки в мереживо лук (*К. Дрок*). 6. А в лісі відзвонюють птиці: сьогодні сонце розбудило їх рано (*Д. Малицький*). 7. Спадає сонце за лісисті гори, спалахує червоно небокрай (*С. Жуковський*).

КЛЮЧ. У виписаних реченнях підкресліть першу букву першого слова. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки, що протікає на Полтавщині.

223 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Поміркуйте, зі скількох частин складаються подані безсполучникові складні речення.

1. Минає літо, осінь вже бреде, лісів багрянець торкнувся вересневий, і пахне чебрецем, і листя де-не-де, кружляючи, лягає під деревами (*Л. Тендюк*). 2. Найпрекрасніша мати щаслива, найсолодші кохані уста, найчистіша душа незрадлива, найскладніша людина проста (*В. Симоненко*). 3. Заходило сонце, у вузеньких хутірських вуличках стояла червона курява, в садках варилася на триніжках вечерея, гупали об землю спілі яблука (*Г. Тютюнник*).

224 Доведіть, що між частинами поданого безсполучникового складного речення можуть бути чотири різні смислові відношення. Перебудуйте послідовно це речення на чотири складнопідрядні речення різних видів. Свою відповідь зіставте з міркуванням, поданим нижче.

Вигляне з-за хмари промінь – заграє річка усіма барвами.

МІРКУЙТЕ!

Друга частина поданого безсполучникового складного речення може вказувати на умову, за якої відбувається дія, про яку йдеться в першій частині: *Якщо вигляне з-за хмари промінь, то заграє річка усіма барвами*. Також між цими частинами можуть бути відношення часові (частини можна з'єднати сполучником *коли*), наслідкові (так *що*), способу дії (так, *що*).

225 Складіть усно безсполучникові складні речення, у яких були б виражені такі смислові відношення: а) одночасність подій; б) причинні; в) умовні. Поміркуйте, якими сполучниками (сполучними словами) можна з'єднати частини цих речень.

226 Перебудуйте безсполучникові складні речення на сполучникові. Накресліть схеми перебудованих речень. Поміркуйте, чи вплинула така заміна на характер смислових відношень між частинами складних речень і як саме.

1. Пахнуть рососою гаї попелясті, легко шипшина достигла тремтить (*Д. Лазар*). 2. Зайде сонце – Катерина по садочку ходить (*Т. Шевченко*). 3. Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися (*Нар. творчість*). 4. Відбилися зорі у воді, летять до хмар тумани... (*О. Гончар*). 5. Я пам'ятаю: йшла весна своїм походом смілим... (*М. Рильський*). 6. Згодом

полями пішов до Бугу: любив у вечірню пору пройтись над берегами при- тихлої ріки, пустити за течією легкий човен... (М. Стельмах). 7. Черемха пахне, під вікном сад казку гомонить (Б. Лепкий).

З ГАБИТИ МОВОЗНАВСТВА

У сполучникових складних реченнях завдяки сполучникам і сполучним словам чіткіше, ніж у безсполучникових, виражаються смислові відношення, логічні зв'язки між частинами. А в безсполучникових реченнях ці відношення більше вгадуються на основі значення частин речення та інтонації. Відсутність сполучників між частинами надає безсполучниковим складним реченням характерної легкості, безпосередності, невимушеності, що й зумовлює їх широке вживання в розмовному й художньому мовленні.

227 Прочитайте речення, визначте, зі скількох частин вони складаються, як ці частини зв'язані та які смислові відношення виражають.

1. Я знаю: мова мамина – свята, в ній вічний, незнищений дух народу (М. Адаменко). 2. Розкажу тобі думку таємну, дивний здогад мене обпик: я залишуся в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навік (Л. Костенко). 3. Виходжу в сад, він чорний і худий, йому вже ані яблучко не сниться (Л. Костенко). 4. Затінок, сутінок, день золотий (Л. Костенко).

228 Випишіть із художніх творів, уміщених у хрестоматії з літератури для 9-го класу, по два безсполучникових складних речення з однорідними й неоднорідними частинами. У виписаних реченнях підкресліть граматичні основи.

ВИСНОВОК

1. На відміну від сполучникових складних речень, основним засобом зв'язку частин безсполучникових речень є інтонація. Серед безсполучникових розрізняють речення з однорідними і неоднорідними частинами.
2. Між частинами безсполучникових складних речень встановлюються такі самі смислові відношення, що виражаються у сполучникових реченнях сурядними і підрядними сполучниками. Проте ці відношення в безсполучникових реченнях виражаються менш чітко.

§ 23. КОМА І КРАПКА З КОМОЮ В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Про те, у яких випадках між частинами безсполучникового речення ставимо кому і крапку з комою, та про співвіднесеність таких речень із сполучниковими

ПРИГАДАЙТЕ! Які смислові відношення виражаються між частинами складносурядних речень?

229 Прочитайте безсполучникові складні речення, проаналізуйте смислові відношення між їхніми частинами. Зробіть висновок, за яких умов у безсполучниковому складному реченні ставиться кома і крапка з комою.

1. Ми йшли в поля доріжкою вузькою, вечірній вітер бігав по вівсі (І. Гнатюк). 2. У груші був тоненький голосочок, вона в дитинство кликала мене (Л. Костенко). 3. За все вищі були великі верби гіллясті; вони ши-

роко розкидалися вгорі і над хатками, і над тими садочками, зеленіючи ясно на блакитному небі (Б. Грінченко). 4. З-за землі, на кривавій попрузі неба, скочила невеличка іскорка; довга променяста смуга простяглася від неї над землею (Панас Мирний).

Ставимо
кому

Між частинами безсполучникового складного речення ставимо кому, якщо ці частини виражають **одночасність** або часову **послідовність** подій чи явищ і вимовляються з інтонацією переліку. **НАПРИКЛАД:** *Нас кличе у мандри дорога, нам грає чарівна стрина* (С. Фоменко). [], [].

Ставимо
крапку
з комою

Між частинами безсполучникового складного речення ставимо **крапку з комою**, якщо ці частини:

- дуже поширені і в середині їх уже є свої розділові знаки. **НАПРИКЛАД:** *Все раділо, стріваючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий* (Панас Мирний). []; [].
- далекі за змістом. **НАПРИКЛАД:** *Ми просто йшли; у нас нема зерна неправди за собою* (Т. Шевченко). []; [].

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кому або крапку з комою між частинами безсполучникового складного речення ставимо тоді, коли ці частини можна з'єднати сполучником **і**, а отже, з них можна утворити **складносурядне речення**.

230 І. Прочитайте текст уголос, дотримуючись правильної інтонації. Визначте його тип і стиль мовлення.

І. Тюха. Рання весна

РАНОК

Ранок був безвітряний, тихо пролітала негуста пороша, садок ніби відпочивав у рухливих її тенетах після нічної негоди... Із заходу майже над самою землею тягло хмари, і сонце в прогалинах між ними ледь прозирило крізь холодну імлу – жовте, похмуре, сліпе.

Я вийшов за садок і став дивитися на дорогу. Он той похилений стовп із затесаною стрілкою-дороговказом, схожий на перехняблений хрест посеред снігів; від нього далі вгору мріють дві колії і сходяться біля обрію клинцем; там щось чорніє, рухається, віддаляючись, все меншає і меншає. Деся там Дніпро. Зараз він іще не скрес, тому можна перейти на той берег по льоду. А там уже Полтавщина – в тім краю я не тільки всі шляхи, а й путівці і стежки знаю... (За Гр. Тютюнником).

II. Випишіть безсполучникові складні речення, з'ясуйте їхню роль у тексті. Поясніть смислові відношення та розділові знаки між частинами цих речень.

III. Чи є в тексті складносурядні і складнопідрядні речення? Укажіть їх, поясніть уживання розділових знаків.

З ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Інтонація є основним, але не єдиним засобом поєднання частин безполучникового складного речення. Поряд з нею можуть виступати і деякі інші засоби, як-от: однотипність форм часу, виду і способу дієслів-присудків; спільні для частин другорядні члени речення; повторення слів, однаковий порядок слів у кожній частині тощо. Наприклад, у реченні *Блакить мою душу обвіяла, душа моя сонця наміряла...* (П. Тичина) присудки в обох частинах виражені дієсловами минулого часу, dokonаного виду, дійсного способу.

231 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Поміркуйте, чому в поданих реченнях ужито різні розділові знаки, хоча за будовою речення подібні. З якою інтонацією слід читати ці речення?

1. Темная діброва стихла і мовчить; листя пожовтіле з дерева летить (Я. Щоголів).

2. Натягне дощ свої осінні струни, торкне ті струни пальчиком верба (Л. Костенко).

232 I. Спишіть речення, ставлячи пропущені кому або крапку з комою між їхніми частинами. Визначте, у яких реченнях частини виражають одночасність подій, а в яких – послідовність. Доведіть, що всі речення – безполучникові.

1. В сонні верби кинувся туман у прощанні айстри обнялися (Л. Гудзь).
2. Вівса, пшениці, ячмені – все се зіллялось в одну могутню хвилю вона все топить все забирає в полон (М. Коцюбинський).
3. Скільки радощів може бути при зустрічі з ранковою зорею скільки тасмниць розкриває нам засніжений ліс (А. Низова).
4. Спека та польові гарячі вітри пообпалювали дівчат стали вони аж чорні (О. Гончар).
5. Над ланами шугали табунці куріпок на пшеничищі падали зграйки білих і сизих голубів на свіжу ріллю спускались, кружляючи на розпластаних крилах, гайворони (О. Десняк).
6. Сонце вже низенько небо, палаючи, починає червоніти (Марко Вовчок).
7. Одцвітали яблуні на вітах з'являлись зелені пуп'янки наливались соком... (В. Дрозд).
8. Відшелестіли лебеді і трави остання гілка глоду обліта (Л. Овдієнко).

II. Підкресліть граматичні основи, охарактеризуйте усно частини складних речень (односкладне чи двоскладне, повне чи неповне речення).

233 I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки й розкриваючи дужки. Знайдіть складні речення, визначте їхній вид.

Перший весняний місяць (не)рідко вважають господарем полів і лісів. До(в)кола вже зникли снігові кучугури на пагорбах почала тужавіти земля прокльовуючись ра(н,н)ьюю травичкою. (По)під вікнами ошчасливлені пробудже(н,н)ям природи радісно попискують синички табунці горобців зібравшись у ватаги з'ясовують свої «парубоцькі стосунки»...

Березень найочікува(н,н)іший місяць селянина. Полагоджено вози ч(е,и)кають свого застосування підвіше(н,н)і під стріхою плуги й борони заготовлена яровина. Із цим місяцем пов'язано чи не найбільше обрядів весняного циклу. Не оста(н,н)ю роль у цьому відігравала й та обставина що це був у наших далеких предків початок нового року (За В. Скуратівським).

II. Підкресліть у тексті прислівники як члени речення, визначте їхню групу за значенням.

234 *МОЗКОВИЙ ШТУРМ*. Що спільного й відмінного в уживанні коми і крапки з комою між частинами складного безсполучникового та складносурядного речення?

235 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть номери безсполучникових складних речень.

1. На бур'янах рясніли бл(е,и)скучими діамантами краплі нічного дощу світилися л(е,и)сточка глухої кропиви ніжно пахли високі буйні ромашки... (С. Васильченко). 2. І серцю серце (з,с)повідалось й душа всміхалася душі і зорі на воді гойдались і млів туман у спориші і злотом соняхи сіяли (Д. Іванов). 3. Вирує ліс за ним з(е,и)леним листом і місяць родить привиди розкішні... (А. Гарасевич). 4. Минуло літ(е,и)чко тепле з його ясними та привітними днями насувала осінь сумна з густими туманами, з темними, (не)проглядними ночами (Панас Мирний). 5. (З,С)хилився день на золоті жита упало сонце в (Д,д)ніпрові пороги (А. Гарасевич). 6. Дощ (не)впинно по вулицях човгає відбиває осінні рядки (А. Ключко). 7. Скільки я пам'ятаю бабусю вона весь час вишивала (Ю. Винничук). 8. Сад в(е,и)шневий на порі пов(е,и)рнулися журавлі (Б. Олійник). 9. Ластівки літали понад самою землею мовчки без щебету шуліка ро(з,с)пластавши крила, висів (не)порушно у синім небі (Г. Тютюнник).

ІІ. Знайдіть слова і словосполучення, вжиті в переносному значенні. Доберіть до них слова в прямому значенні.

236 Складіть речення, що відповідають за будовою поданим схемам. Визначте види речень.

1. [] ; [] .	3. [] , [] , [] .
2. [] , і [] .	4. [] , (що) .

237 Спишіть, замінюючи складносурядні речення безсполучниковими і навпаки. Поставте потрібні розділові знаки. Поясніть, як відсутність сполучника між частинами складного речення впливає на характер висловлювання.

1. Плелася із берега м'ята, і серце охоплював щем, і мить була забагата розмовами, сміхом, дощем (Г. Овсієнко). 2. Світанок розбудив птахів, і твій голос чується у їхньому співі (Г. Овсієнко). 3. Дрімає вітру срібна дуда, і дика груша в сні дичить (М. Вінграновський). 4. Згори гора дивилась у черільні, і хилитався човен до човниці (М. Вінграновський). 5. Над водами хиляться лози, лелека пливе в висоті (М. Рильський). 6. Із смутку проліски зростуть на весняній поляні, у струнах серця розцвітуть мелодії неznані (М. Рильський). 7. Свіча плакала, і крізь ті сльози попливли перед очима картини пережитого (В. Сичевський).

238 Складіть невеликий текст-опис весняного вечора (5–8 речень). Уведіть в опис одне безсполучникове складне речення, частини якого виражають одночасність подій, і одне – частини якого виражають часову послідовність. Прочитайте текст із правильною інтонацією.

§ 24. ДВОКРАПКА В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Про те, у яких випадках між частинами безсполучникового речення ставимо двокрапку, та про співвіднесеність таких речень зі сполучниковими

ПРИГАДАЙТЕ! Які смислові відношення виражаються між частинами складно-підрядних речень?

239 Прочитайте безсполучникові складні речення, проаналізуйте смислові відношення між їхніми частинами. Зробіть висновок, за яких умов у безсполучниковому складному реченні ставимо двокрапку.

1. Не забувай про мудрих вчителів: вони тебе із отчих рук приймали (*Л. Гудзь*). 2. Але нелегко було знайти вихід: довкола їжилися обриви скель (*І. Франко*). 3. А серце чуло: біда близько (*В. Сичевський*). 4. Протягом усієї минулої зими я відчував: щось має статися в цьому світі (*Є. Гуцало*).

Ставимо
двокрапку

Між частинами безсполучникового складного речення ставимо двокрапку, якщо друга частина:

- виражає **причину** того, про що йдеться в першій (частини можна з'єднати сполучниками **бо, тому що**). **НАПРИКЛАД:** *Не кидай іскри в соломку: і сама згорить, і село спалить* (*Нар. творчість*). [] : [причина];
- **доповнює** зміст першої (частини можна з'єднати сполучником **що**). **НАПРИКЛАД:** *Ти чуєш: плачуть за тобою* (*М. Вінграновський*). [] : [доповнення];
- **пояснює** зміст першої (між частинами можна вставити **а саме**). **НАПРИКЛАД:** *Закон життя один: вірно служити своїй державі* (*М. Стельмах*). [] : [пояснення].

Інтонація

Для аналізованих речень характерна інтонація пояснення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Для виявлення смислових відношень між частинами безсполучникового складного речення можна застосовувати прийом підстановки сполучників. Цей прийом показує зв'язок безсполучникового речення з відповідним сполучниковим, підказує інтонування всієї структури, допомагає вибрати розділовий знак.

240 І. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання двокрапки. Накресліть схеми речень, зазначте смислові відношення між частинами.

1. Поглянь: вуалі білосніжні смагляві вишні надягли (*Д. Іванов*). 2. А ось кохання вічна таїна: полин-троянда – квітка це одна (*А. Таран*). 3. Кажуть: зірку щасливу має (*Л. Костенко*). 4. Сумує Корсунь староденний: нема журбу з ким поділить (*Т. Шевченко*). 5. Раптом моє серце тенькнуло, опустилось трохи вниз і радісно завмерло: невдалік від отруйного стебла вороного ока стоять два близнюки-червоноголові (*М. Стельмах*). 6. Кузька

зупинився вкрай здивований: біля казанка з кашею стояв гайворон і діставав дзьобом пахуче їстиво (*Гр. Тютюнник*). 7. І пригадалося йому дитинство: над водами хиляться лози, лелека пливе в висоті (*М. Рильський*).

II. Визначте, з якими видами складнопідрядних речень співвідносні подані безсполучникові та якими сполучниками (сполучними словами) можна з'єднати їхні частини.

III. Укажіть речення, яке відповідає такій схемі: [] : [], [] .

241 I. Прочитайте текст. Випишіть складні речення, розставляючи в них пропущені розділові знаки. Які з цих речень безсполучникові? Простежте, як безсполучникові речення допомагають розкрити тему та основну думку тексту.

М. Пимоненко. У похід

ПІСНЯ, ЩО ЗАВОЮВАЛА ЄВРОПУ

На початку минулого століття вчені були неймовірно здивовані одна із шотландських народних пісень помандрувала аж до України й стала тут народною, широкозною під назвою «Їхав козак за Дунай». Але згодом дослідники виявили зовсім інший факт пісня народилася в Україні. А вже з нашої землі полетіла аж до Шотландії, ставши там народною. Вона звучала

часто і французькою, і польською, і чеською, і болгарською, і угорською та іншими європейськими мовами. А ще з'ясувалося у цієї пісні є автор. Його ім'я – Семен Климовський.

Відомо що колишній козак заснував на Харківщині село Припутні. Односельці завжди приходили до нього на пораду був Климовський мудрим і міг допомогти розумним словом. Дослідники знайшли філософський трактат Климовського який він свого часу послав російському цареві Петру I. У ньому говорилося про ті несправедливості, які панують у державі... Існує припущення що розгніваний цар наказав заслати зухвалого козака подалі від людського ока.

Невідомо, де похований Семен Климовський. Проте ми знаємо його немируща пісня дійшла до людей, легко здолала кордони держав. Її перекладали найкращі поети того часу, варіації на тему «Їхав козак за Дунай» творили найвідоміші композитори, у тому числі і великий німецький композитор Людвіг ван Бетховен (За *М. Слабошпицьким*).

II. Перекажіть усно текст за виписаними реченнями.

242 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що лише в одному реченні між його частинами треба поставити кому. Підкресліть головні члени речення.

1. Йти йому з лісу не хочеться звик тут за літо (*Гр. Тютюнник*) 2. А нам малим усе цікаве вдвічі хто звідкіля прибув до Курманів (*Д. Білоус*). 3. Він прокинувся й нащулив вуха у вогкому струмені вітру долинав сухий різкуватий звук (*Є. Гуцало*). 4. Так виразно ввижається мені болючими безсонними ночами я жив колись в простому курені над озером з ясними

берегами (*О. Ольжич*). 5. Коні шарпалися з рук хропли мабуть зачули Сіроманця (*М. Вінграновський*). 6. Тече ріка між тихих верболозів росте трава в заросених лугах (*М. Братан*). 7. Не плюй у криницю пригодиться води напиться (*Нар. творчість*). 8. Слова мої, ви будьте все ж камінні каміння довго береже тепло (*В. Забаштанський*).

243 Доповніть безсполучникові речення пропущеними частинами. Прочитайте доповнені речення вголос з правильною інтонацією, поясніть уживання розділових знаків.

1. Я вірю: ... 2. Ранок видався тихий та ясний: ... 3. Повертався додому задоволений: ... 4. ... : пройшов теплий дощ. 5. ... : біла хмара криє небо.

244 I. Перебудуйте подані складнопідрядні речення на безсполучникові складні і навпаки. Перебудовані речення запишіть, розставте розділові знаки.

1. На морі ставало темно, тому що з берега насувала важка хмара (*О. Донченко*). 2. Ведмедя не помітив, бо на зайця задивився (*Нар. творчість*). 3. І вчувалося кленам і соснам, що над ними вже й неба нема (*М. Сингаївський*). 4. Я знаю: труд – це бій! (*В. Сосюра*). 5. Як заздрю я тій білій хмарці: вона пливе у далечині між подруг (*І. Муратов*). 6. Десь чую: скрипка в тишині своє згадала і мені розповіла про все казково (*В. Грінчак*). 7. Умовк кобзар сумуючи: щось руки не грають (*Т. Шевченко*).

II. Простежте, у складних реченнях якого виду думку висловлено більш стисло. Чому в складнопідрядних реченнях чіткіше, ніж у безсполучникових, передано смислові відношення між частинами?

245 *ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ*. Поміркуйте, у яких випадках і замість яких розділових знаків у поданих реченнях можна поставити двокрапку.

1. Підсніжники, напевно, вже проростали в землі – їхній слабкий трав'янистий запах просочувався крізь сніг (*К. Паустовський*). 2. Висипались зорі золоті; зійшов ясний місяць (*Марко Вовчок*).

246 Складіть речення за поданими схемами. Підкресліть члени речення, визначте, словами якої частини мови виражені підмети і присудки.

1. [] : [причина]. 2. [] : [пояснення]. 3. [], (тому що ...).

247 I. Прочитайте текст, визначте тему й мікротему, поділіть його на абзаци.

Раптом до нас донеслися якісь дивні звуки. Ми встали тихенько пішли вперед і побачили ведмідь вовтузився біля невеликої липи. З першого погляду я зрозумів ведмідь добував мед. Він стояв на задніх лапах і кудись тягся. Просунути лапи в дупло йому заважали камені дерево росло майже впритул біля скелі. Він гарчав і щосили трусив липу. Навколо вулика вилися бджоли й жалили його в голову... Нарешті ведмідь стомився сів на землю. Так просидів він хвилину-другу. Потім раптом піднявся швидко підбіг до липи й поліз на її верхівку. Він протиснувся між скелею й деревом і почав сильно давити на нього. Липа затріщала й звалилася на землю. Тепер було легко добути з неї стільники* (*За В. Арсеневим*).

* *Стільник* – тут: лист, утворений чашечками з воску, що його бджоли й оси роблять для зберігання меду, перги, виховання потомства та перебування дорослих комах.

II. Спишіть текст, виділяючи абзаци та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

248 Випишіть із творів зарубіжних письменників, які ви читали в 9-му класі, три безсполучникові складні речення з двокрапкою між їхніми частинами. Поясніть уживання розділових знаків у цих реченнях.

249 I. Розгляньте репродукцію картини І. Айвазовського. Розкажіть, що на ній зображено, які кольори переважають, яким настроєм вона перейнята.

І. Айвазовський. Керч

II. Складіть невеликий текст (5–7 речень) за картиною, використавши в ньому безсполучникові речення, зокрема ті з них, між частинами яких ставиться двокрапка.

ВИСНОВКИ

Двокрапку ставимо між неоднорідними частинами безсполучникового складного речення, коли друга частина містить доповнення, пояснення, причину. Такі речення можуть бути синонімічними до складнопідрядних і вимовляються з інтонацією пояснення.

§ 25. ТИРЕ В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Про те, у яких випадках між частинами безсполучникового речення ставимо тире, та про співвіднесеність таких речень зі сполучниковими

ПРИГАДАЙТЕ! У яких випадках між частинами складносурядного речення ставимо тире?

250 Прочитайте безсполучникові складні речення, проаналізуйте смислове відношення між їхніми частинами. Зробіть висновок, за яких умов у безсполучниковому складному реченні ставимо тире.

1. Раніше встанеш – більше діла зробиш (*Нар. творчість*). 2. Птахи з-за моря вертають – плуги з полем розмовляють (*Нар. творчість*). 3. Не козак вклонявся королеві – король схилив голову перед козаком! (*П. Загребельний*). 4. Із близького згустка пшениці пурхнув жайворонок – Марія здригнулась (*В. Бабляк*).

Ставимо
тире

Між частинами безсполучникового складного речення ставимо тире за таких умов:

Умови вживання тире	Приклади
зміст частин зіставляється або протиставляється (їх можна з'єднати сполучниками <i>а, але</i>)	<i>Літо дбає – зима поїдає (Нар. творчість)</i>
частини виражають швидку зміну подій (їх можна з'єднати сполучником <i>і</i>)	<i>Оглянувся – в порту вже кипить бій (О. Гончар)</i>
перша частина виражає час або умову того, про що говориться в другій (їх можна з'єднати сполучниками <i>коли, якщо, хоч</i>) [час] – []. [умова] – [].	<i>Захочеш пити – підеш до струмка (Нар. творчість).</i> <i>Посієш впору – матимеш зерна гору (Нар. творчість)</i>
друга частина виражає наслідок, результат, висновок з того, про що йдеться в першій (їх можна з'єднати сполучником <i>так що</i>) [] – [наслідок].	<i>На поле набігла тінь – ділянка темніє (В. Бабляк)</i>
друга частина містить порівняння з тим, про що йдеться в першій (їх можна з'єднати сполучниками <i>наче, як</i>) [] – [порівняння].	<i>Гляне – холодною водою обіллє (Нар. творчість)</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб правильно ставити розділові знаки між частинами безсполучникового складного речення, треба правильно визначати смислові відношення між ними.

251 І. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання тире. Накресліть схеми речень, зазначте смислові відношення між частинами.

1. Зійшов сніжок – берися за плужок (*Нар. творчість*). 2. Нема нам щастя – мусить бути чудо (*Л. Костенко*). 3. Билися об мене гнівливі хвилі нетяряплячки – я вистояв (*П. Загребельний*). 4. Нестерпно парить – висапани кукурудзи прив'яли (*В. Бабляк*). 5. Прийде година – досягне і калина (*Нар. творчість*). 6. У товаристві лад – усяк тому радіє (*Л. Глібов*). 7. Нема мого миленького – ні з ким розмовляти (*Нар. творчість*). 8. Пан гуляв у себе в замку – у ярмі стогнали люди (*Леся Українка*).

ІІ. Визначте, з якими видами сполучникових складних речень співвідносні подані безсполучникові та якими сполучниками (сполучними словами) можна з'єднати їхні частини.

252 І. Прочитайте текст, знаходячи пунктуаційні помилки. Визначте засоби зв'язку речень у ньому. Які ще прикмети, пов'язані з птахами, ви знаєте?

ПТАХИ-СИНОПТИКИ

Чимало птахів – чудові синоптики. Придивіться уважно до снігурів, сорок, ворон, горобців узимку – ви теж зможете передбачити зміни в погоді. Ось заспівав снігур чекайте на хуртовину. Горобці ховаються в купи хмизу невдовзі посиляться мороз. Добрими віщунами змін погоди є ворони. Перед завірюхою вони гучно каркають, зграями в снігу купаються. А побачиш високо в небі тихий танок ворон готуйся до снігопаду. Перед посиленням вітру вони тихо сидять на нижніх гілках дерев. Сіли ж дружно на землю чекай відлиги (За А. Волковою).

II. Випишіть безсполучникові складні речення, розставляючи в них пропущені розділові знаки. Поясніть роль безсполучникових речень у тексті.

III. Перекажіть усно текст за виписаними реченнями.

253 І. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Продовжте розповідь власним міркуванням (3–5 речень) про хліб як символ культури нашого народу.

Ще з пелюшок дитину привчали любити і шанувати хліб. Будь-яке свято чи обряд не обходилися без паляниці. Народжувалася дитина йшли з хлібом. Виряджали сина в далеку дорогу мати ув'язувала в рушник житній окраєць. Справляли весілля чи будували хату неодмінно приходили з книшем*. Дорогих гостей також зустрічали хлібом-сіллю (В. Скуратівський).

* Книш – вид білого хліба із загорнутими всередину краями та змащеного салом або олією.

II. Підкресліть і обґрунтуйте вивчені пунктограми й орфограми.

254 Установіть відповідність між частинами прислів'їв. Запишіть ці прислів'я, правильно розставляючи розділові знаки.

Перша частина

Глибше орати
Розум без книги
На годину спізнишся
Умієш їздити
Замолоду працюєш
Брови нависли

Друга частина

птах без крил
на старість пануєш
за рік не доженеш
умій падати
злоба на мислі
більше хліба мати

255 ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Хто за дві хвилини пригадає й запише якнайбільше прислів'їв, які співвідносні з безсполучниковими реченнями?

256 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що лише в одному реченні треба поставити двокрапку.

1. Це ще не сльози це квітуча вишенька (Л. Костенко). 2. А слово скаже з пам'яті не викинеш (Л. Костенко). 3. Подивилась ясно заспівали скрипки (П. Тичина). 4. Туманець понад куцями лепехи моститься тепла ніч буде (Гр. Тютюнник). 5. Сагайдачний на нього покладався він і видючий був і по-татарському говорив краще за інших (З. Тулуб). 6. Землі кланяйся

низько до хліба будеш близько (*Нар. творчість*). 7. Хмарки біжать милуюся (*П. Тичина*). 8. Дуб ламається лозина нагинається (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть виділені слова як члени речення, поясніть їхнє написання, розберіть за будовою.

257 Випишіть із газет (журналів, усних повідомлень ведучих новин на радіо чи телебаченні) три безсполучникові складні речення, між частинами яких ставиться тире. Поясніть уживання розділових знаків.

258 I. Замініть сполучникові складні речення безсполучниковими. Утворені речення запишіть, правильно розставляючи потрібні розділові знаки.

1. Якщо не візьмешся за роботу, то робота сама не зробиться (*Нар. творчість*). 2. Ллється Лета сльозами в своє підземелля врочище, а у небі синіють самотні мої журавлі (*О. Пухонська*). 3. Вдарив велетенський дзвін – і від його громового рокоту затремтіли люди, дерева, земля (*У. Самчук*). 4. Пригорнеться до трави – і вона зашелестить, загомонить, помилує, обдарує пахощами (*Б. Харчук*). 5. Як хочеш від людей шаноби, любов і гнів бери у путь (*М. Рильський*). 6. Ударив грім – і зразу шкереберть пішло життя (*В. Стус*). 7. Коли прийде пора, виросте трава (*Нар. творчість*).

II. Простежте, як заміна речень одного виду іншим вплинула на смислові відтінки між їхніми частинами.

259 Складіть речення за схемами. Утворені речення запишіть, поясніть уживання розділових знаків.

1. [умова] – [].	3. [] – [наслідок].
2. [], (якщо ...).	4. [] – [результат].

260 Утворіть із кожної пари простих речень спочатку складне сполучникове, а потім – безсполучникове. Утворені речення запишіть, ставлячи потрібні розділові знаки. Поміркуйте, у яких реченнях смислові відношення між частинами передано чіткіше. Чому?

1. За ніч випало багато снігу. Іти було важко. 2. Хочеш багато знати. Дружи з книгою. 3. Під Новий рік сильний мороз. Буде врожай хліба. 4. Продзвенів дзвінок. Гра обірвалася. 5. Літо добуває. Зима поїдає. 6. Говорить. Шовком шие.

261 Доповніть подані безсполучникові складні речення пропущеними частинами. Доповнені речення запишіть.

1. Вітер подужчав – 2. У хаті тепло – 3. Прийде літо – 4. ... – буде гарний урожай. 5. ... – побрела з луку череда.

262 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки і розставляючи пропущені розділові знаки. Накресліть схеми речень.

1. (Не)може людина самотньо жити забула б і пісню і поклик мети (*М. Нагнибіда*). 2. Вода вже не хлюпотіла не капотіла не л(е,и)лася ласкаво вона вдарила загрозливо й важко (*П. Загребельний*). 3. Править хтось малим човенцем в'ється стеж(е,и)чка злотиста (*Леся Українка*). 4. Погляну на березограй аж серце завм(е,и)рає (*Д. Луценко*). 5. Бджоли раді цвіту люди радіють літу (*Нар. творчість*). 6. Сте(ж,ш)ки зміяться глибоко в житі їх око не бачить сама ловить нога (*М. Коцюбинський*). 7. Прийде осінь у засіках буде хліб золотий (*Нар. творчість*).

II. Визначте частини мови і члени речення в першому реченні.

263

Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Продовжте текст усно, використовуючи безсполучникові складні речення.

Зима, білі сніги, метуть хурделиці, січе пороша, від морозу лунко тріскається лід на річці. Де забарилась весна, чому не квапиться в рідні краї?

Та ось повернулася з вирію весна, а з нею повернулися додому й жайвоньки (За Є. Гуцалом).

264

Прочитайте речення, обґрунтуйте вживання тире. Які з поданих речень безсполучникові складні? Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

1. А перед ним – похмура далечінь вгинається під крок козацьких воїв... (А. Гарасевич). 2. І здавалось – життя задрімало, завмерло, заблукало в безмежжі неміряних нив (В. Симоненко). 3. Дощ липневий, примруживши вії, з лісу виглянув – і пішов... (М. Руденко). 4. З святом вас березового соку – днем пробудження солодкої землі! (А. Таран). 5. Ти знаєш, що ти – Людина? Ти знаєш про це чи ні? Усмішка твоя – єдина, мука твоя – єдина, очі твої – одні (В. Симоненко). 6. Розіллялись річкою струмки, тре очиці сон-трава спросоння, цвіт-серпанок одягли садки – гріє квітеня літо у долонях (Л. Гудзь). 7. Де не повернешся – кругом у світі ти (М. Вінграновський).

ВИСНОВКИ

Тире між частинами безсполучникового складного речення ставимо в певних чітко окреслених випадках (протиставлення, наслідок, швидка зміна подій, умова, час, порівняння). Такі речення можуть бути синонімічними до складнопідрядних і складносурядних, для них характерна інтонація зіставлення.

Об'єднайтеся в групи. Створіть рекламу безсполучникових складних речень.

Проект

Мета реклами: спонукати носіїв мови правильно й доцільно вживати в мовленні безсполучникові складні речення.

Форми презентації реклами можуть бути такими: інсценізація; словесний опис реклами на телебаченні; реклама, яка звучить на радіо; реклама в журналі; рекламний плакат тощо.

Поради щодо роботи над проектом

1. Не забудьте «покликати» на допомогу творчу уяву, оригінальність, увагу до найдрібнішої деталі мовознавчої теми, логічне мислення та асоціації.

2. Чітко визначте, на яку цільову аудиторію розрахована ваша реклама та якого результату ви очікуєте.

3. Не забувайте, що в рекламі кожне слово має велике значення.

За бажанням, демонстрацію рекламних проектів можна провести як конкурс. Обрати журі, яке присвоїть кожному проекту одне зі звань: найоригінальніший, найаргументованіший, найкумедніший, найяскравіший тощо.

§ 26. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ»

265 Підготуйте усну розповідь на тему «Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні» за відповідною опорною таблицею, уміщеною на форзаці підручника. Розповідь ілюструйте прикладами.

266 І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Доберіть свій заголовок, який виражав би тему тексту.

ГРОМОВИК

Над річкою і лісом засинювалось небо: здалеку-предалеку, погуркуючи та поблискуючи, **накочувалася** гроза. Потемніла вода в річці, зашуміли дерева, заметалися птахи.

І враз усе стихло. Стогін лісу **подався** далі й далі від грози. У високості сухо шелеснуло. Синьо спалахнула ріка, ліс **осяявся** синьо. То хмара, чорна і низька, пустила із себе першу стрілу-блискавицю. І раптом ліс **охнув** від жаху: по ньому **вдарило** згори.

Аж тоді **прокинувся** у своєму дуплі сич-громовик. Прокинувся, заворушив крильми, видряпався з дупла і пішов по гілці сухого береста вгору, сонно поводячи сюди-туди головою... Сич **повів** очима в один бік, у другий – ніде ані пташини, ані дрібної миші.

Блискавиці **пролітали** йому над самісінькою головою, громи **котилися** по його спині й розбивались об неї на громенята. А сич дивився у спину вітрові та синьо-чорній хмарі й **реготав**. Йому ще й ще хотілося **громів** і блискавок, що жили у хмарі. Але тут **визирнуло** молоденьке сонечко – сич **перестав** реготати й, відчувши в очах різь, **заплющився**.

Він так і до дупла пішов по гілці – **заплющений** (За Гр. Тютюнником).

II. Виконайте подані завдання до тексту.

1. Знайдіть у тексті безсполучникові складні речення.
2. Знайдіть у тексті безсполучникові складні речення, які вимовляються з інтонацією переліку.
3. Визначте смислові відношення між частинами безсполучникових речень у першому абзаці.
4. Поясніть розділові знаки між частинами безсполучникових речень.
5. Визначте, у яких безсполучникових реченнях їхні частини співвідносні з односкладними реченнями.
6. Побудуйте два безсполучникові складні речення (на вибір) на сполучникові.
7. Схарактеризуйте роль безсполучникових речень у тексті.
8. Доберіть синоніми до виділених слів.
9. Поясніть вивчені орфограми.

Ван Гог. Поле під грозовим небом
(фрагмент)

Синтаксичний розбір безсполучникового складного речення

Порядок розбору

1. Указати, що речення безсполучникове.
2. Схарактеризувати речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
3. Визначити кількість частин, що входять до складу речення.
4. Указати смислові відношення між частинами.
5. Указати розділові знаки між частинами.
6. Накреслити схему.
7. Розібрати кожну частину як просте речення.

Зразок усного розбору

Співала колосом нива, співали жайворонки над нею (М. Коцюбинський).

Речення безсполучникове складне, розповідне, неокличне, складається з двох частин, повідомляється про одночасність подій, між частинами ставимо кому. Перша частина: речення просте, двоскладне, поширене, повне. Друга частина: речення просте, двоскладне, поширене, повне.

Зразок письмового розбору

Співала колосом нива. співали жайворонки над нею (М. Коцюбинський).

Безсполучн., розп., неокл., дві частини, одночасн. подій, на письмі – кома. 1-ша частина: просте, двоскладн., пошир., повн. 2-га частина: просте, двоскладн., пошир., повн. [], [].

267 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясність, у яких реченнях можливі варіанти вживання розділових знаків.

1. Відра подзвонюють над степовою криницею сонце спиняється в шумілих кленах (М. Сингаївський). 2. Я з квітами прийшов тебе зустріти і дуже довго ждав зів'яли квіти (Д. Павличко). 3. Зайде сонце Катерина по садочку ходить (Т. Шевченко). 4. Язик мій ворог він раніше розуму говорить (Нар. творчість). 5. Ген від моря до гаю налилися жита знову пісню співає сосна золота (А. Малишко). 6. Вийшов з хати на селі світиться... (М. Коцюбинський). 7. Про вирій знав я із дитячих літ птахи летять у теплий дальній світ (О. Ющенко).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

268 Прочитайте. Поясність, як різняться подані в групах речення за змістом.

1. У полі потемніло: насувалася злива. У полі потемніло, насувалася злива. Насувалася злива – в полі потемніло. 2. Буде холодно – поїдемо додому. Поїдемо додому: буде холодно. 3. Я кажу правду, мені немає чого обманювати. Я кажу правду: мені немає чого обманювати. Мені немає чого обманювати – я кажу правду.

269 Продовжте речення двічі так, щоб вийшло безсполучникове складне речення, у якому вживається: а) двокрапка; б) тире. Прочитайте утворені речення вголос із відповідною інтонацією. Поясність смислові відмінності між реченнями.

ЗРАЗОК. Я подивився догори: усе небо закрили хмари. Я подивився догори – усе небо закрили хмари.

1. Дуже хотілося пити... 2. Погода мінлива... 3. Машини не було видно...

270 Виконайте завдання одного з поданих варіантів (на вибір).

Варіант А. Напишіть твір-мініатюру в художньому стилі на тему «Весняна злива», використавши безсполучникові складні речення з однорідними і неоднорідними частинами.

Варіант Б. Напишіть невеликий текст (6–8 речень) у публіцистичному стилі на тему «На тернистих шляхах нації», використавши безсполучникові складні речення з однорідними і неоднорідними частинами.

271 *мікрофон.* Продовжте фрази.

1. Опрацювавши тему «Безсполучникове складне речення», я, зокрема, дізнався (дізналася) про...

2. Свої знання з теми я оцінив би (оцінила б) на...

272 Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з тими, що подані наприкінці підручника. За потреби повторіть відповідний параграф розділу.

ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Безсполучниковим складним є речення:

А Вітерець дихнув – і жовта комишина, надломлена на самій середині, так жалібно, так сумно заспівала (*Дніпрова Чайка*).

Б Виявляється, що дорослі ведмеді дуже пристрасні математики (*Остан Вишня*).

В Вже пахло морем: ось-ось воно мало з'явитися із-за обрїю (*О. Гончар*).

Г Далеко від степу люди чули, як ночами стугонїла земля (*Н. Рибак*).

2. Неоднорідними є частини в безсполучниковому складному реченні:

А Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе (*Нар. творчість*).

Б Малі озерця блискають незлісно, колише хмара втомлені громи (*Л. Костенко*).

В У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють (*Т. Шевченко*).

Г Воду для пиття наш куточок носить аж з лісу: там вона набагато смачніша, аніж колодязна (*А. Дімаров*).

3. Двокрапку треба поставити в реченні (розділові знаки пропущено):

А Став у хоровод танцюй (*Нар. творчість*).

Б А ще таку я вирізьблю картину зі всіх дворів збігається рідня (*Л. Костенко*).

В З високих круч луна орлиний клекїт лиш тихі води все стоять мовчазно (*Леся Українка*).

Г Небо було синїше від моря море було синїше од неба (*М. Коцюбинський*).

4. Пунктуаційні помилки допущено в реченнях:

А Дерева розправляють сонні віти, над ними угорі – пташиний спів (*С. Жуковський*).

Б Стеле м'якенько – лиш твердо спати (*Нар. творчість*).

В Чудовий краєвид послався понад ним – стави, лисніючи у сяєві нічнім, один до одного горнулися пестливо (*А. Міцкевич*).

Г Не спіши язиком: квапся ділом (*Нар. творчість*).

Г Я тягнуся догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді! (*М. Стельмах*).

5. Речення *Кричать сови, спить діброва, зіроньки сіяють* (*Т. Шевченко*) треба вимовляти з інтонацією:

А переліку;

Б зіставлення;

В пояснення.

6. Установіть відповідність:

Смислові відношення
між частинами

Речення

1 одночасність подій;

2 наслідкові;

3 зіставно-протиставні;

4 доповнювальні.

А То не хмара – біла пташка хмарою спустилась (*Т. Шевченко*).

Б Латаття ніжилось в озерах, хитали ряску карасі (*Л. Костенко*).

В Посієш вчинок – виросте звичка (*Нар. творчість*).

Г Мати вірила: земля усе знає (*М. Стельмах*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які речення називаються безсполучниковими? Чим вони відрізняються від сполучникових?

2. Чим безсполучникові складні речення з однорідними частинами відрізняються від речень з неоднорідними частинами? З якими видами сполучникових речень вони співвідносні? Наведіть приклади.

3. Які смислові відношення можуть виражатися частинами безсполучникових складних речень?

4. Розкажіть про особливості інтонації безсполучникових складних речень. Наведіть приклади.

5. Яка роль безсполучникових складних речень у мовленні?

6. Розкажіть про вживання коми і крапки з комою в безсполучниковому складному реченні. Наведіть приклади.

7. Розкажіть про вживання двокрапки в безсполучниковому складному реченні. Наведіть приклади.

8. Розкажіть про вживання тире в безсполучниковому складному реченні. Наведіть приклади.

9. У яких стилях мовлення переважно вживаються безсполучникові складні речення? Чому?

10. Пригадайте 3–5 крилатих висловів, які співвідносні з безсполучниковими реченнями.

ЦІКАВО ЗНАТИ!

СЛОВНИК ПАМВИ БЕРИНДИ

У 1627 р. в Києві було надруковано один із перших словників в історії української лексикографії – «Лексиконъ словеноросскій и именъ Тлъкованіє» славнозвісного Памви Беринди. У своїй основі це перекладний церковнослов'янсько-український словник, хоча в ньому подекуди виразно проступають елементи тлумачного, енциклопедичного й етимологічного словників.

Реєстр «Лексикона...» включає близько 7000 слів і складається з двох окремих частин. Перша частина становить перекладний словник 4980 церковнослов'янських слів, перекладених синонімами тогочасної живої української мови. Наприклад: **йго** – ярмо, **питомець** – вихованець, **стражду** – терплю. Деякі реєстрові слова ще й мають тлумачення. Друга частина нагадує своєрідний словник іншомовних слів та власних імен із джерел того часу. У цій частині подано й пояснено 2002 слова (З довідника).

ЯК ЦЕ БУЛО

МАНДРІВКА АПЕЛЬСИНА

Батьківщина апельсинів – Південний Китай. Звідси рослина поступово просувалася на південь Азії. Португальці у XV ст. завезли її в Європу. У XVI ст. апельсини вже були відомі і в Україні, куди їх привозили з Голландії. Звідси й прийшла їхня назва: голландське *appelsien* розкладається на *апель* – «яблуко» і *сіна* – «Китай». У голландців ця назва виникла під впливом французького *pomme de Chine*, що теж означає «китайське яблуко». На Закавказзі апельсини відомі давно, років триста їх там вирощували аматори-садівники. Сьогодні сади апельсинів тягнуться суцільною смугою на узбережжі від Батумі до Сочі. В українській мові апельсин має ще назву – помаранча, яка прийшла до нас через німецьку мову (*Pomeranze*) з італійської, де *pomo* – «яблуко», *arancia* – «апельсин» (За А. Коваль).

ЛУЦЬК

Загадкову назву має місто Луцьк (давнє – Луческ), яке згадується в літописах 1085 р. Населяли його тоді дуліби, або лучани. Звідси, вважають, і пішла назва цього населеного пункту. Проте деякі дослідники пов'язують назву міста з особливостями місцевості: річка Стир тут робить коліно, вигин, які ще в народі називають «лука». Звідси – Луцьк (З посібника).

Вивчіть і вимовте скоромовки

- Рoste липa біля Пилипa,
Пилип біля липи очима кліпа.
- Бабин біб розцвів у дощ.
Буде бабі біб у борщ.
- Той, хто нічого не знає і знає, що він нічого не знає, знає більше, ніж той, хто нічого не знає і не знає, що він нічого не знає.

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
навчатися в 9-му класі навчальний заклад поїхав як міністр продаж за зниженими цінами будь-які висновки згідно з планом відповідно до рішення завдати шкоди призвести до бійки вимикати світло дипломатичні відносини порушити питання чинний закон	займатися в 9-му класі учбовий заклад поїхав у якості міністра продаж по знижених цінах любі висновки згідно плану (до плану) відповідно рішенню (з рішенням) нанести шкоду привести до бійки виключати світло дипломатичні відношення поставити питання діючий закон

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Болісний — пов'язаний з важкими переживаннями (*болісне сприйняття, переживання*).

Болючий — пов'язаний із фізичним відчуттям болю (*болюча рана, травма, операція*).

Виборний — який визначається, обирається голосуванням на якусь посаду або для виконання певних обов'язків (*виборна посада, особа*).

Виборчий — який стосується виборів, їхньої організації та проведення (*виборчий(а) округ, бюлетень, голос, кампанія, агітація*).

Визначальний — який визначає суть чогось; основний, істотний (*визначальна риса, умова, галузь*).

Визначний — який відзначається своїми позитивними рисами, важливий за своїм значенням; видатний (*визначна особа, людина, заслуга*).

НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

подекуди підруга позаочі помилка по-людськи по-новому поночі	поодінці поперед попідруки посередині побайки по-твоєму, присл. по твоєму, займ. з прийм.	по-українськи прощений, дієприкм. прощєнний, прикм. раз по раз різкий розв'язання розігнутий
--	---	--

Усі ми любимо нашу співучу та дзвінку українську мову. Та це аж ніяк не означає, що нам є чужими чи далекими мови інших народів.

П. Тичина

Складне речення з різними видами зв'язку

Ви знатимете:

- основні ознаки складних речень з різними видами сполучникового й безсполучникового зв'язку;
- виражальні можливості складних речень з різними видами зв'язку і синонімічних конструкцій.

Ви вмітимете:

- знаходити в тексті складні речення з різними видами зв'язку;
- будувати складні речення з різними видами зв'язку, доцільно використовувати їхні виражальні можливості;
- правильно розставляти розділові знаки в складних реченнях з різними видами зв'язку й обґрунтовувати їх уживання.

§ 27. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ІЗ СУРЯДНИМ І ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Про особливості будови, роль у мовленні та різновиди складних речень із сурядним і підрядним зв'язком

ПРИГАДАЙТЕ! Які види зв'язку можуть бути між частинами складного речення?

273 Прочитайте речення й проаналізуйте їх за такими критеріями: а) кількість частин; б) вид зв'язку між частинами. Які ознаки є спільними для всіх речень? Що нового ви помітили? Поясніть.

1. В обличчя віяв холодний західний вітер, розганяв густі хмари, і Марія подумала, що той вітер і хмари мчать на неї з рідної Одеси, де zostалися батьки (*В. Кучер*). 2. Пшениця гнулася під вітром до землі, високе її стебло голосно шаруділо, і Охримові знову стало жаль цього багатого врожаю, що гинув на його очах, осипаючись дорогим зерном (*В. Кучер*). 3. Небо вночі чисте, і видно, як падають зірки (*Є. Гуцало*).

Особливості
будови

Складне речення, у якому поєднуються різні види зв'язку, називається складним з різними видами зв'язку. Серед таких речень розрізняють речення із сурядним і підрядним зв'язком та речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

У складному реченні із сурядним і підрядним зв'язком одні частини з'єднуються сурядними сполучниками, а інші – підрядними сполучниками чи сполучними словами. **НАПРИКЛАД:** *Аж ось труснуло сніжком, і земля на гадала аркуш паперу, на якому дитина випробувала зелені, руді й сірі фарби* (*М. Коцюбинський*).

який?

[], і [], (яким).

У цьому реченні перша і друга частини з'єднані сурядним зв'язком, а друга й третя – підрядним.

Структурні
різновиди

Складні речення із сурядним і підрядним зв'язком можуть мати різну будову:

• дві або більше частини з'єднані сурядним зв'язком, від однієї з них залежить одна або кілька підрядних. **НАПРИКЛАД:** *Ти до мене прийшла не із казки чи сну, і здалося мені, що стрічаю весну* (*В. Симоненко*).

що?

[], і [], (що).

• дві або більше частини з'єднані сурядним зв'язком, від кожної з них залежить одна або кілька підрядних. **НАПРИКЛАД:** *Щаслива ти, дорого, якою ми ідемо, і пісня та щаслива, що в серці ми несемо* (*Д. Павличко*).

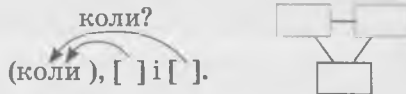
яка?

яка?

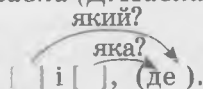
[], (якою), і [], (що).

Розділові
знаки

- дві або більше частини з'єднані сурядним зв'язком і мають спільну підрядну частину. **НАПРИКЛАД:** *Коли в лісах ще ревели буй-тури, Даждбогу сонце приміряло німб і люди чорноліської культури жили, співали, сіяли свій хліб* (Л. Костенко).

Кому не ставимо між двома головними частинами речення, з'єднаними одиничними сполучниками *чи, або, та (і), і (й)*, якщо вони мають спільну підрядну частину. **НАПРИКЛАД:** *Цей той папір від часу не зотлів і пам'ятка лишилась людам здавна, де за неграмотних французьких королів підписувалась Ганна Ярославна* (Д. Павличко).

274 I. Розгляньте схеми, які відображають найпростіші комбінації розміщення частин у складному реченні з сурядним і підрядним зв'язком. Опишіть усно кожную схему (кількість частин, вид зв'язку, розділові знаки).

1. [], i [], (). 2. [], (), i [].
3. [], (), i [], (). 4. [] i [], ().

II. Складіть і запишіть речення за кожною схемою.

275 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення.

ХТО НАЙПРИМІТНІШИЙ

Тільки-но сонце весняно плюснуло на широкий вигін, що за селом, а мати-й-мачуха вже й затеплила свої жовті ліхтарики. І стала найпримітнішою на вигоні. Потім кущиста кропива, сердито розпихаючи пріле бадилляччя, погнала вгору. І вже найпримітнішою стала вона. Згодом зазолотіли кульбаби, і всім здалося, що на вигоні тільки вони й ростуть.

За такими вдатними сусідами куденькому споришеві ніяк і показатися. Та він і не пнеться. Примостився там, де вже інші рости не захотіли, та й за-кучерявилося при самій землі. Але саме до споришу тягнуться влітку корови, обминаючи його квітчастих сусідів. Саме за ним нишпорять вівці і кози. Цю травку-муравку і кури пощипують, і гуси поскубують. А восени пола-сувати споришевими зернятками-горішками злітаються цілі зграї дикого птаства. От і розберись, хто найпримітніший на вигоні (За Є. Шморгуном).

II. Випишіть складні речення з сурядним і підрядним зв'язком. Підкресліть у них граматичні основи. Простежте, як ці речення допомагають точніше й компактніше висловити думку, деталізувати її.

III. Укажіть у тексті слова, до яких можна дібрати синоніми. Спробуйте замінити ці слова дібраними синонімами. Як змінюється при цьому зміст речення?

З ГЛИБИН МОВОЗНАВСТВА

Появі складних речень з різними видами зв'язку сприяли розвиток свідомості людини, поступове пізнання та осягнення нею складних зв'язків

між явищами дійсності, а також її прагнення точніше, компактніше висловити думку.

Речення з різними видами зв'язку дають змогу деталізувати, уточнювати висловлені думки, висвітлювати додаткові відомості, не виходячи за межі одного речення. Такі конструкції компактні, економні у використанні мовленнєвого матеріалу.

276 І. Спишіть речення. Установіть, зі скількох частин побудоване кожне з них. Підкресліть граматичні основи. Який зв'язок є визначальним у поданих реченнях – сурядний чи підрядний?

1. На луках між купинками ще не зійшла роса, і Василькові довелося закотити холоші, щоб не забейкатися* (*Г. Тютюнник*). 2. Довго слухав того вечора Валерій Іванович сповідь архітектора, і боляче було чути, як раз у раз зривається в стражданні голос цієї мужньої людини (*О. Гончар*). 3. Яким би не ішов я шляхом, якою б думкою не йшов, ім'я твоє любистком пахне, а душу пеленає шовк (*П. Мовчан*). 4. З-за хмар прозирнуло сонце, і стало видно далекі сірі села, ріденькі переліски, припушені інеем, та чорну смугу дороги попереду, що п'ялася посеред снігів на гору (*Г. Тютюнник*). 5. Забравшись на тин, я трусонув гілляку, і на стежку, в картоплю, бадилля якої вже темніло й жухло, важко, смачно загупали яблука (*В. Дрозд*).

* *Забейкатися* – (діал.) замочити одяг, вимокнути.

II. Накресліть схеми речень. Визначте види підрядних частин.

277 Прочитайте речення. Визначте їхній вид. Чим вони подібні між собою? Сформулюйте спільне пунктуаційне правило для обох речень.

1. Ще тримались по садках пізні сливи і пізніми яблуками було обкидано гілля, як раптово пішов сніг (*Є. Гуцало*). 2. Море так невинно голубіє під стінами скель і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється (*М. Коцюбинський*).

278 Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть підрядні частини. Накресліть схеми двох речень (на вибір).

1. Сади осипалися милі що чарували так мене і знов Дніпра чекають хвилі коли їх крига одягне (*В. Сосюра*). 2. Спускався негустий блакитний вечір і навіть через вікна було видно як пухнасті сніги одсвічувались рожевими і малиновими бризками зорі (*М. Стельмах*). 3. Рої метеликів летять на квіти щоб далі й далі знов летіти і бджіл гуде незримий дзвін в гарячущині (*В. Сосюра*). 4. Повертало на обід але здавалося що день ще й не починався (*С. Склярченко*). 5. Ми українці нація яка споконвіку прагне багато знати а це утверджує нашу віру що вічно будемо на цій землі (*Я. Гоян*).

II. Якими частинами мови є виділені слова? Обґрунтуйте орфограми.

279 *два – чотири – всі разом*. Доведіть, що в поданому реченні потрібно поставити лише одну кому. Де саме? Накресліть схему речення.

Коли задзвонить сон-трава в діброві і обізвуться в небі лебеді земля святкову одягне обнову й веснянки закружляють по воді (*М. Стельмах*).

Розділові
знаки

При збігу сполучників перед другим із них кому не ставимо тоді, коли в наступній частині речення наявні співвідносні слова *то, так*. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

1. Лось сподівався побачити схід сонця, і коли під його променями забронзовіли верхівки, то лось наче аж полегшав (Є. Гуцало).

2. З того вечора я часто приходив до дядька Себастьяна, і, коли він мав час, ми разом читали якусь книгу (М. Стельмах).

Якщо перший із двох сполучників протиставний (а, але, однак і т. ін.), то кому після нього взагалі не ставимо. **НАПРИКЛАД:** Туман пах бузковим цвітом, а коли почав розходитись, крізь його тонкий просинюватий серпанок виступили по горі бузкові вали (Гр. Тютюнник).

280 Доповніть подані речення однією чи двома частинами так, щоб утворилися складні речення з різними видами зв'язку. Утворені речення запишіть.

1. Не було вже у світі нічого, що могло б здивувати діда Вараву (В. Нестайко). 2. Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері, а й пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі (Г. Тютюнник). 3. Люди повинні більше дивитися на зорі (М. Стельмах). 4. Темінь упала на місто раптово, начебто хто спустив завісу (В. Шевчук). 5. З будинків віє теплим спокоєм (А. Дністровий).

281 Прочитайте вірш. Поясніть інтонацію. Накресліть схеми речень.

ЛЕБЕДІ У ПОЛІ

Знову ледве мріють лебеді у полі,
а навколо білий холод і зима,
і, як мати, стала за селом тополя,
що чекає сина, а його нема.
Знову ледве мріють лебеді у полі,
сіється донизу лебединий пух,
а тополя, змерзши, вітами поволі
б'є себе у груди, щоб зігріти дух.

(Є. Гуцало)

Лебеді

1. Складні речення із сурядним і підрядним зв'язком бувають трьох різновидів.
2. Між двома головними частинами складного речення не ставиться кома, якщо вони з'єднані одиничним єднальним чи розділовим сполучником і мають спільну підрядну частину.

§ 28. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ЗІ СПОЛУЧНИКОВИМ І БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Про те, які є різновиди речень зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, та про особливості їхньої будови

ПРИГАДАЙТЕ! Чим різниться сполучниковий і безсполучниковий зв'язок?

282 Прочитайте речення. Зверніть увагу на їхню структуру та зв'язок між частинами. Зробіть висновок про особливості будови цих речень.

1. Наслідки вашої праці оцінять інші, дбайте лише про те, щоб серце ваше було чисте й справедливе (Д. Рескін). 2. Стародавня Ольвія давно їх цікавить обох, давно їм хочеться досліджувати, розкопувати її, занесену пісками, щоб дізнатися, чому вона загинула, чому люди покинули її (О. Гончар).

Особливості речень

У складному реченні зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком одні частини поєднуються за допомогою сполучників чи сполучних слів та інтонації, а інші – лише інтонації. **НАПРИКЛАД:** Вже на річках дитячий галас вищих, холонуть дні, і все навкруг холодне (Г. Дудка). [], [], і []. У цьому реченні між першою і другою частинами безсполучниковий зв'язок, між другою й третьою – сполучниковий.

Структурні різновиди

Складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком діляться на **три різновиди:**

• складні речення з **сурядним і безсполучниковим зв'язком.** **НАПРИКЛАД:** Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють (Т. Шевченко).

[], [], а [].

• складні речення з **підрядним і безсполучниковим зв'язком.** **НАПРИКЛАД:** Споконвіку в народі побутувало: хто першим побачить цвіт ліщини, тому він ніс постріти (П. Стефанов).

кому?
[] : (хто), []

• складні речення з **сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.** **НАПРИКЛАД:** Жодна мова ніколи не розвивається ізольовано; вона завжди зазнає більшого чи меншого впливу інших мов, і саме вплив інших мов, які так чи інакше контактують з нею (М. Жовтобрюх).

які?
[] : [], і [], (які).

283

1. Спишіть спочатку складні речення з безсполучниковим і сурядним зв'язком, потім – із безсполучниковим і підрядним, а потім – із безсполучниковим, сурядним і підрядним. Підкресліть граматичні основи.

1. Птицю вабить рідний берег, і лишає вирій птиця, лиш дихне весна із півдня, лиш набруняться сади (І. Вирган). 2. Жито вже кинуло колос і змінило барву стебел та листків: до зеленавості влилася сивина, ніби його хтось попелом трохи притрусив (М. Малиновська). 3. Упав мороз на листя посіріле, яри заслало сиве полотно, збирають ночі зорі у рядно, і сонце в хмарах ніжиться без діла (В. Симоненко). 4. Як хочеться, щоб всі на світі люди не забували: ти усе ж людина (Г. Дудка). 5. Я пам'ятаю: сніг на землю падав і припадав до мерзлої землі, а батько вносив яблуко із саду, останнє, що сховалось у гіллі (Г. Дудка). 6. Зацвіли, забуяли вишні, забіліло кругом вночі, і кантату* весни одвічну замузичили знов дощі (В. Буденний).

* *Кантата* – великий урочистий музичний твір, що його виконують солісти і хор у супроводі оркестру.

II. Схарактеризуйте засоби поєднання частин у складних реченнях, поясніть уживання розділових знаків. Накресліть схеми трьох речень (на вибір).

III. Частини яких складних речень співвідносяться з односкладними реченнями?

284 *ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.* Прочитайте речення. Які помилки у вживанні розділових знаків у ньому допущено? Накресліть схему речення.

Мені стало радісно, легко і тепер я знаю: настала весна, і зимі нема більш вороття (*В. Земляк*).

285 I. Схарактеризуйте речення за поданими схемами.

1. (), [], i [], (). 2. [], [], i [], (). 3. [], (), [], i [], []. 4. [], та [], []. 5. [] : [], (), ().

II. За трьома схемами (на вибір) складіть і запишіть речення.

286 I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте види речень. Накресліть схеми.

1. Я навек той день запам'ятав з буйних яблунь білий цвіт злітав тихо тихо падав білий цвіт наче мрія неповторних літ (*Г. Тютюнник*). 2. Квітка рвучко тягнеться до сонця і пружніє листя молоде в'ються стебел оксамитні гронця бо весна пробудження іде (*П. Горецький*). 3. За конюшиною білою повинню стояли гречки над ними в удовиній самотині сумувала груша-дичка а біля неї перепілка розпачливим голосом скликала своїх діток яких порозгублювала на зжатоку полі (*М. Стельмах*). 4. Я знаю тут проходили бої і вороги ломились в ці ворота (*В. Грінчак*). 5. Цвітуть сади духмяно пахне рута і соловейко спокою не знає (*Є. Гуцало*). 6. У вилисах дніпровської води що воям князя рани омивала я бачу захлинається навал свавільної фашистської орди (*М. Боровко*). 7. Якось раптово зчах і зів'яз рум'яний красень-вечір швидко густішали сутінки що невдовзі переросли в темряву на небі висіялися дрібненькі миготливі зірки... (*В. Малик*).

II. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми.

287 Перебудуйте два речення (на вибір) на складнопідрядні з однорідною і послідовною підрядністю, два інших речення (на вибір) – на складні з безсполучниковим та сполучниковим зв'язком. Перебудовані речення запишіть.

1. Під вікнами починають цвісти мальви. 2. Над нами гудуть бджоли й пустуни джмелі. 3. Ми повільно підійшли до лісового озера. 4. На землю тихо ступає ніч. 5. Берег засинає проти ночі.

288 I. Прочитайте виразно вірш. Скільки граматичних основ має кожне речення тексту? Визначте розряди сполучників, використаних у реченнях. Усно обґрунтуйте вживання розділових знаків.

Ромашки заплющили очі,
Дзвіночки примовкли в зеленій траві,
Щоб не сполохати кохання,
Що тільки-но народилося
І глянуло на світ довірливими очима.
Воно таке ніжне,

Що йому вадить і багато сонця,
І людський натовп, і галас, і метушня,
А сонячні промені
Вітер зв'язав у пучок
Та й поклав дозрівати
На білій хмарині...

(Г. Дудка)

II. Розгляньте схеми. Яка з них відображає структуру першого речення вірша, а яка – другого? Визначте вид кожного речення. Накресліть подані схеми, позначаючи в них засоби зв'язку між частинами та ставлячи питання до підрядних частин.

1. [], [], (), (). 2. [], (), [].

289 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми. Накресліть схеми речень.

1. Очі ніби з весен хмари у них і подив вітру від того білоповеневого квіту що затоплює навесні цей підлісний масив міста і якась сторожкість яку можна побачити тільки в очах матері і мудра задума що влягається десь глибоко барвою яблуневої пори золотої осені (*В. Качкан*). 2. Я цілую щодня твоє небо зоряне на твоєму плечі спить Мала Ведмедича і коли твоє серце десь в Австралії сердиться в Україні у хмари злітають ворони (*О. Мардус*).

II. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

290 Поясніть значення поданих фразеологізмів. За потреби скористайтесь фразеологічним словником. Із двома фразеологізмами (на вибір) складіть і запишіть складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

Шукати голку в копиці сіна, вітер в голові гуляє, сізіфова праця, гра-ти першу скрипку, танталові муки, витрішки продавати, з комарів носок, ніде голці впасти, руки чешуться, переливати з пустого в порожнє.

291 I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Чи є в тексті речення з різними видами зв'язку? Обґрунтуйте свою відповідь.

С. Васильківський. Таврида

НАРОДНІ ПРИКМЕТИ

Сьогодні коли маємо густу сітку метеорологічних станцій та космічних лабораторій можемо отримати найповнішу інформацію про погоду а у віддалені часи наші предки розраховували лише на власний досвід. Своєрідними барометрами були свійські та дикі тварини птахи комахи рослини тощо. Неабиякі знавці народної метеорології досте-менно знають погода невдовзі зіпсу-ється якщо молодик з крутими ро-

гами. Якщо з положистими то гожою дниною порадують найближчі дні.

Придивіться до жовтої акації якщо її квіти сильно пахнуть і над ними в'ються комарі бути негоді. Якщо у вас біля вікна росте шипшина то при-

дивіться до її цвіту якщо вранці пуп'янки не розпустилися невдовзі насуне дощова хмара (За В. Скуратівським).

II. Які народні прикмети, пов'язані з передбаченням погоди, ви знаєте? Розпитайте про них у своїх рідних, знайомих. На основі цих розповідей складіть два речення з різними видами зв'язку.

- ВІСНОВКИ**
1. У складних реченнях зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком обов'язково дві або більше частин поєднані без сполучників чи сполучних слів і дві або більше частин поєднані за допомогою сполучників чи сполучних слів.
 2. Такі речення поділяються на три різновиди.

§ 29. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ»

292 I. Прочитайте текст. Яку основну думку висловлює автор? Чи згодні ви з ним?

ЛЬОДОХІД

Хто не любить дивитися льодохід! Кому він не подобається!..

Усі поспішаємо до річки, коли дізнаємося, що крига рушила, бо є щось незвичайне в льодоході. Кожна крижинка в безперервному русі, кожній знаходиться тут робота.

Однак, милуючись льодоходом, чи не думаємо ми більше про його шкоду, ніж про його користь? Він, мовляв, зносить мости, руйнує греблі, трощить млини, нерідко відбирає серед нас надто необережних...

Але ось однієї весни, як плин річки перепинила новозбудована гребля, льодоходу на ній не було. Крига розтала. І річкою запанував якийсь смуток, байдужість до життя. Її береги осувалися, її дно покритися баговинням і смердючими водоростями, вода стала гнила, каламутна. Річці нікуди було поспішати, вона мовби помирала, і ніхто не міг їй допомогти. І зрозуміли тоді всі, що рікам необхідний плин, необхідні льодоходи так само, як і людям.

Нехай ламаються старезні мости і млини, нехай руйнуються старі греблі, зате не буде байдужості до життя, бо оновлюється все, що пережило льодохід (За В. Земляком).

Льодохід

II. Виконайте подані завдання до тексту.

1. Випишіть із тексту складні речення, підкресліть у них члени речення.
2. Визначте види виписаних складних речень.
3. Накресліть схеми виписаних складних речень із різними видами зв'язку.
4. Укажіть художні засоби, використані автором. Поясніть їхню роль у тексті.
5. Знайдіть і поясніть орфограми.

Синтаксичний розбір складного речення з різними видами зв'язку**Послідовність розбору**

1. Указати, що речення складне з різними видами зв'язку: сполучниковим (сурядним, підрядним), безсполучниковим.
2. Указати вид речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
3. Установити кількість частин у складному, пояснити, як частини зв'язані між собою.
4. Пояснити розділові знаки між частинами.
5. Накреслити схему.

Під час повного синтаксичного розбору кожна частина складного речення розбирається як просте речення.

Зразок усного розбору

Каштани підносять свічі, тополі співають ввись, і шепоти таємничі по кронах дерев пронесли (М. Бажан).

Речення складне з різними видами зв'язку (сурядним і безсполучниковим), розповідне, неокличне, має три частини, перша і друга поєднані лише інтонацією, друга і третя – інтонацією та сурядним сполучником і, між частинами ставимо коми.

Зразок письмового розбору

Каштани підносять свічі, тополі співають ввись, і шепоти таємничі по кронах дерев пронесли (М. Бажан).

Речення складне з різн. видами зв'язку (сурядн., безсполучн.), розп., неокл., три частини. [], [], і [].

293 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть сполучники та сполучні слова. Усно визначте види речень.

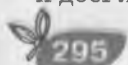
1. Сонечко встає і в росі трава біля школи в нас зацвітають віти (А. Малишко).
2. Завжди мене чекає мати для неї я мале дитя що перший крок пройшло від хати іще не знаючи життя (Р. Братунь).
3. Мова це доля народу і вона залежить від того як ревно всі ми плекатимемо її (О. Гончар).
4. Коли б спитав мене хто-небудь яку музику любив у ранньому дитинстві який інструмент яких музик я б сказав що більше за все я любив слухати klepanня коси (О. Довженко).
5. Цвітуть березневі сніги співають струмочками все довкола озивається мотивом радості і найдужче її чути у світлі сонця яке й творить священну, нетлінну красу весни (Є. Гуцало).
6. Цього літа не чути на Десні свистків пароплавів не гримить сердитий окрик плотового і не в'ється синій димок рибалки на кручі (О. Десняк).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір трьох речень (на вибір).

294 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Охарактеризуйте усно зв'язки між частинами. Накресліть схеми речень.

1. З цієї хвилини все те що він бачив навколо себе чув і відчував повнилося для нього новим змістом йому ніби вставили інші очі і він ними бачив

тепер те чого раніше не помічав йому ніби підмінили душу і він відчував те про що раніше не здогадувався (*Гр. Тютюнник*). 2. Деся далеко у Чорному яру шуміли весняні води і той шум був із якимось особливим сердитим сичанням ніби ті води заливали величезне кострище що ніяк не хотіло гаснути (*Гр. Тютюнник*). 3. З'ївши вареника я падаю в натоптані снігом санки дядько Себаст'ян уможується на передку і ось уже кінь виносить нас у широкий засніжений світ де у паморозі срібно туманіють верби де вітряки остуджують сонце а річка погойдує переспілі китиці отого очерету в якому й досі живуть чиїсь сумні голоси (*М. Стельмах*).

295 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

Варіант А. Напишіть невеликий твір (5–7 речень) у публіцистичному стилі на екологічну тему. Використайте в структурі тексту два речення з різними видами зв'язку.

Варіант Б. Складіть і запишіть три речення з різними видами зв'язку про необхідність охорони рослинного і тваринного світу.

296 **МІКРОФОН.** Продовжте фрази.

1. Вивчивши тему «Складне речення з різними видами зв'язку», я зрозумів (зрозуміла), що...
2. Найскладнішим під час вивчення цієї теми для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

297 Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з тими, що подані наприкінці підручника. За потреби повторіть відповідний матеріал розділу.

ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Складним із різними видами зв'язку є речення:

- А Рушники, які часто розвішували над вікнами і дверима, мали оберігати оселю від усього нечистого, що могло до неї потрапити (*В. Супруненко*).
- Б Липневий день догоряє де за сутінками густих височенних дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сяйно-білих стінах верхівки собору, що вигнався стрімко в небо (*І. Багрянний*).
- В Тільки крота не видно було: він кидався глибоко в норі з поверха на поверх свого житла і не тямив, що воно там коїться на горі (*Гр. Тютюнник*).
- Г Перед його очима у буйних травах, у перелісках і між могутніми деревами повільно бродили великі пречудові тварини (*П. Загребельний*).

2. Складним із сурядним і підрядним зв'язком є речення:

- А Зненацька за одну ніч упав сніг, і тепер кущі лежали під холодним бідаво-голубим небом якісь мовби затишнілі, вирізьблювалося виразно на сніговій білості кожне дерево, яскрили під сонцем широкі галявини (*П. Загребельний*).
- Б Саме тоді викінчено Софію Київську, і собор стояв рожевим дивом посеред білих снігів, а невидимий християнський Бог ждав, щоб його намалювали на стінах, упевнений у своїй незамінності (*П. Загребельний*).
- В Ці жінки виходили своїми ногами довколишні яри, ліси та луки, їм відомо, де ще збереглися зовсім рідкісні рослини (*Є. Гуцало*).
- Г На землі різні справи є, звісно, та слід твердо усім пам'ятати: не буває нічийного крісла, лиш буває нічийна лопата (*Г. Дудка*).

3. Речення *Там, де став явір понад плями, знову я чую відлуння пісень: одна верба співає ночами, друга верба співає удень (В. Марсюк)* є складним із різними видами зв'язку, а саме:
А із сурядним і підрядним зв'язком;
Б із сурядним і безсполучниковим зв'язком;
В із підрядним і безсполучниковим зв'язком;
Г із сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.
4. Реченню *Сніг у полі побілішав, тепер проміння не тоне в гострій млі, що насичувала повітря, не гасне у розстелених під ногами полотнах, що зараз нагадують молочні дзеркала й відображаються у високості...* (Є. Гуцало) відповідає схема:
А [], [], (), [], ().
Б [], [], (), ().
В [], (), ().
Г [], [], (), [], ().
5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні:
А Коли є і звичаї, і традиції, і пісні, то приймаєш їх як щось цілком природне, а, коли це зникає, то починаєш докопуватися до причин зникнення того, що раніше тобі здавалося незникненням (В. Голобо-родько).
Б Мати вірила: земля усе знає, що говорить чи думає чоловік; на са-моті вона тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радіщі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого і роботящого і ледачого (М. Стельмах).
В Я чекав тебе з хмари рожево-ніжної, із ранкових туманів, з небесних октав, коли думи збігалися з мли бездоріжньої і незвіданий смуток за душу смоктав (В. Симоненко).
Г Дивись: де сонце умивалось, там стільки крапель золотих кульбаби-них в траві zostалося, що й небо мружиться від них (Д. Іванов).
6. Речення *Я відриваю голову від землі, а біля мене аж переїхтується од сміху Люба, у її руці погойдуються чимось напаківана торбинка, і дівчи-на кладе її на те саме місце, до якого тиснулось моє вухо (М. Стельмах)* складається з:
А трьох частин;
Б чотирьох частин;
В п'яти частин;
Г шести частин.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. На які групи поділяються складні речення з різними видами зв'язку?
2. Розкажіть про особливості структури складних речень із сурядним і підрядним зв'язком. Наведіть приклади.
3. Які є різновиди складних речень із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком? Розкажіть про особливості структури кожного з них.
4. Розкажіть про роль складних речень із різними видами зв'язку в мовленні.
5. Складіть два речення, у кожному з яких був би представлений сурядний, підрядний і безсполучниковий зв'язок. Накресліть схеми цих речень.

ЦІКАВО ЗНАТИ!

СЛОВ'ЯНСЬКА АБЕТКА

Кирилиця – одна з двох (разом із глаголицею) перших слов'янських

абеток, створена на основі давньогрецького письма.

У 863 р. князь Ростислав звернувся до Візантії з проханням прислати до Великоморавської держави християнських місіонерів (проповідників), які змогли б посприяти веденню богослужіння на її теренах слов'янською мовою. Цими місіонерами стали солунські брати Кирило та Мефодій. Саме для того, щоб слов'яни змогли читати Біблію (а на той час вона була переписана давньогрецькою мовою), і створили Кирило та Мефодій нову слов'янську абетку, яку на честь Кирила назвали «кирилицею».

У давню кирилицю ввійшли 24 літери грецького алфавіту (а, в, г, д, є, з, н, і, к, л, м, п, о, р, с, т, ф, х, ѿ, ѡ, ѣ, ѥ) та 12 спеціальних знаків на позначення характерних звуків слов'янської фонетичної системи. Пізніше кирилиця лягла в основу багатьох слов'янських абеток, у тому числі й української (З довідника).

БУТИ НА СЬОМОМУ НЕБІ

Цей вислів означає найвищу ступінь блаженства та щастя.

А з'явився він завдяки ідеї грецького вченого Арістотеля про те, що світ складається з семи нерухомих сфер, на яких знаходяться всі зорі на планеті. Ось саме сьома сфера, на думку Арістотеля, й була місцем, де живуть боги, які проводять свій час у безтурботних радощах та веселощах.

АСТРОНОМІЧНІ НАЗВИ

Усі сузір'я в Україні мають виразні назви, які відображають народне світосприйняття. Так, *Велику Ведмедицю* в народі називають *Віз*, *Ківш*, а *Малу Ведмедицю* – *Пасіка*; сузір'я *Орел* – *Дівчина з відрами*; *Оріон* – *Косарі*, *Чепіги*, *Граблі*; *Плеяди* – *Квочка з курчатами*; *Молочний Шлях* – *Чумацький Шлях* тощо.

Цікаво, що різні народи називають сузір'я по-своєму. Так, *Велика Ведмедиця* у східних народів називається *Кінь на припоні*, у північних народів – *Лось*, у мешканців Нової Гвінеї – *Морський орел* (З посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

Календар – це система літочислення.

Походить ця назва від латинського слова *calendarium*, що означає – боргова книжка. Річ у тім, що в Давньому Римі боржники виплачували своїм кредиторам відсотки першого дня кожного місяця. Дні ці звалися *календи*. Звідси й пішла ця назва. У ті ж часи виник і вислів «*відкласти щось до грецької календи*». Оскільки *календ* у греків ніколи не було, вислів цей означає «*ніколи цього не робити*». Подібне значення має вислів, що використовується в нашій мові, – «*після дощичка в четвер*».

ЗВ'ЯЗОК СЛІВ У СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

пробачте *мені* (а не *мене*)
мені болить (а не *мене*)
 дотримати *слова* (а не *слово*)
 оволодіти *ситуацією* (а не *ситуацію*)
 опанувати *професію* (а не *професією*)
 ігнорувати *попередження* (а не *попередженням*)
 ігнорувати *закони* (а не *законами*)
 завдати *шкоди* (а не *шкоду*)
 зазнати *невдачі* (а не *невдачу*)
 зрадити *принципи* (а не *принципам*)
 називати *на ім'я* (а не *по імені*)
 звернутися *за адресою* (а не *по адресі*)
 відправити *поштою* (а не *по пошті*)
 прийшов *у справі* (а не *по справі*)
 комісія *для складання* (а не *по складанню*)
 заходи *щодо поліпшення* (а не *по поліпшенню*)
 сталося *через недбальство* (а не *із-за недбальства*)
 один раз *на місяць* (а не *в місяць*)
 ввести *до складу* (а не *в склад*)

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Загрожувати – містити в собі або становити собою якусь загрозу, небезпеку; бути неминучим для когось (*загрожувати народам, загрожує ко-мусь небезпека*).

Погрожувати – грозити покаранням, залякувати чим-небудь, нахва-лятися (*погрожувати війною*).

Загроза. У сполученні: *загроза страшна, воєнна; миру, життю; для людства; відвернути загрозу*.

Погроза. У сполученні: *погроза відверта, неприхована; безперервні, по-стійні; батька, ворогів; вдаватися до погрози*.

Змушувати – спонукати, заставляти когось (*переважно обставинами*) ви-конувати щось, робити що-небудь (*змушувати працювати, задумуватися*).

Примувувати – вимагати від когось виконання чогось усупереч його волі, бажанню (*примувувати вийти, скоритися, скласти зброю*).

НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

невтямкі	нізащо, присл.	одина́дцять
нена́видіти	ні за що́ (даремно)	окрім
непі́знаний	обі́йстя	о́лень
непі́знаний	обі́руч	опі́вночі
неска́заний	обі́цянка	пе́чений, дієприкм.
неска́заний	обра́ти,	пече́ний, прикм.
несі́ти, несемо́	обере́ш,	пли́сти,
несу́чі	оберемо́,	пливемо́,
ні за що́ (немає за що)	обере́те	пливемо́

Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її. Борімося за красу мови, за правильність мови, за приступність мови, за багатство мови.

М. Рильський

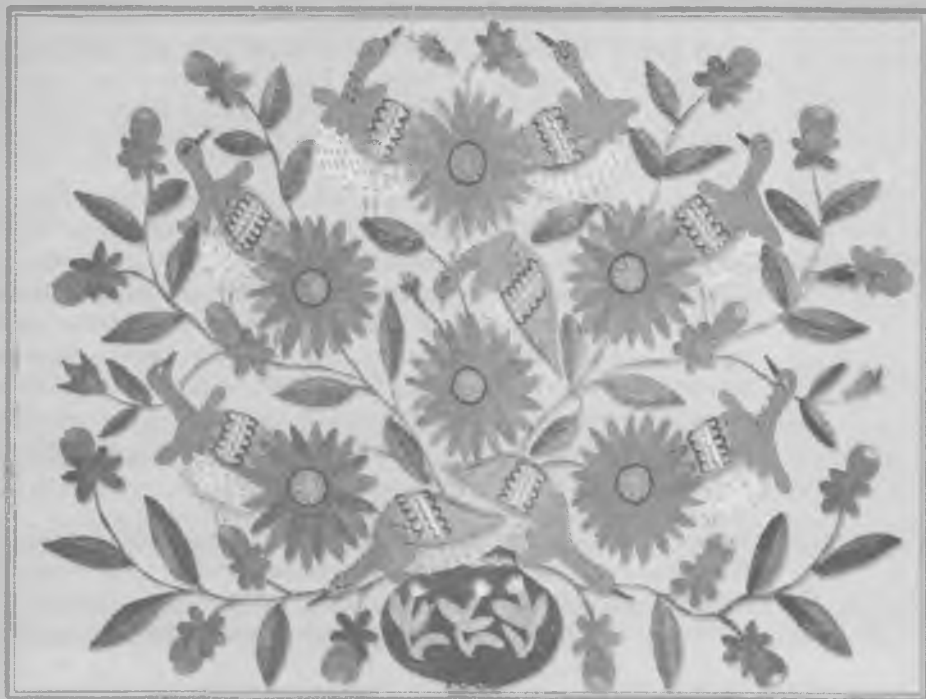
Складне синтаксичне ціле (ССЦ)

Ви знатимете:

- основні ознаки ССЦ;
- види і засоби міжфразного зв'язку.

Ви вмітимете:

- знаходити ССЦ в тексті;
- визначати істотні ознаки ССЦ, види і засоби міжфразного зв'язку, мікротеми, співвідношення ССЦ з абзацом;
- оцінювати виражальні можливості ССЦ різних типів і стилів мовлення;
- конструювати тексти, доцільно розподіляючи їх на ССЦ й абзаци;
- використовувати виражальні можливості ССЦ у мовленні.

§ 30. ПОНЯТТЯ ПРО СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ

Про основні ознаки ССЦ, його композицію, особливості інтонації та роль у мовленні

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке текст? Які його основні ознаки?

299 Прочитайте текст, зверніть увагу на групи речень, відокремлені абзацом. Простежте, якими засобами пов'язані речення в групах і яка думка розвивається в кожній з них. Зробіть висновок про особливості групування речень у тексті та основні ознаки таких груп.

Скільки сягає око – усе навколо вкрите кригою. Часом ця крижана пустеля нагадує розбурхане море, хвилі якого раптом скам'яніли, замерзли. Це порівняння викликають мільйони торосів – крижин, що стирчать поламаними скелями в кілька метрів заввишки. Іноді серед цих торосистих полів трапляються чималі прогалини абсолютно рівної криги. Здається, що це аеродроми, які виготувала сама природа.

На одному з крижаних аеродромів, у самому серці цієї пустелі, підносила невеличка хатина, побудована людською рукою. Стіни й покрівля хатини блискотіли під місячним сяйвом. Хатина була збудована з криги. Під однією стіною вітер намів кучугуру снігу. Поруч стояв намет, а біля нього – якась коробка і тичка з флюгером (За М. Трублаїні).

У мовленні окремі речення не виступають ізольовано, а поєднуються у своєрідні групи (блоки), які називаються складним синтаксичним цілим.

Основні
ознаки

Складне синтаксичне ціле (ССЦ) – це група речень, поєднаних між собою в одне ціле за змістом і граматично, які виражають розвиток певної думки. *Наприклад: Вітер налетів несподівано. З неймовірною швидкістю запінилися хвилі. Збурений простір наближався до пароплава, що стояв за милю від берега. Раптовий шторм нагадавав грім з ясного неба. З тоненької трубки біля димаря з хрипом вирвалася пара. То був довгий тривожний сигнал (М. Трублаїні).*

Зв'язок
речень

Єдність ССЦ організовують **міжфразні зв'язки**, тобто зв'язки між реченнями тексту. Основою, на якій побудовано ССЦ як окрему синтаксичну одиницю, є **змістовий зв'язок**. Речення в ССЦ настільки тісно пов'язані між собою за змістом, що, взяті окремо, мають вигляд, як правило, неповних, незакінчених. Крім того, речення в ССЦ поєднуються і за допомогою **мовних засобів** (повторення слів, уживання синонімів, сполучників, займенників тощо).

Мікротема

У межах тексту ССЦ виступає його складовим компонентом. Частина загальної теми тексту називається **мікротемою**. Мікротемі розкривають кілька речень тексту, найбільш значуще з-поміж яких називається **тематичним**.

Композиція ССЦ

Як правило, ССЦ складається з трьох частин: зачину, основної частини й кінцівки.

ОСОБЛИВОСТІ ЧАСТИН ССЦ	
Частини ССЦ	Особливості
Зачин	виражається основна думка висловлювання. Це найбільш самостійне значуще речення в межах ССЦ, що може навіть виділятися в окремий абзац
Основна частина	розгортається, конкретизується думка, виражена в зачині. Складається здебільшого з кількох речень
Кінцівка	міститься висновок, який випливає зі змісту середньої частини. Кінцівка не обов'язкова

НАПРИКЛАД Прийшла осінь. У зелені коси беріз вплелися золоті стрічки. Різнобарвним полум'ям горять осики, дикі груші. Червоніють китиці ягід на горобинах. На лісовій ліщині дозріли горіхи. Важкі коричневі жолуді падають з дубів. Лісовим мешканцям настав час заготовляти на зиму харчі (О. Пархоменко).

У наведеному ССЦ перше речення є зачином, а останнє – кінцівкою.

Інтонація

В усному мовленні для поєднання речень ССЦ широко використовується інтонація. Паузи між окремими реченнями ССЦ коротші від пауз, що відокремлюють ССЦ одне від одного. У кінці ССЦ голос значно знижується, а на початку наступного – підвищується.

300 1. Прочитайте уривки з текстів. Доведіть, що це ССЦ. Визначте їхні композиційні елементи (зачин, основну частину, кінцівку). Простежте, як розвивається думка в кожному з них.

1. Гепард – найшвидший звір на Землі. Ні кінь, ні антилопа не обженуть його. За офіційними даними, гепард може розвивати швидкість 112 км/год. А деякі мисливці запевняють, що швидкість бігу гепарда 140 км/год. У нього єдиного з усіх котів кігті не втягуються. Ось тому він бігає, як спринтер* на «шипах» (Із журналу).

* Спринтер – бігун, плавець і т. ін. на коротку дистанцію.

2. В Україні ремез найчастіше селиться на вербі. Деревя дають йому і притулок, і будівельний матеріал. Ремез прилітає до нас на початку квітня і починає будувати гніздо у другій половині місяця. А закінчує лише в травні. Півмісяця споруджується чудова будівля, яка викликає подив і захоплення. Не віриться, що пташка може виткати таку міцну білувату повсть* (Із журналу).

* Повсть – виготовлений із вовни цупкий матеріал, який використовується для вироблення теплого взуття, капелюхів і т. ін.

II. Спишіть перше висловлювання, визначте граматичні основи в його реченнях. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

301 *МОЗКОВИЙ ШТУРМ*. Чи правильне твердження, що складне синтаксичне ціле є синтаксичною одиницею більш високого рівня порівняно з реченням? Чому?

302 I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Розкажіть, чому полотна Катерини Білокур так вразили всесвітньо відомого художника Пабло Пікассо.

К. Білокур. Півонії

КВІТИ КАТЕРИНИ БІЛОКУР

Пабло Пікассо відтулив штору на стіні – й на нього глянули квіти... Таки глянули, бо сонце, що вийшло, виборсалось з густої піняви і стало навпроти вікна кабінету, жадібно наткнулося на кожну їхню пелюстку, заходило пестити їх, ніжити, напувати своїм цілющим теплом. І мальви, півники, чорнобривці, півонії, калачики, жоржини, любисток, ружі, кручені паничі, невісточки, нагідки, королевий світ, волошки, айстри, левкої раптом ожили й потягнулися до світла.

Своїми невидимими корінцями квіти дотягнулися аж до рідної Богданівки, до її чорнозему, без якого вже не могли існувати.

Полотно, на якому вони намальовані, зіткане з льону, що виріс на українській землі, фарби – з олії з цього льону, а намалювала їх жінка, яка без цієї землі була б хіба що перекотиполем. За тисячі кілометрів од рідного дому квіти про це не забули, бо Катерина наділила їх своєю пам'яттю.

Пабло Пікассо заплющив очі. Але перед його зором усе одно стояли квіти, виплекані південним сонцем і чистою та буйною фантазією художниці. Такими бачилися йому квіти лише в дитинстві. На теплих пагорбах рідної Іспанії. Тільки в дитинстві їх можна побачити такими радісними і здивованими очима, тільки не затуркана суєтою душа може отак їх відчутти. І тепер квіти дивилися на нього очима забутих казок і давно забутих ним радостей, таких чистих і благовісних радостей, які випадають людині лише раз на все життя. Їх може подарувати лише батьківщина і дитинство. А ще точніше – батьківщина в дитинстві (За В. Яворівським).

II. Укажіть ССЦ, сформулюйте основну думку та оцініть виражальні можливості кожного з них.

III. Визначте мікротеми тексту та запишіть тематичні речення у формі плану. За планом усно перекажіть текст, виділяючи інтонацією ССЦ.

303 Укладіть словничок асоціацій на тему «Квіти» (8–10 слів). Складіть ССЦ на цю саму тему, використавши речення з відокремленими членами та користуючись укладеним словничком.

304 I. Прочитайте вголос текст, визначте його тип і стиль мовлення. Чи поділяєте ви позицію автора, висловлену в тексті?

ТВОЄ МАЙБУТНЄ

Одним із найважливіших кроків у житті людини є вибір професії. Адже лише займаючись тим, що тебе цікавить, приносить радість, ти відчуватимеш життєву повноцінність. Тому не можна покладатися на випадковість, квапитися. Необхідне найсерйозніше ставлення до цієї проблеми як батьків, так і самих молодих людей.

Набагато частіше впливають на вибір майбутнього фаху батьки, їхня робота, вподобання. Та не завжди це можна вважати найкращим. Свою майбутню спеціальність треба обирати самостійно, цілеспрямовано й не поспіхом.

Часто підлітків ваблять майбутні титули, сцена або великі заробітки. Проте чи можуть подібні аргументи бути остаточними у виборі свого майбутнього? Роблячи ставку на «грошовиті» професії, треба пам'ятати, що вище оплачувана праця буває складнішою й важчою фізично чи розумово, вимагає більшої відповідальності, затрати часу тощо. До того ж гроші не завжди гарантують задоволення роботою.

Тим, хто обирає професію, варто задуматися, чи не оцінюють вони життєві перспективи подібним чином. І не зайве нагадати, що більшість наших громадян мають не «престижні», а корисні, необхідні й цікаві професії (За І. Томаном).

II. Знайдіть у тексті ССЦ, визначте мікротеми. До кожного ССЦ доберіть заголовки, який би виражав основну думку. Обґрунтуйте доцільність розподілу тексту на ССЦ, поясніть інтонацію.

III. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

305 мікрофон. Що треба враховувати, обираючи майбутню професію? Чи ви вже зробили свій вибір?

306 Складіть і запишіть твір на тему «Мій вибір професії» або «Вибір професії», доцільно поділяючи його на ССЦ. Роботу над твором виконайте в такій послідовності: осмисліть тему твору, продумайте основну думку, визначте мікротеми, окресліть ССЦ та як розвиватиметься думка в кожному з них, доберіть ключові слова і словосполучення, складіть план, напишіть твір, перевірте написане.

307 I. Переставте речення так, щоб вони становили ССЦ. Утворений текст запишіть, визначте в ньому композиційні елементи. Поясніть, за яких умов сукупність речень можна вважати ССЦ.

(1)За тихою річечкою, де він колись лежав у окопі, стояло кілька тяжких танків. Короста іржі роз'їдала їхні покорчені останки. (2)Ні, то не кров, то запізнiла червона квітка гороху цвіла на тому, що колись воно несло смерть. (3)На одному скаліченому колесі він раптом побачив живу краплину крові. (4)Наступного дня Марко добрався до тієї місцевості, де майже голіруч зчепився із самою смертю. (5)Марко з несподіванки аж здригнувся і ближче підійшов до танка (За М. Стельмахом).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір одного речення (на вибір). Визначте частину мови кожного слова цього речення.

308 Складіть і запишіть невеликий текст (3 або 4 абзаци), увівши до нього подане ССЦ. Доберіть заголовок, визначте тему й мікротеми вашого тексту. Обґрунтуйте доцільність розподілу вашого тексту на ССЦ.

Був пишний травневий вечір. Сонце заходило за сизу легеньку хмарку й неначе обвело її навкруги золотим, лискучим обручиком. Синє небо було прозоре та глибоке, неначе вода коло берега в морі. На небі подекуди плавали білі хмарки, як леbedі. Покроплена дощиком земля ніби дихала пахощами весняних квіток (*І. Нечуй-Левицький*).

309 Опишіть усно ранок у лісі за допомогою трьох ССЦ, використовуючи подані зачини й кінцівки.

О. Шовкуненко. Пейзаж

Перше ССЦ. Крізь густу шапку дуба пробився перший промінь. ... Сонце йде повагом угору, а за ним змінюється і колір лісу.

Друге ССЦ. Заметушилися сороки. ... І вже ліс сповнився пташиним гамом.

Третє ССЦ. Показало носа зі своєї схованки ведмежа. ... Клипоногий задоволений: ранок сьогодні – як ніколи.

10 За поданим планом запишіть текст, який складався б із трьох ССЦ. Використайте пункти плану як тематичні речення.

ПЛАН

1. Як чарівно грає по царству квітів сонце!
2. У степу збирається на дощ.
3. Через усе небо палає всіма кольорами дугаста веселка.

311 І. Підготуйтеся до написання тексту-опису (на одну сторінку) на тему «Прихід весни»: сформулюйте основну думку; продумайте, зі скількох ССЦ складатиметься текст та яка думка розвиватиметься в кожному з них; запишіть мікротеми; складіть план; доберіть і запишіть ключові слова й словосполучення відповідно до теми, основної думки і плану.

II. Напишіть текст-опис на тему «Прихід весни», користуючись дібраним матеріалом.

1. У ССЦ речення поєднані в одне ціле і виражають розвиток думки.
2. Виступаючи складовою частиною тексту, ССЦ має більшу самостійність і стилістичну довершеність, ніж речення. У складі ССЦ речення пов'язані міжфразними зв'язками. Тому ССЦ порівняно з реченням – синтаксична одиниця вищого порядку.

§ 31. СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ І АБЗАЦ

Про те, як ССЦ співвідноситься з абзацом, та особливості розподілу тексту на ССЦ і абзаци відповідно до комунікативної мети

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке абзац? Яка його роль у тексті?

Абзац

Абзац – це: 1) відступ управо на початку першого рядка для відокремлення однієї частини тексту від іншої; 2) частина тексту між двома такими відступами. З його допомогою на письмі виділяються окремі думки, частини тексту, щоб полегшити читачеві сприйняття висловлювання. Абзац надає тексту певного забарвлення. Зокрема, текст, поділений на невеликі абзаци, справляє враження швидкої, напруженої дії. Повільність, гнітючість створюється великими абзацами.

Співвідношення ССЦ з абзацом

ССЦ нерідко збігається з абзацом, проте ці одиниці не можна ототожнювати. **На відміну від ССЦ, абзац не є одиницею синтаксичного рівня.**

Межі ССЦ і абзацу можуть і не збігатися. Так, в абзац може бути винесене одне речення, а ССЦ – це, як правило, мінімум два речення; в одному абзаці можуть бути два і більше ССЦ; одне ССЦ може бути винесене в два абзаци. Проте певна залежність між розподілом тексту на абзаци і складними синтаксичними цілими існує: чим точніше обидві одиниці вкладаються одна в одну, тим гармонійніше звучить увесь текст.

312 І. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Розкажіть, як потрібно поводити себе в ситуації, описаній у тексті? Чи доводилося вам спостерігати за поведінкою лісових мешканців?

НЕБЕЗПЕЧНА ЗУСТРІЧ

Темна соковита зелень серед жовтого – то були кущі смородини чи малини. Отже, десь поблизу вода... Я почвалав туди і раптом побачив, що кам'яна брила над кущами ожила і посунула понад ними, змінюючи свої обриси. Я зупинився, придивився пильніше і... похолов – та це ж ведмідь!

Бурий, чималенький. Напевно, відстань скрадала його справжні розміри. Я прикипів до місця. Що діяти. Та ведмідь з такою жадобою ласував ягодами, що не помічав мене. Я обережно ліг на бік, звільнив руки від ремінців

рюкзак і, тамуючи подих, дивився на бурого. Подумав: добре, що тут, унизу, немає вітру і звіра не сягає людський запах.

Бедмідь підводився на задніх лапах, передніми водив по кущах і тицjav у них мордою – збирав ягоди. Я лежав на боці, забувши спрагу, і не зводив очей з клишоногого. І хто зна, що переважало зараз у моїх відчуттях – цікавість чи переляк.

Та це не могло тривати довго... Просто над головою стримів великий камінь. Я обережно звівся на ноги, подряпався туди, кленучи дрібні камінці, що сипалися з-під рук і ніг, але бурмило не озирався на той шелест. Видно, звук до сипання гальки та щебеню в горах (Ю. Хорунжий).

II. Укажіть ССЦ, поясніть думку та оцініть виражальні можливості кожного з них. Спробуйте встановити залежність між поділом тексту на абзаци та його змістом.

III. Випишіть із тексту складні речення. Підкресліть у них граматичні основи, накресліть схеми, поясніть розділові знаки.

З ГЛИБИН МОВИЗНАВСТВА

Невідповідність меж абзацу і ССЦ більш характерна для **художнього** стилю, у якому поділ на абзаци базується на поєднанні логіки та емоцій і певною мірою залежить від індивідуальності того, хто пише. Наприклад, абзац може розірвати ССЦ, щоб підкреслити емоційно-експресивні якості висловлювання. У наукових же текстах збігів абзаців і ССЦ значно більше, оскільки такі тексти зорієнтовані на логічну організацію мовлення.

313 I. Прочитайте текст уголос, дотримуючись правильної інтонації. Визначте його тип і стиль мовлення.

ДОЩ

Тихо, й нудно, і спека пекельна...

Нікуди вже далі – ось-ось має щось трапитися.

І десь далеко, за темною смугою лісу, обізвався грім.

Легко й радісно зітхнув густий хутірський парк із столітніми дубами. Тихо забриніли маленькі шибки в низенькій хаті-землянці. Пішла хвиля, аж засвистіла по ланах засохлого жита.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небо.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило й луною розкочувавсь гук над хмарами по широких небесних просторах. А з-під тієї тріскотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба дрібний, як роса холодний, дощ (За С. Васильченком).

II. Простежте розподіл тексту на ССЦ й абзаци. Доведіть, що в кожному новому абзаци розкривається нова тема, але всі частини тексту взаємопов'язані. У яких випадках межі ССЦ і абзаци збігаються, а в яких – ні? Чим це можна пояснити? Поміркуйте, як розподіл тексту на абзаци впливає на його забарвлення.

III. Знайдіть і поясніть вивчені пунктограми.

314 I. Прочитайте текст, який не розподілено на абзаци. Чи відчули ви труднощі в його сприйнятті? Визначте ССЦ, оцініть їхні виражальні можливості. Поділіть усно текст на абзаци. Поясніть, чи зумовлений ваш поділ особливостями змісту тексту.

ВІДВАЖНИЙ ВАТАЖОК

Десь наприкінці XVI–XVII ст. Запорозька Січ стала добре укріпленою прикордонною фортецею України. Саме на той час серед запорожців з'явився ще нікому не відомий Петро Конашевич-Сагайдачний. Про нього знали тільки те, що він раніше служив у одного київського магната і що був дуже освіченою людиною. Уперше ім'я Сагайдачного набуло популярності 1605 р. після морського походу козаків на турецьку фортецю Варну. У тій битві він відзначився хоробрістю. А наступний похід на Кафу – найголовніший невольничий ринок – закріпив за ним славу здібного і відважного козацького ватажка. Кільканадцять тисяч невольників, яких Сагайдачний зі своїми козаками визволив із турецької неволі, рознесли славу про нього по всій Україні. Навесні 1614 р. Сагайдачний почав готуватися до походу на Синоп – велике місто Анатолії. Козаки заходилися будувати нові човни, які були близько 20 метрів завдовжки. На них ставили щоглу і напинали вітрила. До бортів кріпили кочети* на десять або й більше весел. А по боках для більшої стійкості ликом** із липи прив'язували снопи очерету. Оце й була знаменита запорозька чайка... На третій день, подолавши розбурхане море, чайки дісталися до Анатолії. Турецька сторожа не помітила запорожців, бо ж українські човни лише на півтора метра виступали над водою. Зате високі й великі турецькі галери, що стояли в гавані, було добре видно здалека. Побачивши їх, козаки зараз же спустили на чайках вітрила, щоб вороги не виявили їх завчасно. Коли темрява оповила море, козаки підпливли до галер ближче. Сагайдачний дав сигнал до штурму. Сміливість і блискучість, з якими запорожці взяли Синоп, вражали сучасників, а Сагайдачний зажив такої слави серед козацького війська, якої доти не мав жодний отаман. Ніколи перед тим запорожці не мали такої сили, як за гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (За В. Богаєвським).

Пам'ятник П. Сагайдачному
в м. Києві

* *Кочет* – пристосування на човні для прикріплення весла; гніздо для весла.

** *Ліко* – внутрішня частина кори молодих листяних дерев, що легко відокремлюється від стовбура і ділиться на стрічки.

II. Випишіть тематичні речення кожної мікротеми. За виписаними тематичними реченнями стисло перекажіть текст, доповнивши його ССЦ, яке б містило опис моря під час бурі. Переказ запишіть, доцільно розподіляючи його на абзаци.

315 Установіть відповідність між абзацами і ССЦ у творах Квітки-Основ'яненка «Маруся» і П. Куліша «Чорна рада». На основі цих творів доведіть, що розподіл тексту на абзаци є однією з ознак стилю письменника. Оцініть виразальні можливості ССЦ у текстах письменників.

316 Складіть і запишіть невеликий текст (3 або 4 абзаци), увівши до нього подане ССЦ. Доберіть заголовок, визначте тему й мікротеми вашого тексту. Обґрунтуйте доцільність розподілу вашого тексту на ССЦ й абзаци.

На сивій од роси траві по долу пасуться коні. Двоє. Один білої, другий карої масті. То лісникові. Он і хату його видно під байрачком під кручею, і дворище просторе. А посеред дворища вогнище горить і над ним казанок – вечеря вариться (За Гр. Тютюнником).

ВИСЛОВЛЮВАННЯ

ССЦ не можна ототожнювати з абзацом. Це різні категорії, які ґрунтуються на різних засадах. Проте певна залежність між розподілом тексту на абзаци і ССЦ існує.

§ 32. ЗАСОБИ МІЖФРАЗНОГО ЗВ'ЯЗКУ. АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕНЬ У ВИСЛОВЛЮВАННІ

Про те, за допомогою яких засобів поєднуються речення в ССЦ, та про членування речень на «відоме» і «нове»

ПРИГАДАЙТЕ! Які ви знаєте засоби зв'язку речень у тексті?

317 Прочитайте висловлювання, поясніть думку, яка розгортається в ньому. Поміркуйте, з якою метою автор повторює слова. Визначте «відоме» і «нове» в реченнях тексту.

І все ж воно наймиліше у світі, це непоказне село на великій рівнині... Тут пройшло твоє голодране дитинство. Тут учився ти в школі. Тут привчали тебе до роботи. Тут навчився любити світ, і людей, і музику, і літературу. Небо, і зорі, і місяць, і перші радощі, і перші печалі – все для тебе почалося тут, все увійшло і лишилося у тобі навіки. Все, з чого складається людське життя і сама людина (О. Сизоненко).

Лексичні
засоби

Як вам уже відомо, окремі речення поєднуються в складне синтаксичне ціле за допомогою різних **засобів міжфразного зв'язку**. Хоча в основі ССЦ лежить **змістовий зв'язок** його компонентів, проте важливими є й різноманітні лексичні, морфологічні, синтаксичні засоби.

У ролі **лексичних засобів** поєднання окремих речень у ССЦ можуть використовуватися повтор слів, спільнокореневі слова, синоніми, сполучники, займенники, прислівники

тощо. **НАПРИКЛАД:** *Як чарівно грає по царству квітів сонце! Не встигаєш очима за ним, не схопиш усі кольори. А квіти на вітрі! Червоні, сині, білі під хвилю південного вітерця!.. (В. Бабляк).*

У наведеному ССЦ друге речення приєднується до першого за допомогою займенника *ним*, ужитого замість іменника *сонце*, а третє поєднується також з першим шляхом повторення іменника *квіти*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Часто без повтору слів, їхніх форм і спільнокоренових слів не можна забезпечити логічність, стрункість передачі думки. Проте не слід змішувати повтор як засіб зв'язку з повторенням слів у межах одного речення чи неширокого контексту, що є результатом бідного словникового запасу мовця.

Морфологічні засоби

Для поєднання речень у ССЦ можуть використовуватися і **морфологічні засоби**, зокрема єдність видових і часових форм дієслів-присудків. **НАПРИКЛАД:** *Після довгих мандрів у диких горах знайшов юнак брилу білого благородного мармуру. Поглянув на неї і побачив свою кохану. Постала вона перед ним мов жива, втілена в холодному камені. Вогнем натхнення спалахнуло серце юнака, загорівся він жадою діяльності (З легенди).*

У наведеному прикладі присудки всіх речень виражені дієсловами минулого часу доконаного виду.

Синтаксичні засоби

У ролі **синтаксичних засобів** поєднання окремих речень у ССЦ може використовуватися порядок слів і речень, паралелізм побудови речень тощо. **НАПРИКЛАД:** *Мене втомили люди. Мені надокучило бути заїздом, де одвічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміються. Повідчиняти вікна! Провітрити оселю! Нехай увійдуть у хату чистота і спокій (М. Коцюбинський).*

У наведеному прикладі використовується паралелізм побудови речень: з одного боку – розповідні речення (перше і друге), а з іншого – спонукальні (третє–п'яте).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Засоби міжфразного зв'язку не обов'язково мають бути в кожному конкретному ССЦ в повному обсязі. Можуть використовуватися то одні, то інші. Проте в кожному конкретному випадку обов'язковим є змістове об'єднання окремих речень ССЦ.

Актуальне членування речень

Для забезпечення оптимальної зв'язності висловлювання використовується членування речень на дві частини: «відоме» і «нове».

«**Відомим**» (*В*) називаємо ту частину речення, яка вбирає в себе (повторює) щось із висловленого в попередніх реченнях. «**Новим**» (*Н*) називаємо ту частину речення, яка міс-

тить повідомлення, що додається до «відомого». **НАПРИКЛАД:**

В Н

Село розляглося на узвишшях, довкола річки, озер та лугів.

В Н

Навесні тут розливається вода, зеленіють, розвиваючись,

В Н

дерева, прилітає птаство. У річці та в озерах повно риби, в'юнів, раків (Є. Гуцало).

У реченнях **тексту-розповіді** «відомим» є назва осіб (предметів), які виконують дію, а «новим» – назва дії. У реченнях **тексту-опису** «відомим» є назви осіб (предметів), вказівка на місце, а «новим» – їхні ознаки.

318 I. Прочитайте ССЦ, поясніть основну думку кожного з них. Доведіть, що виділені слова служать мовними засобами, за допомогою яких речення тексту пов'язані між собою. Свою відповідь зіставте з міркуванням, поданим нижче.

1. У перші дні після від'їзду дітей Чайчиха не зводила погляду з невеличкого, на чотири крихітні шибки **віконця**, мовби воно приворожило її. До **віконечка**, присідаючи на полінце, тулилася молода вишня. Стара не раз бачила, як **вони** затікали, запікались льодком або волохатились паморозю, а в полудень тримали кетяшини сліз, в яких голубіло небо і червонів одсвіт тужавої, багатої на цвіт брості (*М. Стельмах*).

2. Пізно я **повертався** додому. **Приходив** обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках моєї одєжі **приносив** запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, **сідав** десь на ґанку порожнього дому й **дивився**, як **будувалася** ніч (*М. Коцюбинський*).

II. Укажіть «відоме» і «нове» в реченнях першого ССЦ. Поясніть роль такого членування для забезпечення зв'язності висловлювання.

МІРКУЙТЕ!

У першому ССЦ друге речення приєднується до першого шляхом повторення іменника **віконце**, а третє поєднується з першим за допомогою займенника **вони**, вжитого замість іменника **шибки**.

319 I. Прочитайте подані ССЦ, визначте їхній тип і стиль мовлення. Зверніть увагу на багатство й виразність мовлення.

1. За Вишгородом стоїть на Дніпрі сиза, але з жовтим сутінком імла. А за нею, за Дніпром, над борами і далеко за Десною стоять хмари внизу, над самими борами, неначе високі й важкі чорні гребені Альп. Рівнина там одразу, неначе чудом, стала горяна, неначе у Швейцарії коло Люцерна. А на горах вершки наче куряться димом та парою, розбилися нарізно й понахиляли вершечки на один бік уперед, неначе голови, на схід сонця (*І. Нечуй-Левицький*).

2. І раптом дощ, рясний, краплистий дощ заскакав, сипонув по степу! Ха-ха-ха! – силпе злива кришталевим сміхом по бочці, по Андрієвім капелюсі, по полях. Ха-ха-ха!.. – регочуть під дощем і вітром розгойдані пшениці, дрижить під боєм крапель бриль, басовитим барабаном бубонить

бочка. Сип-підсипай небесного срібла, поливай нас досхочу! Ха-ха-ха!.. (В. Бабляк).

3. Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Це було прекрасно (М. Коцюбинський).

4. Тиша навколо. Колос не шелесне вусом, стеблом вітер не колихне, не проспівает птиця. Не шумить гіллям висока липа, що стоїть обіч доріжки. Певно, тут, біля липи, проходила межа. Хто посадив цю липу на радість вітрам-парубкам? Який легіник стояв у її тіні зі своєю любкою? Чиї пчілки в пору цвітіння збирали з неї мед? Який плугатар знаходив під нею відпочинок? (І. Чендей).

II. Укажіть засоби зв'язку речень, обґрунтуйте доцільність використання цих засобів та їхні виражальні можливості.

III. Спишіть одне ССЦ (на вибір), позначте «відоме» і «нове» в його реченнях. Підкресліть та поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

320 I. Прочитайте текст, визначте його тему та ідею. Доберіть свій заголовок, який би передавав основну думку прочитаного. Розкажіть, у яких музеях вам доводилося бувати та що вас там найбільше вразило.

МУЗЕЙ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

Основним центром зберігання історичних та художніх раритетів* із дорогоцінних металів та коштовних каменів, пов'язаних із культурою України, є Музей історичних коштовностей у місті Києві. На сьогодні тут зберігається понад 55 тисяч експонатів. Найвідомішими скарбами музею є колекція скіфського золота, предмети часів Київської Русі, вироби майстрів українського, російського, західноєвропейського золотарства, а також єврейські срібні церемоніальні речі.

Найбільше старожитностей зібрано в скіфо-античному розділі. Предметами світового значення в цій збірці є шедеври античного ювелірного мистецтва. Зокрема, великий інтерес у шанувальників мистецтва викликає золота пектораль з кургану Товста Могила, що був розкопаний на Дніпропетровщині, а також золотий «шолом» з кургану Передерієва Могила на Донеччині. Чимало цікавого таїть у собі й золота платівка-оббивка гориту** з Мелітопольського кургану, дослідженого на території Запорізької області. Ці та інші речі вирізняються пишністю декоративних елементів, різноманітністю тематики, органічним поєднанням форм та орнаментів.

Скіфська пектораль

Значний інтерес становлять ювелірні вироби східних слов'ян VI–VIII ст., а також однієї з наймогутніших держав середньовічної Європи – Київської Русі (IX–XIII ст.). Давньоруські ювеліри досягли досконалості у виконанні жіночих прикрас, князівського вбрання. Пам'ятки їх мистецтва донесли до нас скарби, знайдені в Києві, Каневі, Чернігові. Найчастіше погляд глядачів зупиняють вироби з перегородчастою емаллю: тонкі візерунки з рослинних мотивів, композиції, складені з міфічних образів.

З мистецтвом українських золотарів XVI–XVIII ст. знайомлять предмети церковного вжитку. У багатьох із них ми можемо побачити, як своєрідно переплелися риси загальноєвропейських стилів з народними традиціями. Привертає увагу чудотворна ікона Дегтярівської Богоматері, виконана невідомим майстром на замовлення гетьмана Івана Мазепи, срібний хрест із гербом Петра Могили, срібні оправки до Євангелій та ін. Кожен витвір має свій стиль і свою цікаву історію створення.

Експонати Музею історичних коштовностей України несуть красу крізь століття. Цей заклад ще називають «скарбницею України», що свідчить про значимість зібраної в ньому колекції (З довідника).

* *Раритет* – цінна рідкісна річ.

** *Горіт* – (заст.) чохол для лука.

II. Знайдіть ССЦ та визначте засоби міжфразного зв'язку в них. Оцініть виразні можливості ССЦ у тексті.

III. Випишіть ключові слова і словосполучення з першого та другого абзаців тексту. Користуючись записами, перекажіть письмово цю частину тексту, послугуючись членуванням на «відоме» і «нове» для оптимальної зв'язності тексту.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТАЛИВ!

У мережі Інтернет є сайти, які можуть розповісти багато цікавого, пізнавального з історії та культури України, як-от: «Острів знань» (www.ostriv.in.ua), «Сім чудес України» (www.7chudes.in.ua), «Музейний простір України» (www.prostir.museum). Якщо у вас є доступ до мережі Інтернет, завітайте на один із них. Розкажіть однокласникам про те, що вас найбільше зацікавило.

321 I. Уявіть, що вам доручили створити Інтернет-сайт для дев'ятикласників. Подумайте, як би ви його назвали, яку інформацію розмістили б на його тематичних сторінках, яким було б його художнє оформлення тощо. А кого б ви залучили до співпраці?

II. Складіть усну розповідь про створений вами Інтернет-сайт для дев'ятикласників. Для побудови розповіді скористайтеся такими засобами міжфразного зв'язку: спільнокореневі слова, сполучники, видо-часові форми дієслів-присудків.

322 Складіть і запишіть висловлювання на тему «Чарівний дивосвіт мистецтва» (8–12 речень), використавши такі засоби міжфразного зв'язку: займенники, синоніми, паралелізм побудови речень.

323 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) скласти невелике ССЦ, у якому треба використати два визначені вами засоби міжфразного зв'язку. Перевірівши виконання, запропонуйте йому перебудувати складене ССЦ так, щоб визначені вами раніше засоби зв'язку не вживалися.

324 Користуючись хрестоматією з української літератури для 9-го класу, випишіть по одному ССЦ із творів Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся», Марка Вовчка «Інститутка», П. Куліша «Чорна рада». У виписаних синтаксичних одиницях схарактеризуйте засоби міжфразного зв'язку.

325 І. Поміркуйте над запитаннями.

1. Хто такий друг? 2. Кого б ви могли назвати своїм другом? 3. Які якості мають бути притаманні цій людині? 4. Чим відрізняються, на вашу думку, «друг» і «справжній друг»?

II. Складіть і запишіть твір-роздум на тему «Яким має бути справжній друг», який би складався з трьох–п'яти ССЦ. За потреби скористайтеся довідкою.

III. Укажіть засоби міжфразного зв'язку, якими ви скористалися при написанні роздуму, та обґрунтуйте їхню доцільність.

ДОВІДКА: людина, що відповідає моєму ідеалу; вірний, незрадливий; готовий допомогти в біді; правдивий, принциповий; готовий захистити; безкорисливий; зацікавлений у добробуті й злагоді; вдячний товариш.

- ЗАПОВІДЬ**
1. Міжфразні зв'язки, тобто зв'язки між реченнями тексту, організовують змістову й структурну єдність тексту. З-поміж цих засобів виділяємо, зокрема, лексичні, морфологічні та синтаксичні. Уміле їх використання робить повідомлення змістовним, доказовим, переконливим.
 2. Зв'язність тексту забезпечується актуальним членуванням речень на «відоме» і «нове».

§ 33. СТРУКТУРНІ ТИПИ СКЛАДНИХ СИНТАКСИЧНИХ ЦІЛИХ

Про те, як будуються ССЦ з ланцюжковим і паралельним зв'язком речень, та з якою метою вони вживаються в мовленні

326 Прочитайте подані ССЦ. Простежте, у якому з них кожне наступне речення ніби впливає з попереднього, а в якому – речення відносно самостійні. У якому ССЦ широко вживаються лексичні засоби міжфразного зв'язку, а в якому – в основному змістові? Зробіть висновок про особливості двох основних типів ССЦ за способом зв'язку між реченнями.

1. Раз або й два на рік – весною і восени – поле орали. І наша стежка зникала під ріллею, присипана грудками, розрівняна й заволочена. Здавалось, вона пропадала зовсім. А проте наступного дня стежка народжувалась – якомсь несміливо, напівтаємно, у вигляді тоненького, ледь помітного людського сліду (*В. Близнець*).

2. У травневому лісі хвилі квітів хлюпають під ноги. Повітря, настояне на ароматах смолини і мокрого листя, приємно дурманить голову. Теплінь. Найдрібніше створіння і те не поспішає розплескати по всьому лісі свою весняну радість (*Є. Шморгун*).

Залежно від способу зв'язку між реченнями розрізняють два основні типи складних синтаксичних цілих:

- з ланцюжковим зв'язком речень;
- з паралельним зв'язком речень.

Ланцюжковий зв'язок

У ССЦ з ланцюжковим зв'язком речень кожне наступне речення доповнює попереднє, розкриваючи, уточнюючи

Паралельний зв'язок

Засоби зв'язку

його зміст. У такий спосіб здійснюється розгортання думки, відбувається її рух. **НАПРИКЛАД:** *Ялинку ми запозичили пізніше зі скандинавських країн. А для українців традиційним є дідух. Це останній снопок або пучечок колосків з поля, зібраних наприкінці жнив, так званий «обжинок». Його освячували в церкві на Спаса чи Маковія, зберігали в коморі, на горищі, а перед Різдом уносили в хату (Л. Орел).*

Умовно ланцюжковий зв'язок можна показати за допомогою такої формули: А → Б → В.

У ССЦ з паралельним зв'язком речень кожне з речень характеризується відносною самостійністю. Такі ССЦ використовуються переважно для опису послідовно змінюваних, незалежних одна від одної подій чи таких явищ, що відбуваються одночасно. **НАПРИКЛАД:** *Співала земля. Дзюрчали по балках струмки. Гули джмелі струною віолончелі, стрекотали цвіркуні. Дзвеніли комарі кришталевим дзвоном, і лилися з неба блакитним саявом співи весняних радісних жайворонків (З. Тулуб).*

У наведеній конструкції кожне речення виступає як самостійне, а спільно вони створюють єдину картину.

У ССЦ з ланцюжковим зв'язком широко вживаються різні засоби міжфразного зв'язку (повтори слів, синоніми, єдність видо-часових форм дієслів, займенники, прислівники, сполучники тощо).

Речення ССЦ з паралельним зв'язком пов'язуються між собою переважно лише за змістом, хоча й у цих конструкціях як засіб міжфразного зв'язку вживається також єдність видо-часових форм дієслів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ланцюжковий і паралельний зв'язок речень можуть поєднуватися в межах одного ССЦ.

327 Прочитайте ССЦ, визначте їхні типи за способом зв'язку речень. Відповідь обґрунтуйте. Порівняйте засоби міжфразного зв'язку речень у них.

1. Сонце низько стоїть на заході між білими й сизими хмарками, червоне, як жар. Небо внизу над лісами делікатно блакитне, а подекуди ніби зелене, лиснуче й прозоре, неначе помальоване скло. Над Оболонню висять низько білі, тонкі, аж прозорі, хмарки. За Дніпром, над борами і далеко за Десною стоять хмари внизу, над самими борами, неначе високі й важкі чорні гребені Альп (*І. Нечуй-Левицький*).

2. Важкою, довгою й копіткою роботою було виготовлення чорнила. Зате зберігалось все написане дуже довго. Літописи, книги тисячолітньої давності, й сьогодні читаються. Для цього брали дубову кору, довго настоювали її, квасили, потім варили, доливали соки ягід і рослин, ще й вишневу смолу, на додачу кидали в розчин залізячки. Через місяць-другий чорнило готове (*М. Слабошпицький*).

328 І. Переставте речення так, щоб вони становили ССЦ. Утворений текст запишіть. Визначте тип ССЦ, схарактеризуйте особливості розгортання думки.

1. Осяяне, воно, здавалось, сміється своєю – чистою і великою – радістю. 2. Там, облите потоками гарячого світла, стояло моє дерево. 3. Погляд мій упав нижче на обрій. 4. Через кілька днів прийшли до нас гості, і мама сказала натрусити яблук. 5. Було воно таке, як і завжди: високе, мало верхівкою не сягало хмар, розлаписте гілля його погордо плавало в повітрі. 6. Я взяв миску і поліз на дерево (За Є. Гуцалом).

ІІ. Виконайте письмовий синтаксичний розбір одного з речень (на вибір).

329 І. Прочитайте текст, схарактеризуйте особливості розгортання думки в ньому. Доведіть, що в цій конструкції речення поєднані ланцюжковим і паралельним зв'язком, утворюючи одне ССЦ.

Прямо над нашою хатою пролітають леbedі. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням (М. Стельмах).

ІІ. Визначте «відоме» і «нове» в реченнях тексту та засоби міжфразного зв'язку.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Уміння правильно відтворити думку не менш важливе, ніж уміння правильно добирати слова. Неправильне поєднання речень у тексті робить повідомлення заплутаним, невиразним, призводить до спотворення думки.

330 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. І. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Сформулюйте 2–4 запитання за змістом прочитаного. Поставте ці запитання однокласнику (однокласниці). Вислухайте відповіді.

ПЕРШИЙ ПОВІТРОПЛАВЕЦЬ

8 серпня 1709 р. Бартоломеу де Гусман прибув у Португалію і попросив аудієнції в короля. Він запропонував монархові проект кулі для польотів над землею і тут же продемонстрував зменшену модель такого літального апарата. Оболонку було зроблено з бавовняної тканини, кошика сплетено з лози. Гусман розклав вогонь під соплом, куля наповнилася нагрітим повітрям і на очах у захопленого короля і його почту здійнялася в небо.

Повітряні кулі

Демонстрація була більш ніж переконливою. Король не заперечував проти побудови великої повітряної кулі. Він наказав видати молодому бразильцю гроші для створення такого літаючого корабля, у кошику якого могла б

уміститися доросла людина, і власноруч підписав документ, за яким Бартоломеу де Гусману надавалося виключне право на побудову такого апарата.

Через два місяці повітряна куля була готова до польоту. Її охрестили «Пассароля», що в перекладі з португальської означає «Горобчик». Розповідають, що вона кілька разів пролітала над Лісабоном на кілометровій висоті. Єдиним пасажиром був сам Бартоломеу де Гусман, якого лісабонці почали називати «О' Воадор» – «Літаюча людина».

Але невдовзі заздрість та інтриги згубили талановитого винахідника. За свої «грішні» ідеї йому довелося відповідати перед судом інквізиції, а згодом, рятуючи життя, втекти до Іспанії. Скоро про вигнанця і його винахід забули. Пам'ятали про Гусмана лише мешканці його рідного міста Сантус. На одній із площ цього міста винахіднику повітряної кулі поставлено пам'ятник (За Г. Бурганським, Р. Фурдуєм).

II. Укажіть ССЦ, визначте їхній тип за способом зв'язку речень. Поясніть, з якою метою ССЦ цього типу вжиті в тексті.

III. Випишіть із тексту тематичні речення. За виписаними реченнями усно перекажіть прочитане, не змінюючи типи ССЦ, з яких складається текст.

331 I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки.

Був пишний травневий вечір. Сонце заходило за сизу легеньку хмару й наче обвело її на(в)круги золотим, лискучим обручиком. Синє небо було прозоре та глибоке (не)наче вода коло берега в морі. На небі (по)декуди плавали білі хмарки як лебеді. Покроплена дощиком земля ніби дихала пахощами весняних квіток. Якась ніжна ніби дівоча краса була розлита в тих пишних та делікатних білих синіх і рожевих фарбах та сутінках неба.

Зірниця зійшла на небі й ніби гуляла по рожеви(м,х) хмара(м,х). Тихий рожевий світ обливав її чудове лице та руки (не)наче виточені з слонової кості. Великі чорні очі блищали як зорі. Чорні густі коси вилися локонами по біли(м,х) плеча(м,х). На голові в неї блищала гірлянда з троянд. Ясно(зелена) сукня (з,с)пускалася на хмари і була вся повита пишними гірляндами та букетами рож і нарцисів. Зірниця тихо ступала по хмарка(м,х) білими ніжками і за слідом її ніг хмари вкривались (не)наче рожками та білими леліями (І. Нечуй-Левицький).

II. Укажіть ССЦ, визначте їхній тип і засоби міжфразного зв'язку. Поясніть, з якою метою ССЦ цього типу вжито в тексті.

III. Прочитайте текст уголос, дотримуючись правильної інтонації. Поясніть особливості інтонації.

332 I. Складіть і запишіть такі ССЦ: а) з ланцюжковим зв'язком речень у науковому стилі; б) з паралельним зв'язком речень у художньому стилі. Характеризуйте засоби міжфразного зв'язку, якими ви скористалися.

II. Одне зі складених вами ССЦ уведіть у невеликий текст, доцільно розподіляючи текст на абзаци.

§ 34. УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ»

333 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Доберіть два запитання з теми «Складне синтаксичне ціле». Поставте ці запитання однокласнику (однокласниці). Оцініть його (її) відповідь.

II. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) скласти невелике ССЦ, у якому треба використати вказані вами зачин та засіб міжфразного зв'язку. Перевірте виконання.

334 Складіть і запишіть висловлювання (на одну сторінку) на тему «Для того щоб створити щось красиве, треба нести красу в душі». Працюючи над текстом, зверніть увагу на: а) доцільність розподілу його на ССЦ і абзаци відповідно до вашого задуму; б) виражальні можливості різних засобів міжфразного зв'язку; в) членування речень на «відоме» і «нове» для забезпечення оптимальної зв'язності тексту.

335 **МІКРОФОН.** Продовжте фрази.

1. Вивчення теми «Складне синтаксичне ціле» для мене було корисним тим, що...

2. Свої знання з теми я оцінив би (оцінила б) на...

336 Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з тими, що подані наприкінці підручника.

ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Прочитайте текст. Виконайте подані після нього завдання.

(1)Олесь, ковзаючись, побрів до школи. (2)Під ногами лагідно, мов хмизок у лісі, потріскував лід. (3)Хлопець ліг долілиць, притиснув скроню до лоду і почав розглядати дно. (4)Воно тьмарилося мулистим пилком, пускало бульбашки, які прилипали до криги. (5)Течія розчісувала зелений кушир, пряли тоненькими ніжками якісь жучки, боком долаючи пружний струмінь. (6)І ввижається Олесеви маленька хата під кущем водяної папороті, а в тій хатині – він, біля віконця сидить. (7)Олесь солодко зойкає, щільніше прилипає лобом до криги (*Гр. Тютюнник*).

1. Прочитані речення утворюють ССЦ, тому що:

А вони виділені в один абзац;

Б вони поєднані за змістом і граматично;

В у них уживаються повтори слів, займенники, сполучники;

Г вони об'єднані інтонаційно.

2. Із засобів міжфразного зв'язку в ССЦ вжито:

А повтор слів;

Б спільнокореневі слова;

В синоніми;

Г сполучники;

Ґ займенники;

Д прислівники;

Е єдність часових форм дієслів;

Є паралелізм побудови речень.

3. Займенник є засобом зв'язку між реченнями:

- А першим і другим;
- Б другим і третім;
- В третім і четвертим;
- Г шостим і сьомим.

4. Зачином у ССЦ є речення:

- А перше;
- Б друге;
- В третє;
- Г четверте;
- Г п'яте;
- Д шосте;
- Е сьоме.

5. У ССЦ речення поєднані:

- А ланцюжковим зв'язком;
- Б паралельним зв'язком;
- В ланцюжковим і паралельним зв'язком.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке складне синтаксичне ціле? Яка його роль у мовленні?
2. З яких композиційних частин, як правило, складається ССЦ? Які особливості цих частин?
3. Що таке мікротема? Яке речення в мікротемі є тематичним?
4. Розкажіть про співвідношення ССЦ з абзацом.
5. Які є засоби міжфразного зв'язку ССЦ? Який зв'язок між реченнями ССЦ є основним?
6. Наведіть приклад ССЦ, у якому засобом міжфразного зв'язку був би повтор слів. Чи завжди цей засіб є доречним?
7. Що таке «відоме» і «нове» в реченнях висловлювання? Наведіть приклад.
8. Порівняйте ССЦ з ланцюжковим і паралельним зв'язком речень.
9. Складіть усно ССЦ з ланцюжковим зв'язком речень.
10. Розкажіть про особливості інтонації ССЦ.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
пошитися в дурні не надивуєшся говорити не до ладу спало на думку іншим разом річ у тім правильна відповідь склянка чаю замовити папір зважати на думку перекласти текст кінець кінцем і так далі щоразу недбале ставлення через два тижні вимкнув світло однак, проте	опинитися в дурнях диву даєшся говорити невпопад прийшло на думку другим разом справа в тому вірна відповідь стакан чаю заказати папір рахуватися з думкою перевести текст в кінці кінців і так далі кожний раз халатне ставлення через дві неділі виключив світло тим не менше

РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Винятково – дуже, надзвичайно, особливо, не так, як усі (Ця обставина має винятково важливе значення).

Виключно – тільки, лише (Я думав присвятити себе виключно театру).

* * *

Книжковий – який стосується книжки, який виготовляє, торгує книгами (книжкова фабрика, книжковий магазин).

Книжний – невластивий живій розмовній мові (книжне слово, книжний стиль).

* * *

Особистий – який належить певній особі (особиста власність, особистий архів).

Особовий – який стосується окремої людини (особовий рахунок у банку, особова справа).

* * *

Чисельний – виражений у якій-небудь кількості; кількісний (чисельна перевага, більшість).

Численний – який складається з великої кількості кого-, чого-небудь; який відбувається часто, проводять, організовують, здійснюють багато разів (численні факти, пожежі, виступи, праці).

Числовий – пов'язаний з числом, за допомогою якого передається кількість, виражається одиничність чи множинність предметів (числовий вираз, проміжок, аргумент).

Повторення і систематизація вивченого

§ 35. СЛОВО ЯК ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ. МОВНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ РЕЧЕННЯ

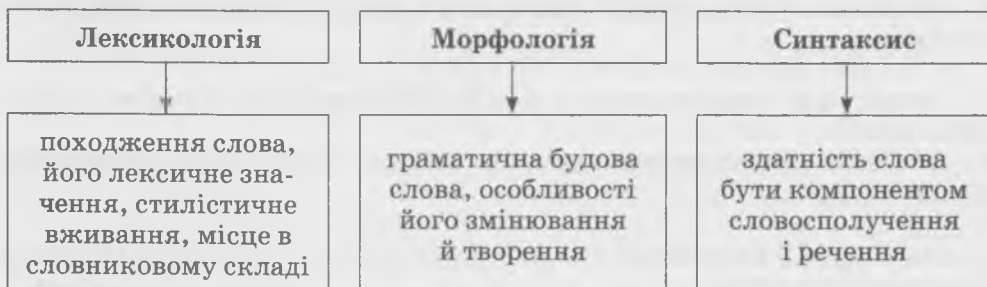
337 I. Прочитайте текст. Розкажіть про роль слова в житті людини. Чому лагідне слово називають ключем до серця?

Слово – найтонше доторкання до серця; воно може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом, і брудом. Мудре і добре слово дає радість, незрозуміле і зле, необдумане і нетактовне – приносить біду. Словом можна вбити й оживити, поранити й вилікувати, посіяти тривогу й безнадію і одухотворити, розсіяти сумнів і засмутити, викликати посмішку і сльози, породити віру в людину і зародити невіру, надихнути на працю і скувати сили душі... (За В. Сухомлинським).

II. Пригадайте і запишіть 3–5 прислів'їв чи приказок про слово. Поясніть їхнє значення.

ПРИГАДАЙТЕ! У яких розділах мовознавства вивчається слово? Чим подібні й відмінні такі мовні одиниці: слово, словосполучення, речення, складне синтаксичне ціле, текст?

СЛОВО ЯК ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ

338 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки й розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть орфограми й пунктограми.

1. Вже листопад підкрався з(за) дубів і гай знімає золоту перуку (Л. Костенко). 2. Пр(е,и)ходив дощ а потім було зимно (Л. Костенко). 3. Сіро(ока) трава дозрівала роками щоб м'якими були сіро(окі) його н(е,и)беса (О. Делеменчук). 4. Військові клейноди запорожців складалися з булави бунчука корогви печаті й котлів або литаврів (А. Кащенко). 5. На вулики в садах

облетів і поприлипав вишневий цвіт розцвіли на городах маки і літо стало обома ногами на свій поріг (*М. Вінграновський*). 6. А України ж мова мов те сонце дзвінкотуче мов те золоте котуче вся і давність і обнова українська мова (*П. Тичина*).

II. Виконайте подані нижче завдання.

1. Поясніть лексичне значення виділених слів, доберіть до них синоніми.

2. Підкресліть слова з переносним значенням. Розкажіть, як ви розумієте пряме й переносне значення слів. Чи є зв'язок між стилем мовлення і вживанням слів у переносному значенні?

3. Складіть речення з кожним значенням одного багатозначного слова вправи (на вибір).

4. Укажіть авторські неологізми. Поясніть, як ви розумієте їхнє значення.

5. Укажіть застарілі слова. З якою метою їх уживають у мовленні?

339 Прочитайте речення. Знайдіть неточності у виборі слів. Відредагуйте речення і запишіть. За потреби скористайтесь словником паронімів.

1. До свята було проведено цікаві міроприємства. 2. Цього року дівчата закінчують музикальну школу. 3. Біля будинку стояв чоловік у военній формі. 4. Продукція місцевого молокозаводу дуже корислива. 5. Вулиці нашого міста гарно освічені. 6. Для бібліотеки виписали нові журнали. 7. Хлопці жили на сусідських вулицях.

340 I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки при прямій мові і виділяючи абзаци. Знайдіть складні синтаксичні цілі, укажіть засоби міжфразного зв'язку.

РЕДАКТОРИ

Після уроків випускали стін-газету. Один малював заголовок, інші обговорювали й редагували дописи. Часто спалахували суперечки. Невдовзі галас було чути аж у коридорі.

Раптом до класу зайшов заступник директора. Діти замовкли. Що тут робиться спитав Пилип Андрійович. Учні, перебиваючи один одного, почали пояснювати. Не всі разом спинив їх заступник директора давайте по порядку. Читай, Олю,

речення, яке викликало сумніви. Ось таке речення: Дмитренко почав погано ставитися до товаришів. По-моєму, так можна сказати... Ні, треба – “відноситися” перебив її смаглявий хлопчик. Ти помиляєшся сказав Пилип Андрійович. Коли мають на увазі спілкування, поводження з кимось, вияв думки про когось або щось, тоді треба казати слово “ставитися”, а не “відноситися”. Отже, це речення в дописі виправляти не треба (*За Є. Чак*).

II. Продовжте усно текст частиною, у якій би учні спільно із заступником директора вирішували питання щодо вживання слів *музичний* і *музикальний*.

Суржик. Малюнок
Н. Войтович (14 років)

Як правильно: *наш клас дружний* чи *наш клас дружній*, *жоржини* – *виключно гарні квіти* чи *жоржини* – *винятково гарні квіти*? Відповіді на ці та інші подібні запитання ви можете знайти в книгах **Є. Чак «З біографії слова», «Барви нашого слова», «Таємниці слова»**. Скориставшись зазначеними посібниками, ви навчитеся правильно добирати потрібні слова та дізнаєтеся багато цікавого щодо їхнього походження.

ПРИГАДАЙТЕ! Що означають мовознавчі терміни *фонетика*, *орфоепія*, *графіка*, *орфографія*?

341 I. Прочитайте уривки з поезій Дмитра Павличка. Поясніть основну думку кожного з них. Зверніть увагу на силу й красу слова поета та художні засоби, за допомогою яких їх досягнуто.

Ненависть і любов – неначе крила.
Коли одне крило в льоту пробила
Ворожа куля – не склади його,
Бо на однім летіти вже не сила.

* * *

Бувають дивні на землі діла:
Серед зими **черешня** зацвіла.
Я між дерев довідався докладно,
Що поетеса **їхня** то була.

* * *

Добро і лихо – світло й темнота;
Та не з п'їтьми буває сліпота –
Надмірне світло людям очі сліпить,
У темряву їх душі загорта.

II. Виділені слова запишіть у транскрипції, назвіть у них звуки і букви.

III. Випишіть по два слова, у яких: а) кількість звуків більша, ніж кількість букв; б) є м'які приголосні; в) є шиплячі звуки; г) при зміні слова спостерігається чергування звуків.

342 I. Доберіть до поданих слів, де можливо, по дві їхні форми і по два спільнокореневих слова.

Весна, веселка, радісний, три, їхати, видно.

II. Розберіть подані слова за будовою, визначте спосіб їхнього творення. Поясніть, у чому полягає різниця між поняттями «основа слова» і «твірна основа».

Зазеленіти, зелений, зелень, темно-зелений, написаний, запис, записано, писати, високо, відхід.

343 Дайте відповіді на запитання, дотримуючись чіткості й лаконічності у висловлюванні.

1. Які словосполучення побудовано правильно?

Двадцятєро квіток, трєє хлопців, двєє дверей, шєстєро учениць, тридцятєро телят, вєсьмєро стільців, обєє рябєє, обєє братів, шєстєро сіл.

2. Чому подані парами слова мають різне написання?

Черв'як – цвях; пів'яблука – пів-Європи; сузір'я, бур'ян – буряк, моряк; зілля – листя.

3. У чому полягає відмінність у граматичному й лексичному значеннях словосполучень?

З'їсти каші. З'їсти кашу.

4. У яких із поданих словосполучень допущено помилки?

Біла тюль, довге пальто, зла собака, зубна біль, далека путь, маленький колібрі, строкате какаду.

344 Запишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми. Згрупуйте усно слова за орфограмами.

Пр(е,и)добрий, (з,с)сохлий, бе(з,с)соння, су(м,мм)а, то(н,нн)а, Го(л,лл)андія, Аргент(и,і)на, ц(и,і)стерна, гі(л,лл)ястий, боро(д,т)ьба, во(г,х)ко, про(з,с)ьба, тон(ь)ший, мен(ь)шого, виб(е,и)рати, вист(е,и)лати, вит(е,и)рати, Вінни(ч,чч)ина, Оде(чч,щ)ина, гайдама(ч,чч)ина, марш(е,и)вий, алюміні(є,йо)вий, тиж(д)невий, виїз(д)ний, пари(ж)зький.

345 І. Згрупуйте і запишіть слова правильно залежно від їхнього написання: а) разом; б) окремо; в) через дефіс.

З/поміж, з/під, по/домашньому, пів/Європи, пів/лимона, на/щастя, рік/у/рік, яскраво/синій, сяк/так, в/цілому, фізико/математичний, насам/перед, хтозна/де, дванадцяти/бальний, рано/вранці, будь/у/кого, вербо/ліз, будь/що, будь/що/будь, по/своєму, де/кого, все/одно, екс/чемпіон, міні/футбол.

ІІ. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

346 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. Складіть словниковий диктант (10–12 слів) на різні орфограми. Продиктуйте диктант сусідові по парті. Перевірте написання.

347 ПОЗНАЙТЕСЯ! Дайте відповіді на запитання вікторини.

ВІКТОРИНА

1. Яка мова є державною в Україні?
2. Як називається наука про мову?
3. У якому розділі мовознавства вивчають речення?
4. У якому розділі мовознавства вивчають частини мови?
5. Як називається словниковий склад мови?
6. У якому стилі пишуть заяву?
7. Словами якої частини мови з'єднуються однорідні члени речення?
8. Як називаються слова для вираження впевненості, невпевненості, почуттів тощо?
9. Як називається слово з багатьма лексичними значеннями?
10. Який займенник складається з однієї букви?
11. Яка остання буква алфавіту?
12. Як називається опис природи?
13. Як називається опис приміщення?
14. Як називаються новостворені слова?

15. До якої частини мови належить слово *радіти*?
16. До якої частини мови належить слово *радісно*?
17. Який звук є першим у слові *юшка*?
18. Скільки складів у слові *дзвін*?
19. Як називається розмова двох осіб?
20. Як називається чуже мовлення, передане без змін?
21. Якого роду слово *колібри*?
22. Для якого типу мовлення характерні аргументи?
23. Яка частина мови не належить ні до самостійних, ні до службових?
24. Як називається речення з пропущеним членом речення?
25. Як називається речення з двома граматичними основами?
26. Яка найменша одиниця мови?

348

Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Випишіть із творів Т. Шевченка три цитати на тему «Природа України». Складіть невелике висловлювання на зазначену тему, використовуючи виписані цитати.

Варіант Б. Випишіть із поеми Т. Шевченка «І мертвим, і живим...» три цитати на тему «Заповіт Кобзаря». Складіть невелике висловлювання на зазначену тему, використовуючи виписані цитати.

349

І. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Визначте його тип і стиль мовлення.

І. Репін. Хата в селі Покровському

ВЕЛИКИЙ КОМПОЗИТОР

Він ходить з кутка в куток невеликої кімнати – класу академії. Це – екзамен. За дві години, не виходячи з кімнати (тебе просто замкнено), повинен написати музичний твір найскладнішого жанру: церковний чотириголосний антифон*.

Максим підходить до прочиненого вікна. З майдану до найближчих дворів долітає аромат розквітлих персиків. Середина травня...

...А там, удома, на Вкраїні, зараз цвітуть вишні, сливи; яблуні, мов наречені у ніжно-фіалковій фаті; у білому шумовинні груші; бджоли гудуть, наче в мідні труби. Батько ходить між деревами, кропить їх водичкою, розведеною медом, щоб пахли дерева, щоб принаджувалися бджоли. А мати садить бурячки і квасолі. Розгинає спину і мимохіть поглядає на шлях: чи не син, бува, ото їде? Ой не син, мамо...

Війнуло в кімнату мелодією. Ледь устигає юнак записувати на папері. Відтак ударив по клавішах – і загриміли, забриніли стіни академії. Завергло все навколо.

Коли через півгодини Максим загравав свої антифони, члени журі були приголомшені. Всі мовчали в заціпенінні. Йому не довелося чекати оцінки півдня. Ось підвівся сивоголовий голова комісії – патріарх академії Антоніо Маццоні. За ним – члени журі, ще 30 поважних композиторів та музикознавців. «Сеньйоре Березовський, – вимовив голова, – одностайним

рішенням журі вам надається звання академіка. Вітаю Вас, великого композитора нашого часу».

Було це 15 травня 1775 року (За С. Плачиндою, Ю. Колісніченком).

* *Антифон* – спів, що виконують по черзі два хори або соліст і хор.

II. Випишіть із тексту по два простих і складних речення. Виконайте їхній письмовий синтаксичний розбір.

III. Визначте частини мови та синтаксичну роль слів у реченнях першого абзацу.

IV. Поясніть уживання розділових знаків у тексті.

350 Перебудуйте (де можливо) подані складні речення на прості з відокремленими означеннями і навпаки. Перебудовані речення запишіть, розставте розділові знаки, підкресліть граматичні основи та відокремлені означення.

ЗРАЗОК. *Плід червоний, соку повен, рвуть маленькі руки (В. Сосюра).* – *Плід червоний, який повен соку, рвуть маленькі руки.*

1. Розшумілася вітрами під вікном моя сосна, що посаджена дідами... (М. Нагнибіда). 2. Будь мені, як королева з казки, що заснула серед срібних рож (Б. Лепкий). 3. У печі, розмальованій по комині густою синькою, топилося (Гр. Тютюнник). 4. Надію, ніжністю зігріту, в пучечки зв'язую малі... (М. Боровко). 5. Усе, що відбувається в світі природи, має свій смисл (Є. Гуцало).

351 Установіть відповідність. Обґрунтуйте свою думку.

Пунктограми

- А. Тире при однорідних членах речення.
- Б. Тире між підметом і присудком.
- В. Тире при відокремленій прикладці.
- Г. Тире між частинами складного речення.
- Ґ. Тире на місці пропущеного члена речення.

Приклади

- 1. Орач торкнеться до керма руками – і нива дзвонить темним сріблом скиб (М. Стельмах).
- 2. І при пекучому сонячнім німбі – ані краплини дощу (І. Чумак).
- 3. Моя погибель – мій же оберіг (Л. Костенко).
- 4. Летить земля – обпечена пелюстка (Л. Костенко).
- 5. І земля, і вода, і повітря – все поснуло (М. Коцюбинський).

352 У невеликому творі-роздумі напишіть, як ви розумієте зміст одного з поданих висловлювань. Використайте в тексті цитату та складні речення різних видів.

1. Не вважай себе великою людиною за розміром своєї тіні під час заходу сонця (Піфагор).

2. На твоєму людському шляху каміння, яке ти повинен прибрати, щоб тим, хто йде за тобою, було легше (В. Сухомлинський).

3. Відомо, що поганий той школяр, який учителя не переважить (Леся Українка).

353 **І. ПОЗМАГАЙТЕСЯ!** Відгадайте, з яких творів Т. Шевченка взяті подані речення.

1. Гомоніла Україна, довго гомоніла, довго, довго кров степами текла-червоніла.

2. І день, і ніч гвалт, гармати; земля стогне, гнеться; сумно, страшно, а гадаєш – серце усміхнеться.

3. Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами хвилю підійма.

4. Не так серце любить, щоб з ким поділитися, не так воно хоче, як Бог нам дає: воно жить не хоче, не хоче журиться.

5. А без долі біле личко – як квітка на полі: пече сонце, гойда вітер, рве всякий по волі.

6. Нема на світі України, немає другого Дніпра, а ви претеся на чужину шукати доброго добра, добра святого.

7. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя.

8. У всякого своя доля і свій шлях широкий: той мурує, той руйнує, той неситим оком за край світа зазирає...

II. Схарактеризуйте речення усно (просте чи складне, вид складного, зі скількох частин складається, як зв'язані частини).

354 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи. Розкажіть, якими частинами мови може виражатися підмет і присудок. Наведіть приклади з вправи.

1. Там де у росах стелиться трава ти ходиш над рікою таємниче (*В. Грінчак*). 2. Теплий подих зими зупинився найперше на снігах і осіли сніги (*М. Вінграновський*). 3. Перед досвітком вовк насторожився здалеку почувся скрип коліс по нерівній дорозі і запахло кіньми (*М. Вінграновський*). 4. Якби не промінь теплий і ласкавий не зеленіли б у долині трави не розвивалися б і не цвіли сади (*В. Грінчак*). 5. Не знаю я що буде після нас в які природа убереться шати (*Л. Костенко*). 6. Говорити все що набіжить на язик безглуздо (*Я. Коменський*). 7. Дихає осінь дихає світ густий машини дихають по кісточки у листі (*І. Драч*). 8. Десять по залізниці по шляхах що прорізали Полісся прокотилася війна (*В. Сичевський*). 9. Найкраща помилка та якої припускаються в навчанні (*Г. Сковорода*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення. Чи згодні ви з цим твердженням?

355 *ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ*. Поміркуйте, скільки частин є в поданому реченні. Обґрунтуйте свою думку.

Гарно так весною бродиться
Поміж росяних отав
Там, де в небі зорі сходяться
Й сяє місяць-златоглав,
Де, повірте, з двору кожного
До світанку співи чуть,
Де хмаринки в небі гождому,
Як закохані, пливуть,
Де туман над степом стелиться
І біліє за версту
Чи метелиця-хурделиця,
А чи яблуна в цвіту.

(*Г. Могильницька*)

356 I. Прочитайте складні речення вголос, дотримуючись правильної інтонації. Накресліть їхні схеми, визначте засоби зв'язку між частинами речень.

1. Дивись: де сонце умивалось, там стільки крапель золотих кульбабиних в траві зосталось, що й небо мружиться від них (Д. Іванов). 2. Тече вода в синє море, та не витікає; шука козак свою долю, а долі немає (Т. Шевченко). 3. В цьому саду я виросла, і він мене впізнав, хоч довго придивлявся (Л. Костенко). 4. Літує літо у липневім цвіті, гречки медами пахнуть звіддала, вже зажовтіли ниви і поля, десь перепілка пійтькає у житі (В. Грінчак). 5. Матвій приїхав ще саньми, але тепер квапиться вертати, бо боїться, що зникне останній сніг і не буде можна їхати (У. Самчук). 6. Пахне хлібом трава, що купала мене з дитяти, пахнуть хлібом слова, що мене їх навчила мати (Д. Павличко). 7. Якби не жовте листя в садках, що мене було б подумать, що надворі не бабине, а справжнє літо (І. Нечуй-Левицький). 8. Я Вас вітаю з тим, що є тепло, коли з дощу доводиться вертатись (О. Делеменчук). 9. Вертається той довгий листопад, коли секунди важчали думками, коли перезиралися вовками ті, що учора дихали у лад (А. Дністровий).

II. Визначте синтаксичну роль, частину мови та граматичні ознаки виділених слів.

357 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Накресліть схеми. У яких реченнях їхні частини співвідносяться з односкладними реченнями?

1. Внизу буває що літати складно вгорі ж не знають де подіти крила (О. Вох). 2. Розповідають легенди що колись у давнину тут де тепер розкинулось її рідне село Крюкове була поліська рівнина на якій гуляли вітри (В. Качкан). 3. Ось тут я вже пильную це ж таке місце де не тільки земля але й дерево пахне грибами (М. Стельмах). 4. Відвертість завжди чиста як сльоза та треба знати з ким відвертим бути бо підлість піділлє тобі отрути і ти зів'янеш як тонка лоза. (В. Грінчак). 5. Вишні вже почали червоніти і Вадим оглянувши вишняк залишився задоволений цього літа він поїсть вишень досхочу бо дядькова садиба була обнесена молодим родючим вишняком (Ю. Збанацький). 6. А може крутиться голова через те що тут у полі так завзято сюрчать коники ширяє вгорі шуліка і в його плавному льоті відчувається причаєна хижість та ще й наче небо не стоїть на місці а обертається навколо землі (Є. Гуцало). 7. Хмари які з'являлися потім було послано здавалося для того щоб підкреслити його незвичайну трохи виблідлу синяву і щоб посилати на землю срібне саяво (В. Шевчук).

358 І. Прочитайте текст. Пригадайте, що вам відомо про історію української мови. Чому, на вашу думку, впродовж багатьох років в Україні не згадували про дослідження І. Огієнка?

ІВАН ОГІЄНКО

Серед десятків фундаментальних досліджень Івана Огієнка, присвячених тим чи іншим аспектам функціонування, унормування чи походження української мови, особливе місце посідає «Історія української літературної мови». До написання цієї книги автор ішов десятиліттями, з боєм у серці переживаючи несправедливу долю свого народу і його мови, якій історія століттями не давала нормальних можливостей розвиватися і стверджуватися в усіх сферах суспільного життя.

Написавши цілу низку різноманітних підручників, посібників, за якими різні категорії населення могли б оволодіти своєю мовою, вчений довго вино-

Іван Огієнко

шував намір створити таку книгу, де в історичному розрізі можна було показати усьому світові той воістину тернистий шлях, яким пройшла ця мова, доки набула сучасної форми. А ще – на основі глибоко аргументованих наукових досліджень ствердити її окремішність, самобутність, відкинути псевдонауковість поглядів деяких учених на українську мову як на якесь «наріччя».

Огієнкова «Історія української літературної мови» вийшла друком у Вінніпезі 1949 р. І весь цей час про неї в українському радянському мовознавстві практично зовсім не згадували. Не могли ознайомитися з цією працею навіть учені-фахівці, бо в жодній з наших наукових бібліотек усі ці роки її годі було шукати. Зате серед української спіль-

ноти за кордоном вона відразу стала дуже популярною. Передусім завдяки величезному пізнавальному й виховному заряду, вкладеному автором чи не в кожную сторінку (*М. Тимошик*).

II. Знайдіть у тексті прості речення ускладненого типу і складні. Поясніть уживання розділових знаків. Накресліть схеми складних речень.

III. Обґрунтуйте стильову приналежність тексту. Випишіть слова і словосполучення, характерні для наукового стилю, поясніть їхнє значення.

359 Прочитайте складні речення, знайдіть і поясніть помилки в їхній побудові. Відредагуйте і запишіть речення.

1. У саду було багато яблук, які дуже любив хлопчик, який щоліта приїжджав до дідуся, який працював садівником. 2. Де раніше була суша, а тепер граються хвилі моря. 3. Калитка шкодує наймитові шматка хліба, який працює на нього. 4. Найкращою виставою, які я бачив, є «За двома зайцями». 5. За те, що він захворів, він пропустив тренування. 6. На стіні висить картина, а посеред кімнати – килим. 7. Ми працювали в саду, де щовесни гніздувалися там солов'ї. 8. Дівчина довго не співала, і вона не змогла взяти участь у концерті. 9. Ольга підійшла до того повороту, на якому стояла лавка, з якої вона любила дивитися на море.

360 Складіть зв'язний текст відповідно до запропонованої ситуації спілкування (на вибір), використавши виражальні можливості вивчених у 9-му класі синтаксичних конструкцій.

1. Ви повернулися з подорожі. Біля будинку зустріли свого приятеля. Розкажіть йому: 1) куди ви їздили, яким транспортом добиралися; 2) якою була мета вашої подорожі; 3) які ваші враження від подорожі.

2. Ви бажаєте поїхати на канікули до іншої країни. Телефонуйте до туристичного агентства та цікавитесь: 1) вартістю туру, включаючи транспортні витрати; 2) можливими термінами поїздки; 3) можливістю оглянути пам'ятки історії та культури країни.

361 I. Прочитайте вірш виразно вголос. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

ТОПОЛЯ

Коли засне, немов дитя шалене,
Глибоке місто неспокійним сном,
Вона приходить здалеку до мене
І шелестить до мене під вікном,
Щоб повертався я на Україну
Плугами чорнокрилими орать,
І тополята в полі поливають,
І поливати землю тополину...

Малюнок Ольги Малої (13 років)

Бо йдуть літа буремною ходою,
Різнити важко пустоцвіт од цвіту...
І той любов'ю повниться до світу,
Хто рідну землю має під собою...

(М. Вінграновський)

II. Схарактеризуйте виділені слова з точки зору фонетики, лексикології, морфології, синтаксису.

III. Складіть і запишіть складне речення, увівши до нього всі виділені слова.

362 **МИКРОФОН.** Чим вам найбільше запам'ятався навчальний рік? Із яким настроєм ви йдете на літні канікули?

§ 36. ПРАКТИКУМ З ОРФОГРАФІЇ

363 Спишіть слова, ставлячи, де потрібно, апостроф.

Пів..юрти, пів..Ялти, транс..європейський, духм..яний, миш..як, торф..
яний, інтерв..ю, різдв..яний, комп..ютер, п..едестал, ін..екція, грав..юра,
черв..як, пів..ящика, Монтеск..є, мавп..ячий, пів..яблука, дит..ясла, ад..
ютант, різб..яр, підв..язати, розіб..ють, розв..язати, св..ятковий, Лук..ян..
ченко, солов..їний, між..ярусний, б..юро, розм..якшити, від..єднати, від..
емний, моркв..яний.

КЛЮЧ. Без апострофа пишемо кожне четверте слово.

364 Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, м'який знак.

Промін..чик, порт..єра, кур..йоз, Брянс..к, Хар..ків, Ірпінс..кий, На..
тал..чин, бул..йон, сер..йозний, конферанс..є, тон..ший, Юлен..ці, про..
мін..чик, лял..ці, барабан..щик, криничен..ці, хатин..ці, ковал..ський,
камін..чик, бурул..ці, рибал..чин, брин..чати, куз..ня, кишен..ці, Марин..ці,
нян..чин, краплин..ці, снігурон..ці, сопіл..ці, дон..чин, рибал..ці, нян..чити,
Галин..ці, скрин..ці, мєв..ший, річєя..ці, розріж.., купал..ський, дощ..,
змагаєт..ся.

КЛЮЧ. М'який знак ставимо в кожному другому слові.

365 I. Спишіть, вставляючи пропущені букви **е** або **и**. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Скр..піти, пл..нарний, тр..тина, хлоп..ць, пів..нь, з..мовий, лейт..нант,
б..режливий, в..рховина, характ..ризувати, кат..горія, страт..гічний, пробл..

матичний, в..личати, с..мінар, продеш..вити, принц..повий, т..рплячий, ви-
т..рати, приб..рати, пов..ртати, вим..рзати, д..када, с..метрія, д..с..ртація,
пр..парат, пр..тендент, акр..дитація, бр..кет, б..н..фіс, в..стибулярний,
д..кламатор, інт..лект, кр..дитор, альт..рнатива, ап..ндицит, д..т..ктив,
сп..цифічний, експр..сивний, інгр..дієнт.

II. З'ясуйте, користуючись тлумачним словником або словником іншомовних слів, лексичне значення незрозумілих вам слів.

366 I. Спишіть, уставляючи пропущені літери **з** або **с**.

Ро..питати, бе..печний, ро..садник, бе..порадний, не..спроможний, ..фа-
брикувати, ..хвалити, ..чистити, ..клеювати, ро..клад, ..сохнути, ро..са-
джувати, бе..культурний, ро..формувати, ро..пущений, ..кріпити, ..шкреб-
ти, ..цідити, ..цілити, ..хитрувати, ..топтати, ..фотографувати, ро..хитати,
..поконвічний, ..підлоба, ..терти.

II. Утворіть від поданих слів нові за допомогою префіксів *пре-* або *при-*. Утво-
рені слова запишіть у дві колонки: а) із префіксом *пре-*; б) із префіксом *при-*.

Соромити, давній, азовський, берегти, хилити, хитрий, фронтовий,
вабити, гнобити, орати, старий, балтійський, горілий, мовити, красний,
хороший, брати, вільний, мудрий, летіти, тулитися, славний, добре, дні-
провський, чудовий, думати, мусити.

367 Утворіть від поданих слів прикметники і запишіть. Поясніть зміни при-
голосних.

ЗРАЗОК. *Париж – паризький, турист – туристський, Сиваш – сиваський.*

Лейпциг, Бахмач, Прилуки, Гринвіч, Запоріжжя, Черемош, Кавказ,
Острог, Кагарлик, Тбілісі, Норвегія, Лепетиха, агент, студент, Ніцца, Пів-
денний Буг, Овруч, казах, товариш, Кременчук, Чернівці, Чехія, Хмель-
ницьк, Сиракузи, Гамбург.

368 Утворіть від поданих іменників прикметники і запишіть. У яких з утво-
рених слів відбулося спрощення?

ЗРАЗОК. *Контраст – контрастний. захист – захисний.*

Зап'ястя, виїзд, студент, капость, радість, тиждень, баласт, кількість,
якість, користь, совість, доблесть, заздрість, пристрасть, аванпост, нена-
вість, щастя, швидкість, область, честь, злість, радість, діяльність, вар-
тість, особистість.

КЛЮЧ. У всіх утворених словах, крім трьох, відбувається спрощення,
яке позначаємо на письмі.

369 Спишіть слова, знімаючи risks.

ЗРАЗОК. *Кисломолочний, кисло-солодкий.*

Пів/місяця, Свят/вечір, льон/довгунець, пів/дороги, пів/Одеси, міні/дик-
тант, перекооти/поле, євпан/зілля, жар/птиця, народно/поетичний, народ-
но/визвольний, мовно/літературний, мовно/стильовий, північно/східний,
івано/франківський, всесвітньо/відомий, всесвітньо/історичний, заєць/ру-
сак, військово/зобов'язаний, м'ясо/молочний, кисло/солодкий, зерно/схо-
вище, дизель/моторний, навчально/виховний, машино/будівний, темно/

сірий, гіркувато/кислий, жовто/гарячий, контр/адмірал, віце/президент, свіжо/зрубаний, темно/зелений, крає/знавчий, екс/чемпіон, агітаційно/масовий, чорно/земний, фізико/математичний, історико/культурний.

370 Спишіть, розкриваючи дужки й узгоджуючи іменник з числівником.

Два (дід, дуб, зуб, короп), три (килим, син, грам, кілометри, каменя), чотири (чоловік, черкашанин, лимон), три з половиною (мішок, аркуш, мільйон), п'ять з половиною (місяць, рік, гектар), вісімдесят три (будинки, сантиметр, тиждень, харків'янин), шість цілих і одна третя (метр, дорога, кілограм, гектар).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При числівниках *два, три, чотири* іменники вживаємо у формі називного відмінка множини; при числівниках від *п'яти і далі* – у формі родового відмінка множини, а при дробових – у формі родового відмінка однини.

371 Спишіть, замінюючи цифри словами.

Свідectва видали 986 випускникам; літак з 157 пасажирами піднявся в повітря; правило написано на 145 сторінці; місто пишається 82 пам'ятками архітектури; депутат зустрівся з 785 виборцями; на 984 гектарах росла пшениця; зустрілися після 21 години 30 хвилин; залишилося менше 78 днів; не вистачило 1379 книг; зустріч відбулася із 674 жителями міста.

372 Спишіть займенники та прислівники разом, окремо або через дефіс.

Де/з/ким, де/кому, аби/кому, казна/хто, ким/небудь, будь/що, казна/котрий, хтозна/кому, ані/який, хтозна/чого, де/котрий, що/небудь, ані/з/ким, будь/коли, де/коли, коли/небудь, хтозна/куди, аби/звідки, казна/звідки, казна/з кого, де/не/де, віч/на/віч.

373 Знайдіть у кожному рядку одне слово, у якому допущено орфографічну помилку. Запишіть ці слова правильно, обґрунтуйте написання.

1. Ванна, бруто, тонна, інтермецо, бароко, лібрето.
2. Тінню, радістю, любов'ю, міцью, розкішню.
3. Міськком, військомат, юннат, розрісся, юний.
4. Вінегрет, директор, репетиція, деригент, дирижабль.
5. Боротьба, полехкість, мигтіти, кігті, ложці.
6. Де-не-де, кінець кінцем, як-не-як, рік-у-рік, пліч-о-пліч.

Уроки розвитку зв'язного мовлення

Урок 1. ЧИТАННЯ МОВЧКИ ТЕКСТУ

374 За відповідною схемою, уміщеною на форзаці підручника, розкажіть про види мовленнєвої діяльності та особливості кожного з них.

375 I. Прогляньте текст, швидко знаходячи в ньому: а) цитату; б) власні назви.

II. Прочитайте. Доберіть заголовок, який би виражав основну думку тексту.

ПІДПРИЄМЦІ-ПАТРІОТИ

Завдяки діяльності відомих українських підприємців Яхненків і Сими-ренків в Україні у середині XIX ст. почали активно розвиватися буряко-сіяння та цукрове виробництво. Цукрові заводи стали годувальниками сотень тисяч робітників, де вчорашні безземельні селяни із різних куточків Російської імперії знаходили заробіток.

Характерно, що умови праці робітників і службовців на заводах фірми «Брати Яхненки–Симиренко» порівняно з іншими підприємствами суттєво відрізнялися. Робота там оплачувалася вище, не була такою виснажливою, а кожний працівник мав певний соціальний захист. Усі користувалися безплатною лікарнею, мали право навчати дітей у школі й технічному училищі, відвідувати бібліотеку, харчуватися в заводській їдальні й купувати товари в місцевих магазинах за зниженими цінами. Робітники, які працювали тривалий час, отримували від фірми пенсію, цим правом користувалися й ті, хто захворів під час роботи на підприємстві. Між керівництвом заводів і робітниками панувала атмосфера доброзичливості, довіри і взаєморозуміння. Начальники, які самі вийшли з кріпаків, завжди шанобливо ставилися до своїх підлеглих; і в побуті, і на виробництві спілкувалися з усіма рідною українською мовою. Українською мовою навіть писали документи.

Улітку 1859 р. городищенські цукрові заводи та садибу Платона Симиренка і Кіндрата Яхненка відвідав Тарас Шевченко. Поет до глибини душі був зворушений такою діяльністю українських патріотів. Після побаченого й почутого Великий Кобзар написав на дверях симиренківської оранжереї:

О люди! Люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Платон Симиренко, дізнавшись про матеріальну скруту поета й про труднощі з виданням «Кобзаря», запропонував свою фінансову допомогу. Так, останнє прижиттєве видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1860) було здійснене на кошти цього благодійника, який виділив поету кредит у розмірі 1000 карбованців на дуже вигідних умовах. Крім того, Симиренко на цю суму викупив левову частку видання і безкоштовно поширив книжку серед працівників своїх заводів і селян.

Молодший брат Платона, Василь Симиренко, упродовж п'ятдесяти років підтримував українську культуру, літературу та наукові дослідження, виділяючи щорічно 10 відсотків прибутків зі свого цукрового заводу. Василь Симиренко не шкодував особистих коштів на підтримку практично всіх українських друкованих видань, проведення великомасштабних національних актів і щедрю благодійність для української студентської молоді. Підприємець першим у Російській імперії заснував фонд підтримки української літератури, культури і науки. Ця організація надавала матеріальну допомогу багатьом письменникам. Перед смертю благодійник заповів увесь свій капітал і нерухоме майно на суму понад 10 мільйонів карбованців українському національному руху.

Унікальна в історії України співпраця діячів культури, науки, літератури з підприємцями, започаткована фірмою «Брати Яхненки–Симиренко», дала б значно більші результати і тривала б довше, якби не була розтоптана й знищена царським самодержавством. Національно-патріотична діяльність власників фірми завжди перебувала під пильною увагою влади і кваліфікувалася як вельми небезпечна для Російської імперії та самодержавства. Для знищення промисловців-патріотів і їх дітища – величезних городоценських цукрових заводів – влада застосувала всі посилені методи: шантаж, крадіжки, позбавлення кредитів, поліцейські репресивні заходи. Після арешту й подальшого відправлення до Сибіру сина Платона Симиренка, Левка, та страти Андрія Желябова (зятя Семена Яхненка) доля заводів була вирішена. Їх продали на злам, підірвавши економічні інтереси України й залишивши без роботи тисячі працівників. Отак царська влада розправилася з першими українськими промисловцями-патріотами й знищила центр національного відродження України.

Однак вітчизняна культура і національні ідеї продовжували жити, отримуючи матеріальну підтримку від Василя Симиренка й створеного ним фонду. В Україні й далі розвивалося бурякосіяння та цукрове виробництво – галузі, які започаткували й розвинули великі підприємці-патріоти Симиренки і Яхненки (За П. Вольвачем).

III. Виконайте тестові завдання.

Тестові завдання для оцінювання читацьких умінь і навичок

1. Про що йдеться у вступній частині тексту?

- А Про підтримку української культури, літератури, науки братами Яхненками і Симиренками.
- Б Про відвідування улітку 1859 р. городоценських цукрових заводів Т. Шевченком.
- В Про активний розвиток в Україні бурякосіяння та цукровиробництва завдяки діяльності Яхненків і Симиренків.
- Г Про умови праці робітників на заводах фірми «Брати Яхненки–Симиренко».

2. У розвиток якої галузі промисловості зробили вагомий внесок українські підприємці Яхненки і Симиренки?
А Будівельної.
Б М'ясо-молочної.
В Книговидавничої.
Г Цукрової.
3. Чому російське самодержавство пильно наглядало за діяльністю Яхненків і Симиренків?
А Вони виступали за повалення самодержавства.
Б Вони підтримували український національний рух.
В Вони отримували надзвичайно великі прибутки від своєї діяльності.
Г Вони створювали кращі умови праці для робітників, ніж інші підприємці.
4. Хто допоміг Т. Шевченку видрукувати останнє прижиттєве видання «Кобзаря»?
А Василь Симиренко. В Брати Яхненки.
Б Платон Симиренко. Г Карл Брюллов.
5. На які цілі Василь Симиренко заповів весь свій капітал і нерухоме майно?
А На видання «Кобзаря» Т. Шевченка.
Б На підтримку українського національного руху.
В На будівництво нових цукрових заводів.
Г На розвиток науки.
6. Якими були умови праці на заводах фірми «Брати Яхненки-Симиренко»?
А Працівники отримували більшу зарплату, ніж на інших підприємствах; мали безплатне лікування, отримували пенсію.
Б Працівники мали безплатне лікування і харчування, але оплата праці була нижчою, ніж на інших підприємствах.
В Праця була виснажливою і малооплачуваною.
Г Умови праці були такими ж, як і на інших підприємствах країни.
7. Чим займався фонд, заснований Василем Симиренком?
А Створенням нових робочих місць для безземельних селян.
Б Розвитком цукрового виробництва в Україні.
В Розвитком нових галузей промисловості в Україні.
Г Підтримкою української літератури, культури, науки.
8. Яким чином влада знищила городищенські цукрові заводи?
А Шантажем, позбавленням кредитів, репресивними заходами.
Б Позбавленням Симиренків і Яхненків права власності на майно і землю.
В Ліквідацією спеціального фонду, заснованого Василем Симиренком.
Г Заборорою приймати на роботу працівників із сільської місцевості.
9. Які слова Т. Шевченко написав на дверях симиренківської оранжереї?
А «О люди! Люди небораки! Нащо здалися вам царі?»
Б «Учіться, читайте, і чужому научайтесь, і свого не цурайтесь!»
В «Борітеся – поборете, вам Бог помагає!»
Г «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля».
10. Завдяки якій діяльності славилися брати Симиренки?
А Мистецькій, літературній.
Б Торговельній.
В Благодійницькій, підприємницькій.
Г Національно-визвольній.

11. Яка тема прочитаного тексту?

А Благодійність – почесна діяльність.

Б Діяльність підприємців-патріотів Яхненків і Симиренків.

В Розвиток цукрового виробництва в Україні.

Г Підтримка Яхненками і Симиренками українських письменників.

12. Який тип мовлення прочитаного тексту?

А Роздум.

В Розповідь.

Б Опис.

Г Розповідь з елементами опису.

Урок 2. СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙТЕ! Які основні ознаки публіцистичного стилю?

376 За відповідною схемою, вміщеною на форзаці підручника, розкажіть, які є стилі мови та в яких сферах життя вживається кожен з них.

377 І. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку, тип і стиль мовлення. Доберіть свій заголовок, який виражав би основну думку. У якій ситуації можливе таке висловлювання (назвіть адресата, мету і місце висловлювання)?

МУЗИКА ДЗВОНУ

Музика дзвону... Вона і заспокоює, і навіює спогади, і змушує замислитися, і проймає душу. Коли я слухаю мелодію дзвонів (які з часів мого дитинства скидали з дзвіниць церков та соборів, а самі храми перетворювали на клуби, склади, цехи чи конюшні), то вчувається мені в ній музика Відродження. А отже, і пам'ять про наших предків, традиції, культуру.

Хтось може закинути: чи моя то справа писати про дзвони. Адже я не служитель церкви, не дзвонар, не виконавець духовної музики. А справа в тім, що пригадався мені випадок, який стався з одним знайомим. Жив він у Дарниці (це район Києва) поруч із лісом. Повітря свіже, та весь час йому докучали кашель, нежить, головний біль. І ось переїхав у нове місце – поблизу Володимирського собору. І почалось у нього нове життя – без недуг і болів. Запитує мене: «Може, вплинуло на мене святе місце?»

Хочу відповісти йому цілком серйозно: неодмінно вплинуло і святе місце. Адже згадаймо, що в Україні храми зводили на місцях, які ретельно вибирали, перевіряли рамками з лози, чи немає там, як тепер кажуть, патогенних* зон. Та, на мою думку, вплинуло на здоров'я того чоловіка те, що він щодня вранці й увечері чув дзвони, бо мешкав біля собору.

Було якось у пресі повідомлення: учені дослідили, що низькі тембри дзвонів зменшують вміст хвороботворних вірусів у повітрі.

Щоправда, вчені пояснюють це іншим. Наприклад, доктор медичних наук, академік

Г. Малаков. Велика дзвіниця
з півдня

Віталій Гирін вважає: діють на людину віра, настрої, певність у тому, що недугу можна подолати. Завдяки цьому посилюється імунна система, хвороба відступає.

З цим можна цілком погодитися. Кожен, хто слухає церковні дзвони, відчуває, як заспокоюється його нервова система, як здоровшає увесь організм.

Дзвони завжди відігравали велику роль у житті міст і сіл. Вони скликали людей на віче, попереджали, оповіщали, би́ли на сполох. Збирали громаду на оборону землі рідної, для розв'язання всіх важливих і нагальних проблем.

Велику роль організатора людей виконував дзвін – цей інструмент од Бога. Адже колись Всевишній сказав пророку Мойсею: зроби собі срібні сурми у вигляді кута, і вони сурмитимуть на скликання громади.

Однак ще довго на землі не було такого інструменту. Лише на початку V ст. святий Павлин зробив ті срібні сурми, і вказав йому на це також Бог.

Якось уві сні почув єпископ дивовижну мелодію, що притягувала його, кликала, тривожила душу. Він пішов на звук, і мелодія вивела його до поля, де росли прекрасні квіти небесного кольору – дзвіночки. Це вони дзвеніли, це їхня пісня бентежила душу, змушувала серце частіше битися. Раптом єпископ помітив, що не його одного покликала неземна мелодія: звідусюди до поля наближалися люди, зачаровані дивними звуками. І тоді Бог сказав святому Павлинові, що такої форми мають бути срібні сурми.

Святий Павлин зробив дзвони. Квітка віддала витворові не тільки свою форму, а й назву. Та ще майже два століття винахід єпископа пролежав без дії. Лише на початку VII ст. Папа Римський Савеніан знайшов його духовне призначення в християнстві.

Настрої дзвону завжди передається слухачам. Приміром, коли померла людина, то дзвін спочатку сумно сповіщає про це, але потім звучать світлі ноти: так, людини немає, але її душа вічна, вона завжди житиме в пам'яті рідних, близьких, нащадків.

Музику дзвонів часто називають музикою небес, музикою, що лине від самого Бога. Є в тих дзвонах, певно, якась таємниця, розгадати яку, мабуть, неможливо (За Н. Земною).

* *Патогенний* – який є причиною хвороби; хвороботворний.

II. Розкажіть, які враження у вас лишилися від слухання церковних дзвонів. Чому музику дзвонів називають «музикою небес»?

III. Перегляньте текст, швидко знаходячи в ньому уривок, у якому розповідається про: а) роль дзвонів у житті міст і сіл; б) квітку, яка віддала дзвонам свою форму.

IV. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

V. Прочитайте ще раз текст. Запишіть його складний план. Стисло перекажіть текст (усно). Скористайтесь пам'яткою «Як працювати над стислим переказом», поданою нижче.

Як працювати над стислим переказом

1. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.
2. Виділіть у тексті його частини (основні й другорядні).
3. Визначте, які частини можна зняти, які – об'єднати, а які – узагальнити.

4. Прочитайте текст удруге.
5. Складіть план переказу.
6. За планом перекажіть текст (усно чи письмово).

Способи ущільнення тексту

1. Відкидання другорядного.
2. Узагальнення матеріалу виділенням одиничних фактів.

Урок 3. ТВІР У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

378 За відповідною схемою, уміщеною на форзаці підручника, розкажіть про основні вимоги до мовлення.

379 І. Прочитайте тексти. Визначте тему та основну думку кожного з них. Чи пов'язані теми текстів з морально-етичними проблемами (питання поведінки, особливостей характеру, поглядів, переконань)? З чого, на вашу думку, починається байдужість та егоїзм?

ШАНУЙТЕ МАТЕРІВ СВОЇХ

Неврожайний 1947-й. Не знаю, чи вижили б ми, тодішні хлопчики й дівчатка, дитинство яких припало на важкі воєнні й післявоєнні роки, якби не рятівна затірка, що її щоденно варила нам тітка Марина.

Ще й роса не випарується зі споришу, а ми міряємо той окроплений шлях босими порепаними ногами. Міцно притискаємо до грудей глиняні горщики... За кілька хвилин вони наповняться рідиною, на дні якої причайлися борошняні грудочки.

– Візьміть ще й по шматочку хлібця. Ніч не спала – пекла. Ось – свіженький.

Беремо той дарунок і приказуємо, як удома мама вчила:

– Дай Боже Вам здоров'я, тітонько!..

Доброта цієї жінки врятувала тоді життя багатьом моїм одноліткам. Однак подальша доля нашої добродійниці склалася зовсім не так, як цього хотілося б...

Син, повернувшись з армії, одружився, а згодом виїхав на батьківщину дружини – десь під Ростов.

Тітка Марина жила сама в невеликій хатині. Одного дня отримала довжелезного листа від сина. Сусідка читала й заздрила: кличуть їхати до них. Тож і не самотня, як плескали злі язики... Усе буде гаразд. Думала-думала мати й вирішила: заслабну, зовсім зляжу раптом – що робитиму сама в чотирьох стінах? Відповіла, що згодна на переїзд. Продала негайно хату і весь нехитрий скарб. Добралася з горем пополам до сина, гроші відразу йому віддала.

Та недовго судилося пожити в мирі та злагоді. Порозкошувала з місяць – і край,

О. Новаківський. Панно

онуки – всі вочевидь – стали зневажати та кривдити стареньку. А потім запропонували:

– А чи не повернутися вам, мамо, назад до свого села?..

– Охоче б, – сказала вона. – Але до кого? Хто прийме мене тепер стару й хвору, якщо і своїм непотрібна?

Вихід знайшовся. Зв'язали в тугий вузлик одяг, посадили в найману автомашину й «підкинули» до будинку престарілих. Там і померла, кажуть, наша любя тітонька Марина.

Не зросила її чоло скупа синова сльоза, не пронизав тишу плач когось із рідних. Самітні, такі як і вона, старенькі втирали зволожені очі... (В. Гайдук).

ДРУГ

Друг – не двійник і не дзеркало, а співрозмовник. Якщо ти хочеш, щоб розуміли тебе, спробуй спочатку зрозуміти іншого. Замість того щоб скаржитися на байдужість оточуючих, придивися до себе – як ти сам реагуєш на душевний стан товаришів, чи помічаєш, коли їм погано.

Ми всі більше любимо говорити, ніж слухати. Уміння уважно слухати – не тільки ознака вихованості, а й справжній людський талант, який завжди привертає симпатії. Спробуй же не замикатися в собі й не нав'язувати іншому своїх переживань, а прислухатися до того, що почуває він. Цілком імовірно, що ти відразу ж зустрінеш взаємний інтерес і щиросердний відгук.

Друг – не просто людина, якій можна вилити душу. Для цього може підійти й випадковий попутник, якого ти ніколи більше не побачиш. Дружба – найвища форма взаємної відповідальності, коли два «Я» зливаються в таке саме неповторне, особливе «Ми» (І. Кон).

II. Складіть усний твір у публіцистичному стилі за складним планом на одну з тем: «Родинна злагода», «Світ потребує милосердя», «З чого починається милосердя?», «Шануйте матерів своїх», «Друг – не двійник і не дзеркало», «Дружба – найвища форма взаємної відповідальності».

III. Послухайте твори однокласників, укажіть на позитивні сторони робіт.

380 Складіть і запишіть твір у публіцистичному стилі за складним планом на одну з тем: «Щоб повірити в добро, треба почати творити його», «Бути толерантним – це ж так просто», «Не копай іншому яму, бо сам у неї впадеш», «Яке воно, справжнє кохання?».

Урок 4. ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙТЕ! Які основні ознаки художнього стилю?

381 I. Чи доводилося вам бути в Почаївській лаврі або дивитися телевізійну передачу чи слухати розповідь про цю пам'ятку історії та культури? Розкажіть про це однокласникам та опишіть свої враження від побаченого (почутого).

II. Розкажіть, що ви відчували, коли з відстані споглядали пам'ятку релігійного призначення (лавру, церкву, костел тощо)? Про що думали, наближаючись до цієї споруди і зайшовши в неї?

382 I. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку, тип і стиль мовлення.

ПОДОРОЖ ДО СВЯТИХ МІСЦЬ

Перед самими жнивами сталася подія, що лишила Володькові глибокий слід. Одного дня з Дерманя прибуло кілька молодих жінок. Їдуть до Почаєва. Це уперше, відколи затихла війна. Кличуть також Катерину і Володька.

Володько на такі справи перший. І мати не проти цього:

– Бувало, дітоньки, й сама ходила... Десяток разів, милі мої, ішла відвідати святе місце, де сама Мати Божя на камінь ступила і лишила вічний слід.

Ще звечора палахкотить у челюстях печі вогонь. Печуть коржі і смажать м'ясо. На другий день раненько – ще сонце не винеслося з-за жолобецького лісу – відхід. Володько накульбачив на себе торбу. Чоботи позв'язував на палиці, а йде босоніж...

Ще далеко, дуже далеко, двадцять два кілометри той Почаїв, але з гори Хрест уже виразно видно золоту баню його дзвіниці, що палахкотить у соняшній зливі. Вона стоїть на чорній смузі лісу, мов маяк на скелі океану. Ліси, яри. Сходять мандрівники вниз. Баня Почаєва ховається. Під ногами міняється ґрунт. Між гаями крейдяні поля, вбогі розбиті села, виснажені люди.

Слід війни помітно надто виразно. Чагарники колючого дроту вростають бур'яном. Де-не-де на місці колишніх сіл зводяться хатки; через непокриті стріхи курить дим, голі діти вибігають на дорогу.

Дунаїв. Село, де всі мандрівники відпочивають, полуднують; п'ють чисту, мов лід холодну, джерельну воду. Ось тут, кажуть, стояла колись каплиця. Під нею завжди відпочивали мандрівники. Володько стільки разів чув про ту каплицю. Тепер з неї лишився тільки один фундамент. На її місці поставили хрест, на якому скарбонка для жертв.

Володько сидить на камені в гурті мандрівників і думає. У ногах сіпає біль. Засмажене сонцем обличчя горить. У голову тиснуться думи над ми-

Почаїв

нулим, теперішнім і будучим. Уявляється йому війна, що бушувала тут ще недавно. Уявляються ті люди, що робили з цієї землі руїну, билися, клалися трупом, щоби все так нагло урвати і безславно зникнути.

Поїли, попили, відпочили, обділили жебрацьку дівчату та калік і далі.

Дівчата веселі, сміються, жартують. Володькові радісно, але йому ніколи сміятися. Його приневолює до поважності надзвичайна хвилина. Зворушливе, дивовижне, надзвичайне дивовисько, яке пройшло перед його очима, це війна. І от тепер він ступає по тих місцях, де кожний камінець кричить війною. По дорозі валяються розбиті військові вози, різні речі, набої. По полях розсипані ями від стрілен, що рвалися.

Почаївський ліс. Старі товсті дерева. І тут помітно війну. Розторощені стовбури, укриття. Порозкидані речі.

У лісі дещо прохолодніше. Йдеться легше. Жарти і сміх стихають, бо ще півгодинки, ще пара кілометрів, і перед очима Почаїв. Виходять на взлісся.

Усі зупиняються, стають навколівки, хрестяться. Володько в полоні враження. Він хреститься також. Перед очима велетенська, маєстатна постань лаври зі всіма її будовами. Володько безліч разів бачив її на малюнках і от аж тепер нарешті бачить її власними очима. Це вона, та гора, де пастирі побачили на скелі Божу Матір. Це тут змагалися здобути святиню турки, що впали жертвою кари Матері Бога.

Сила враження, віри охопила й озброїла його. Він бачить лише великанську білу, залиту передвечірнім сонцем святиню, до якої впродовж віків зі всіх куточків його рідної землі спливали люди, щоби бодай тут, разом із водою зі «стопи» Матері Бога, зачерпнути підсилення віри – єдиної опори жорстокого селянського існування.

Ударив велетенський дзвін; і від його громового рокоту затремтіли люди, дерева, земля.

– Ну, люди! Вже час! Вставаймо!

Серед глибокої тиші, під звуки велетенського дзвону слова ті видаються закликком.

Усі встають, назувають на ноги взуття і йдуть. Усе ближче і ближче мета. Все потужніше гуде великий дзвін, розтягаючи своє бамкання геть навколо, як далеко сягне око (За У. Самчуком).

II. Знайдіть у тексті мовні засоби, вжиті для художнього опису місцевості та пам'ятки історії й культури. Які слова та словосполучення допомагають автору висловити своє ставлення до описуваного?

III. Прогляньте текст, швидко знаходячи в ньому речення з прямою мовою.

IV. Дайте відповіді на запитання.

1. Що розповідала мати Володькові про святі місця?
2. Яким побачили подорожні Почаїв здалеку?
3. Через що пролягала дорога до Почаєва?
4. Про що думав хлопець під час подорожі?
5. Які враження охопили Володька, коли він прийшов до святині?

353

Прочитайте текст попередньої вправи ще раз, вибираючи ту частину, в якій розповідається про дорогу Володька до Почаєва та його враження від лаври. Складіть план цієї частини. За планом перекажіть прочитане. Скористайтесь поданою нижче пам'яткою «Як працювати над вибірковою переказом».

Як працювати над вибіркоким переказом

1. Виберіть із тексту лише той матеріал, який необхідний для розкриття теми.
2. Обдумайте композицію переказу.
3. Складіть план.
4. Перекажіть текст.
5. Знайдіть і виправте недоліки в змісті й мовному оформленні.

Урок 5. ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙТЕ! Які основні ознаки наукового стилю?

384 I. Чи доводилося вам читати літературу або дивитися телевізійні передачі, фільми про історію Олімпійських ігор та одне із чудес світу – статую Зевса Олімпійського? Розкажіть, що вас найбільше вразило.

II. Пригадайте і розкажіть, що вам відомо з уроків історії про древнє місто Олімпію. Які ви знаєте пам'ятки історії та культури Стародавньої Греції?

385 I. Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до наукового стилю. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання? Що виражає заголовок тексту: тему чи основну думку?

ЗЕВС ОЛІМПІЙСЬКИЙ

На західному узбережжі сучасної Греції, близько 150 кілометрів на захід від Афін, розташовувалося древнє місто Олімпія, слава про яке поширювалася далеко за його межі. За переказами, саме тут Зевс вступив у боротьбу зі своїм батьком, кровожерливим і віроломним Кроном, який пожирив своїх дітей, оскільки оракул передбачив йому загибель від руки сина. Врятований матір'ю, змужнілий Зевс переміг Крона.

На честь цієї перемоги було започатковано Олімпійські ігри, що вперше відбулися у 776 р. до н.е. Минуло більше двох століть, і в 456 р. до н.е. в Олімпії архітектор Лібон збудував храм, присвячений Зевсу, що став головною святиною міста. Оскільки на той час міць Древньої Греції постійно зростала, стиль храму здавався надто простим. Було вирішено поставити в ньому величну статую Зевса Олімпійського. Головним архітектором здійснення цього завдання призначили афінського скульптора Фідія.

Майстер почав закладати статую близько 440 р. до н.е. Роком раніше він розробив техніку, щоб підготувати безліч золота й слонової кістки для будівництва. Фідій вирізав і ліпив частини статуї, перш ніж вони могли бути зібрані в єдине ціле в самому храмі.

Коли будівництво 12-метрової статуї було завершено, їй ледве вистачило місця в храмі. Античний географ Страбон писав: «Хоч сам храм дуже великий, скульптор розкритикований за те, що не врахував реального співвідношення пропорцій статуї до храму. Він показав Зевса посадженим на трон, але з головою, яка майже упирається в стелю, щоб у нас складалося враження, що якщо Зевс встане, то головою дістане даху храму».

Велич і краса статуї Зевса Олімпійського настільки вразили сучасників, що скульптура була визнана одним із семи чудес світу.

Зевс Олімпійський

Твори древніх істориків, археологічні знахідки (невеликі копії, зображення на монетах) донесли до нас скульптурний образ давньогрецького божества. Фідій зобразив Зевса, який сидить на троні. Оливковий вінок прикрашав голову бога, борода хвилястими пасмами обрамовувала його обличчя, з лівого плеча спадав плащ, що прикривав частину ніг. Фігура Зевса була виконана з дерева, і на цю основу за допомогою бронзових і залізних цвяхів, спеціальних гачків кріпилися деталі з слонової кістки і золота.

Обличчя й руки були зі слонової кістки, волосся, борода, вінок, плащ і сандалі – із золота, очі – з коштовних каменів. Мандрівники, які бачили Зевса в Олімпії, називають дивними поєднання в його лику владності і милосердя, мудрості і доброти. Трон був зроблений з дерева і покритий золотом і слоновою кісткою. Ніжки трону прикрашали фігурки Ніки – богині Перемоги. Ручки трону підтримували сфінкси, а його спинку прикрашали Харити – богині краси, дочки Зевса і Гери.

Перед п'єдесталом був влаштований невеликий басейн, викладений блакитним елевксіньським каменем і білим мармуром. Зі слів давньогрецького письменника Павсанія, басейн служив для стоку залишків оливкового масла, яким регулярно змащували статую (масло зберігало слонову кістку від розсихання). Світло, що проникало крізь двері темного храму, відбиваючись від поверхні рідини в басейні, падало на золото одягу Зевса і освітлювало його голову; людям, які входили, здавалося, що сяйво йде від самого лику божества.

Нащадки високо цінували витвір Фідія. Знаменитий оратор і політичний діяч Риму Цицерон назвав Зевса Олімпійського втіленням краси. Римський письменник і вчений Гай Пліній Старший вважав скульптуру незрівнянним шедевром.

Протягом багатьох років храм в Олімпії приваблював відвідувачів зі всього світу. У першому столітті римський імператор Калігула спробував перемістити статую в Рим. Проте його спроба зазнала невдачі.

Після того як у 391 р. імператор Феодосій заборонив Олімпійські ігри, храм було закрито. А з часом споруду пошкодили землетруси, обвали, пожежі й повені. Багаті греки перемістили статую Зевса до палацу Константинополя. Там вона зберігалася, поки не була знищена великою пожежею в 462 р. *(Із журналу).*

II. Перегляньте текст, швидко знаходячи в ньому дати та висловлювання відомих людей про пам'ятку.

III. Уявіть, що вам треба написати статтю в науково-популярний журнал для ваших однолітків про історію створення в Олімпії храму й статуї Зевса та долю цих пам'яток. Прочитайте текст «Зевс Олімпійський» удруге, вибравши з нього матеріал для розкриття теми. Пригадайте відповідну інформацію з інших джерел. Продумайте композицію вашої статті. Складіть план. Запишіть повідомлення.

Урок 6. СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

386 І. Прослухайте текст з голосу вчителя. Визначте теми й мікротеми. Доведіть, що текст належить до наукового стилю. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання (назвіть адресата, мету і місце висловлювання).

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Що ж таке трипільська культура? Останнім часом все більше людей цікавляться цією цивілізацією, що існувала понад 6 тисяч років до н.е. Близько століття тому відомий археолог Вікентій Хвойка біля селища Трипілля, що на Київщині, вперше відкрив залишки давньої цивілізації, що й одержала назву «трипільська».

Елементи трипільської культури

Це була хліборобська держава. Більшість сільськогосподарських культур того часу вирощують на нашій землі й до сьогодні. Пізніше свідчення цієї багатой і блискучої хліборобської культури, яка має безпосереднє відношення до праукраїнської історії, були знайдені на величезних обшарах від Слобідської України до Словаччини, від Чернігівщини до Чорного моря та Балканського півострова. Ця могутня прадавня цивілізація, що називається «Золотим віком людства», мала надзвичайно багату, блискуче розвинену культуру хліборобів, досконалі знаряддя праці, високорозвинене та продуктивне скотарство.

З раннього періоду трипільські племена проживали невеликими общинами, кожна сім'я мала окрему садибу. Вони вели власне господарство, обробляли землю, доглядали за худобою, займалися полюванням, забезпечували себе побутовими речами, готували гончарний посуд. Крім того, збереглися зразки унікального міста- та житлобудування. Іноді протоміста мали населення близько 50 тисяч чоловік. Найбільшими трипільськими поселеннями були протоміста в межиріччі Дніпра та Південного Бугу. Як показали розкопки, властивою особливістю селища трипільських часів було те, що житла в цьому селищі були розташовані по колу. Отже, середина селища становила вільну, незабудовану площу – це був майдан.

Чи не найбільший інтерес становить гончарство, що є головною прикметою трипільської культури. Це різні форми розписного посуду: глечики, миски, макітри, жертвні посудини у вигляді тварин (бика, вепра), модельки трипільських хат, що знайдені під час розкопок (вони вказують, що хати розмальовувалися як ззовні, так і зсередини). Цей звичай, як відомо, зберігся і до наших часів. Але слід визнати, що 5 тисяч років тому трипільці малювали свої хати естетично досконаліше й барвистіше. Були знайдені біноклеподібні (спарені) посудини, які нагадують українські горщики-близнята, а також керамічні писанки, орнамент яких найкраще простежується на сучасних писанках. Знайдено величезну кількість глиняних фігурок жінок, що свідчить про розвинений культ та обожнювання жінки, матері-богині. Також знайдені зразки сільськогос-

подарського сонячного календаря, різних видів писемності та ткацьких ремесел.

У другій половині V тис. до н.е. гончарне виробництво зосередилося в руках ремісників. І саме з цього часу виник посуд, розмальований складними орнаментальними схемами, в які інколи вплетено зображення фігур людей, тварин і птахів, астральними знаками, що відбивають багаті уявлення трипільців про походження та будову світу.

Глина, яку використовували трипільські майстри, була переважно місцевого походження, її важливою властивістю є пластичність, тобто здатність при контакті з водою утворювати щільну тістоподібну масу. Частина кераміки випалювалась на вогнищах або в спеціальних ямах.

Від способу випалу залежить колір трипільської кераміки. Він коливається від блідо-жовтого, червоного до майже чорного з усіма проміжними відтінками. З появою спеціальних печей для випалу почала створюватися нова технічна база. Можливо, саме таку піч було знайдено на території Молдови.

Орнаментика трипільського посуду включає сакральні аспекти, зображення людей та тварин. Домінує образ жінки матері-богині в сидячому або стоячому положенні. Такі фігурки з напроцуд теплою енергетикою ще дотепер знаходять учені-археологи, і це свідчить про безперервність нашої історії та культури, про те, що наші предки залишили неоціненні скарби, якими ми можемо пишатися перед усім світом. На думку дослідників, багато в чому давня культура набагато складніша, ніж сучасна.

Україна, маючи величезну кількість безцінних предметів епохи трипільської культури, має шанс стати світовим центром для всіх, хто цікавиться історією людства (В. Коротя-Ковальська).

II. Випишіть із тексту слова-терміни. Поясніть їхнє лексичне значення, користуючись тлумачним словником.

III. Прочитайте текст удруге. Запишіть його складний план. Доберіть слова та речення для зв'язку частин тексту. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). Проаналізуйте перекази однокласників за поданим нижче планом.

План аналізу переказу

1. Чи розкрито в переказі тему тексту? Чи передано основну думку?
2. Чи у правильній послідовності переказано текст?
3. Чи правильно побудовані речення розповіді, опису?
4. Чи збережено стиль прочитаного тексту?

Урок 7. ТЕЗИ ПРОЧИТАНОГО

Теза – коротко сформульовані основні положення доповіді, лекції, статті, книжки тощо.

Види
тезування

За допомогою тези коротко і стисло передається основний зміст викладеної інформації. Оскільки в тези не включено докладний фактичний матеріал, то для них характерна певна уривчастість.

Розрізняють два види тезування:

- відбір авторських тез із тексту;
- формулювання основних положень статті чи розділу книжки своїми словами.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слово *теза* вживається й з іншим значенням: положення, яке доводить-ся в роздумі.

Як складати тези

1. Прочитайте текст повністю (або його розділ, якщо текст великий за обсягом). Визначте його тему та основну думку.
2. Обміркуйте основні ідеї тексту, викладіть їх у вигляді послідовних пунктів.
3. Випишіть основні положення, висунуті автором, або викладіть і запишіть своїми словами основні авторські думки.

387 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що текст належить до наукового стилю. Виділіть змістові частини, у кожній з них назвіть ключові фрази і слова, виокремте головну і додаткову інформацію.

РОЗВИТОК ПИСЬМА

Письмо, порівняно зі звуковим мовленням, є *додатковим засобом спілкування*. Воно виникло в глибокій давнині через необхідність передавати думки та історичний досвід наступним поколінням. Найдавнішими його видами є послання та надмогильні написи. Із розвитком людського суспільства письмо розвивалось та вдосконалювалося.

Найпершими засобами утримання в пам'яті певної інформації були різні *предмети*. Сюди також належать *мисливські попереджувальні знаки* та *символіка самих предметів*, уміння читати по слідах. Широковідомо, що символом миру була люлька, яку по черзі курили представники ворогуючих племен. Символом дружби і знаком щиросердного привітання у слов'янських племен вважалося піднесення гостю хліба та солі. Геродот розповідав, що скіфи відправили персам жабу, мишу, птаха і п'ять стріл. Це «предметне» послання слід було трактувати так: «Якщо ви, перси, не вмієте літати в небесах, як птах, скакати по болотах, як жаба, і ховатися під землею, як миша, ви всі загинете від наших стріл».

Предметна символіка була передісторією письма. Першим історичним типом письма була *піктографія*, тобто *малюнкове письмо*. Піктограми – одиниці такого письма – видряпували, а потім і малювали на стінах печер, на скелях і каменях, на рогах і кістках тварин, на бересті. Класичним прикладом піктографічного письма може слугувати прохання семи індійських племен, подане у січні 1849 р. президенту США. Спереду – вождь журавлиного племені. Невелика рисочка від очей глави делегації спрямована на президента, а лінія, яка йде від його очей униз до озер, вказує на

Обеліск із ієрогліфами

предмет його прохання. Племена просять дозволити їм переселитися з верхнього озера на нижні озера.

Коли виникли країни, для яких письмо було необхідним для управління та обліку державного господарства, для запису законів та культових текстів, виникло *ідеографічне письмо*. Найдавнішими ідеографічними системами були єгипетська, шумерська, китайська, ацтекська та майя. Так, у єгипетському й шумерському письмі поняття води передавали хвилястою лінією; поняття сонця в шумерському й китайському письмі зображувалося колом з крапкою.

На відміну від піктографії та ідеографії, *буква* не має предметно-поняттєвого змісту. «Значення» букви є вказівкою на звук чи склад, який необхідно вимовити, щоб назвати слово чи його частину. Наприклад,

українська буква *ч* позначає звук [ч], а буква *ю* (якщо вона знаходиться, наприклад, на початку слова) позначає два звуки [йу].

Потреби суспільства викликали прагнення спростити написання букви та зробити процес письма більш швидким, що стало важливим моментом його розвитку. Але не можна стверджувати, що історія письма – це лише історія символічних малюнків, знаків та накреслення букв, адже разом з цим це й історія становлення сучасних алфавітів, графіки та орфографії мов (*Із підручника*).

II. Складіть письмово тези прочитаного.

388 I. Доберіть і прочитайте з підручника літератури, географії чи історії текст обсягом 1–2 сторінки (на вибір). Складіть тези прочитаного.

II. Перекажіть усно прочитане, користуючись тезами.

Урок 8. КОНСПЕКТУВАННЯ ЯК РІЗНОВИД СТИСЛОГО ПЕРЕКАЗУ ПОЧУТОГО

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке конспектування? Які є види конспектів?

Слухання
тексту

Особливості
конспекту

Крім друкованого слова, джерелом поповнення знань людини є мовлення, що сприймається на слух. Ми слухаємо співрозмовника в процесі діалогу, лекції, доповіді, виступу, радіо- і телепередачі тощо. При цьому дуже важливо вміти слухати. Для цього необхідні увага і зосередженість, уміння стежити за ходом думки того, хто говорить, здатність уявляти собі й утримувати в пам'яті все, що сприймається на слух.

Коли є потреба засвоїти й запам'ятати почуте, користуються різними видами запису. Найчастіше в процесі сприйняття мовлення на слух складають конспект.

Конспект – стислий писаний виклад змісту чого-небудь.

Конспектування, крім здатності швидко осмислювати головне, потребує й гарної техніки письма, уміння користуватися скороченнями.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У конспекті окремі фрази і навіть слова мають більш вагоме значення, ніж у докладному переказі.

Правила конспекту- вання

Під час конспектування тексту на слух необхідно:

- осмислювати основний зміст тексту;
- виділяти смислові частини (інформацію, що стосується однієї мікротеми);
- у кожній смисловій частині виділяти ключові слова і фрази;
- виокремлювати головну й додаткову інформацію в кожній частині;
- фіксувати головну інформацію в конспекті (основну думку, стислі докази і приклади).

389 І. Прослухайте з голосу вчителя чи однокласника текст, складіть до нього конспект.

ХЛІБ

Хліб. Таке тепле, пахуче, м'яке слово, знайоме з раннього дитинства кожному з нас, а водночас – таке таємниче! Є воно лише в слов'янських мовах і було колись у готській (*глейф*) і давньонімецькій (*хлейб*). Ці народи, як відомо, колись були нашими сусідами у Наддніпрянщині та на Повіслі. Проте, як свідчать дослідники, слов'янський звук [х] ніколи не відповідав германському [x]; в обох мовах для цього слова немає відповідного кореня. Тому вважається найвірогіднішим, що і слов'яни, і готи, і германці запозичили це слово з якоїсь ще давнішої і ще таємничішої мови, сліди якої, може, й вичерпуються цим словом.

У парі з хлібом завжди ходила сіль. Не тільки в тому значенні, яке ви зараз пригадали: «зустрічали хлібом-сіллю», «подякувати за хліб, за сіль» – бо це вже традиційне їх уживання, до того ж образне, узагальнене, але й у своєму прямому, предметному значенні вони теж ішли поряд. Ось свідчення істориків. На нашій, переважно степовій за рельєфом, місцевості люди жили в основному за рахунок скотарства. Тому харчувалися вони тоді переважно м'ясом і молоком, сіль ще не була їм вкрай потрібна. Не було ще й слова, яке б позначало це поняття. Потреба в солі з'являється тільки тоді, коли люди почали переходити на рослинну їжу.

Саме слово «сіль» дуже давнє, воно трапляється в багатьох індоєвропейських мовах.

У ті давні часи, про які ми говоримо, існувало одне цікаве слово, яке реконструюється як **sold* (корінь **sol* і суфікс **d*), яке спочатку означало «з

Ф. Манайло. Новий хліб

сіллю», «солоний», потім – «приправлений», пізніше – «смачний», а далі почало звужувати своє значення. Це значення можна було б передати сьогодні так: «той, що має смак цукру, містить у собі цукор», тобто «солодкий». Це дає нам підстави твердити, що такі далекі, часто навіть протиставлювані за значенням слова, як «солоний» і «солодкий», розвинулися з одного кореня (А. Коваль).

II. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Виділіть змістові частини, у кожній з них назвіть ключові фрази і слова, виокремте головну і додаткову інформацію.

III. Відтворіть зміст тексту (з використанням конспекту). Зіставте конспект з надрукованим.

ДЛЯ ВАС, ДОПИТАНІ!

Чи знаєте ви, що першою назвою улюбленої нами картоплі стало італійське *трюфель*. З італійської мови це слово перейшло в німецьку, де набуло форми *картофель* (*kartoffel*). Від німецької походить польське *kartofla* та українське *картопля*.

Якщо ви хочете більше дізнатися про історію таких звичних для нас слів, зверніться до книги А. Коваль «Слово про слово». Розкажіть однокласникам, друзям про те, що вам найбільше сподобалося в цій книзі.

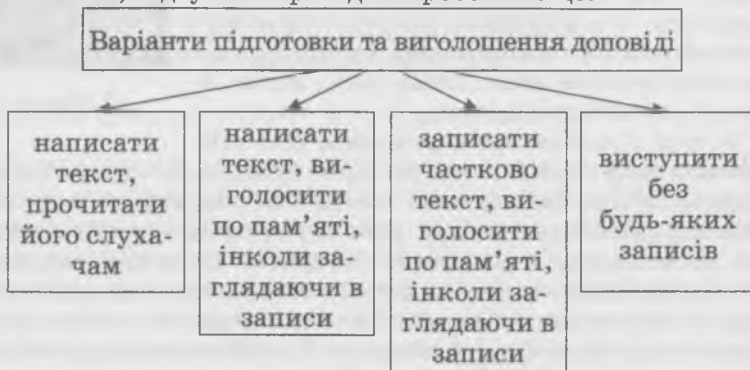
390 Прослухайте вдома радіо- чи телепередачу, складіть її конспект. Підготуйтеся до усного відтворення змісту передачі (з використанням конспекту).

Урок 9. ДОПОВІДЬ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТА СУСПІЛЬНУ ТЕМИ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

Особливості доповіді

Одним із видів усного мовлення є доповідь. Доповідь – це публічне повідомлення на певну тему. В основі доповіді лежить стислий переказ змісту статті, книжки, підсумків проведеної роботи тощо.

Варіанти підготовки та виголошення доповіді

Підготовка доповіді

Як підготувати доповідь

1. Обдумайте тему, визначте основну думку майбутньої доповіді.
2. Опрацюйте довідкову літературу з теми.

3. Доберіть матеріал з кількох джерел.
4. Складіть план і відповідно до нього систематизуйте матеріал.
5. Узагальніть основні положення з кількох джерел, порівняйте погляди різних авторів.
6. Опрацюйте текст доповіді, намагаючись висловити та аргументувати і власну думку.
7. Запишіть текст доповіді повністю або частково.
8. Перекажіть усно текст доповіді вдома.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Під час виголошення доповіді треба стежити за правильністю інтонації.
2. У доповіді слід уживати звертання до слухачів та вислови для встановлення контакту (*зверніть увагу, як ви вже знаєте тощо*).

391 І. Прочитайте міркування відомої черниці Матері Терези, яка присвятила своє життя служінню людям, що страждають від хвороб, потерпають від лиха. Чи поділяєте ви ці думки? Які з них вам найближчі?

ЖИТТЯ ПРЕКРАСНЕ

Життя – це багатство. Не змарнуй його.
 Життя – це можливість. Скористайся нею.
 Життя – це краса. Захоплюйся нею.
 Життя – це мрія. Здійсни її.
 Життя – це виклик. Прийми його.
 Життя – це твій щоденний обов'язок. Виконай його.
 Життя – це гра. Будь гравцем.
 Життя – це багатство. Не розтринькай його!
 Життя – це надбання. Оберегай його.
 Життя – це кохання. Насолодися ним сповна.
 Життя – це таємниця. Пізнай її.
 Життя – це долина сліз. Здолай усе!
 Життя – це пісня. Доспівай її до кінця.
 Життя – це боротьба. Стань борцем.
 Життя – це безодня невідомого. Без страху ступи в неї.
 Життя – це удача. Шукай цю мить.
ЖИТТЯ ТАКЕ ПРЕКРАСНЕ – не змарнуй його!
ЦЕ ТВОЄ ЖИТТЯ. Виборуй його! (*Мати Тереза*).

Життя у кожній краплі.
 Малюнок *Вадима Артеменка*
 (16 років)

II. Дібравши і систематизувавши матеріал із різних джерел, підготуйте усну доповідь у публіцистичному стилі на одну із запропонованих тем: «Життя – найвища цінність», «Життя таке прекрасне», «Не змарнуй життя». Виголосіть доповідь перед однокласниками.

392 І. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися з нього? Які висновки зробили для себе?

УМІННЯ СПІВПЕРЕЖИВАТИ

Прийшла з роботи мама. І з вітальні – прямо на кухню, швидше поставити важкі сумки. Ти вже здогадуєшся, що в сумці – овочі, це нецікаво. Очі сте-

жать, що там виймає мама. Чи не давно обіцяний шарф у цьому пакетику?

А треба було б передусім подивитися уважно на мамине обличчя. Утомлена, видно, або чимось засмучена...

Місток від однієї людини до іншої прокладає пам'ять. Її також можна тренувати, як тренують пам'ять на вірші, формули, правила, номери телефонів. А пам'ять серця тренують увагою до близьких людей. Це означає, що треба прагнути пам'ятати про їхні прохання, справи, клопоти, про те, що вони люблять, що їх тішить і що засмучує, що для них важливе, які дати для них особливо дорогі.

Уміння співчувати, розуміти стан іншої людини – найважливіша, мабуть, магістраль комунікабельності. До того, хто щиро співчуває, тягнуться інші люди, до нього хочеться йти і з радістю, і з сумом, з ним діляться думками, йому виливають душу, з ним прагнуть дружби.

Психологи вважають, що здатність до співпереживання, співчування потребує добре розвинутої уяви. Не легкості фантазії, такої властивої дитинству, а уяви, що напружує душевні сили, спроможності перемістити своє «Я» в іншу людину, відчувати те саме, що відчуває вона. Уміння сприймати чужі радість, сум, біль як свої власні, звичайно, нелегко навчитися. Але саме в ці моменти ми стаємо чуйніші, добріші (Д. Орлова).

II. На основі прочитаного висловте свої міркування з поданих нижче питань.

1. Чим тренують пам'ять серця?

2. Що значить бути уважним до близьких людей?

3. Чому шлях від однієї людини до іншої пролягає через уміння співпереживати?

III. Дібравши і систематизувавши матеріал із різних джерел, підготуйте усну доповідь у публіцистичному стилі на одну із запропонованих тем: «Чи легко бути уважним до людей?», «Наші рідні потребують нашої уваги», «Співчуття та взаєморозуміння – місток між людьми», «Хто робить добро іншому, робить більш за все добро самому собі». Виголосіть доповідь перед однокласниками.

393 I. Прочитайте текст. Поясніть, як ви розумієте його заголовок. Як би ви відповіли на вміщені в тексті запитання журналіста?

КУРИТИ? НА ЦЕ НЕМАЄ ЧАСУ!

Утримуючись від куріння тільки один день, можна спробувати назавжди відмовитися від цієї шкідливої звички, головне – зробити перший крок. Зазвичай на рішення вперше закурити впливають друзі, а ще – сімейний мікроклімат.

Якщо вдома курять і це норма, то дитина просто не уявляє, що може бути інакше. Часто підлітки нарікають, що в школах неправильно розповідають про шкodu куріння – це лише формальні бесіди, від яких жодної користі. Буває, вчитель розкаже про шкodu цигарки, а після цього вийде на шкільне подвір'я і закурить. То який сенс у його розповіді?

– Чому підлітки курять? – запитали ми школярів.

Володимир, 14 років: На мою думку, їм просто нічим зайнятися!

Марина, 15 років: У них різні проблеми! Кажуть, якщо закуриш – знімеш стрес. Це неправда!

– А хто має розв'язувати цю проблему – самі підлітки чи потрібне втручання дорослих? – ставимо наступне запитання.

Володимир: Дорослі більше знають, тому повинні інформувати підлітків про вплив шкідливих звичок. Але дорослі самі не завжди показують добрий приклад!

Віктор, 16 років: Я раніше курих, а тепер покинув... Допомогло те, що захопився фотографією, знімаю фільми – часу немає на дурниці...

Марина: У моєї подруги курих хлопець, а тепер – ні. Вона не набридала наріканнями, а просто приносила йому брошури з яскравими ілюстраціями про шкоду куріння, і він пересвідчився – справді небезпечно! Так досягнуто результату. Люди задумуються над своїм здоров'ям, але їх до цього треба підштовхнути! (З газети).

II. Уявіть, що вам треба виступити в теле- чи радіопередачі для старшокласників напередодні Всесвітнього дня здоров'я. Дібравши і систематизувавши матеріал із різних джерел, підготуйте усну доповідь у публіцистичному стилі на одну з тем: «Кому і чим шкодить куріння?», «Як побороти свої шкідливі звички?», «Куріння – одна з основних проблем людства», «Курити – це модно?», «Куріння – забавка для слабких духом».

394 Уявіть, що вам треба виступити в теле- чи радіопередачі для старшокласників напередодні Дня Незалежності України. Дібравши і систематизувавши матеріал із різних джерел, підготуйте усну доповідь у публіцистичному стилі на одну із запропонованих суспільних тем (на вибір): «Вірю в майбутнє твоє, Україно», «Українська мова єднає українців у просторі й часі», «Українська мова від часів Київської Русі до сучасності», «У нас єдина мета – Україна свята», «Гордість держави».

Урок 10. ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ З ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

ПРИГАДАЙТЕ! Які основні ознаки публіцистичного стилю?

395 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. До якого стилю мовлення він належить? Відповідь аргументуйте. Назвіть засоби зв'язку речень у тексті. Які думки й почуття викликав у вас текст?

НОРМИ ЕТИКЕТУ

Приписи етикету з'явилися в глибоку давнину як розумні форми спілкування людей. Та й досі істинним є твердження: якщо люди перестануть діяти за правилами, вони втратять людську подобу. Цих правил, вироблених багатьма поколіннями, надзвичайно багато.

У кожного народу свої правила й традиції, зумовлені національною історією, психологією, політичним устроєм країни. Вони позначаються на особистій манері поведінки. Попри це законодавці норм етикету – англійці – запевняють: справжня ввічливість усюди однакова, а гарні манери породжуються добросердністю.

Додержання норм етикету пов'язане із загальною культурою людини, її самоусвідомленням, самоповагою та ставленням до інших. Тому люди завжди намагалися пізнати навколишній світ і себе в ньому. І хоч би що казали, а це не проста справа. Адже не кожний з нас здатний поглянути на себе збоку, об'єктивно оцінити свої здібності й можливості, бажання й наміри. Укотре доводиться переконуватися в слушності й мудрості заува-

ження Андре Моруа: «Розкриваючи співрозмовникові душу, ми раптом виявляємо, що зовсім нічого про себе не знаємо». І ось тут раптом починаємо робити відкриття за відкриттям: з'ясовуємо свої погляди, уподобання, звички, зрештою, свої почуття до тих, хто поряд, – рідних, друзів, однокласників.

Сама по собі людина мало привертає увагу, якщо не володіє вмінням гідно поводитися в товаристві. Бо відомо, що коштовний камінь – той же діамант – це лише камінь, який не може служити прикрасою, доки не має відповідної оправу. Людина також стає окрасою товариства тільки тоді, коли узгоджує свої наміри та вчинки з певними правилами, суспільними нормами. У свою чергу, навколишні через взаємини з нами оцінюють відповідність наших вчинків цим нормам. Отже, культура поведінки – це вміння тримати себе в товаристві, навички правильного поводження за столом, форми звертання до старших, однокласників, друзів – одне слово, **порядність** у взаєминах з людьми.

Безперечно, ми хочемо бачити себе бездоганними, приємними, товариськими, мати повагу й довіру людей. У досягненні бажаного неабияке значення мають наші манери – знання нами етикету (За О. Корніякою).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів.

III. Прочитайте ще раз текст. Складіть складний план. За планом докладно перекажіть текст (письмово). Доповніть переказ спостереженнями з особистого досвіду, що стосуються порушеної теми, або власними роздумами про те, наскільки наше суспільство дотримується норм етикету.

Урок 11. ОПОВІДАННЯ НА САМОСТІЙНО ОБРАНУ ТЕМУ

ПРИГАДАЙТЕ! Які особливості оповідання? Як воно будується?

396 I. Пригадайте оповідання, яке ви читали останнім часом. Визначте його тему, основну думку, пригадайте основних персонажів, особливості композиції. Чи сподобалося вам це оповідання і чим саме?

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поділіться з однокласником (однокласницею) своїми міркуваннями щодо того, на які теми ви хотіли б написати оповідання.

397 I. Напишіть оповідання на самостійно обрану тему. Скористайтесь пам'яткою «Як працювати над оповіданням на самостійно обрану тему», поданою нижче.

II. Проаналізуйте в класі написані оповідання. Визначте кращі з них. Хто з учнів, на вашу думку, обрав найцікавішу тему для своєї роботи?

Як працювати над оповіданням на самостійно обрану тему

1. Оберіть тему, з якою найбільше обізнані.
2. Сформулюйте основну думку.
3. Визначте, які життєві епізоди, факти дійсності можуть лягти в основу оповідання.
4. Продумайте сюжет. Чи матиме оповідання обрамлення?

5. Продумайте описи, які ви включите в оповідання (якщо це відповідає темі та основній думці).
6. Напишіть оповідання.
7. Перевірте написане.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. В оповіданні поєднуються різні типи мовлення (розповідь, опис, роздум), часто є діалог.
2. Працюючи над оповіданням, використовуйте слова та вислови, за допомогою яких пов'язуються композиційні частини тексту, передається послідовність дій (*одного разу, раптом, у той же час, ось такий випадок* тощо).

Урок 12. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ЗАЯВА

ПРИГАДАЙТЕ! Яку сферу життя обслуговує офіційно-діловий стиль мовлення? Які загальні вимоги до тексту цього стилю? Які види ділових паперів ви знаєте?

Особливості заяви

Заява – це документ, у якому в письмовій формі зафіксоване повідомлення громадянина чи організації з приводу здійснення своїх прав чи захисту інтересів.

Заяву оформляють за певним зразком. У ній може висловлюватися прохання зарахувати до навчального закладу, допустити до вступних іспитів, зарахувати на посаду, надати відпустку тощо.

Заява може вміщувати й додаток – перелік документів, що додаються до неї.

Види заяв

Види заяв

- **особисті** (від фізичної особи; у них може зазначатися домашня адреса);
- **службові** (від організацій і установ; оформляються, як правило, на готових бланках).

Реквізити

Реквізити заяви

- адресат (назва установи, посада та прізвище керівника, до якого звертаються, – у давальному відмінку);
- адресант (назва посади, прізвище особи, яка звертається із заявою, – у родовому відмінку);
- назва виду документа;
- текст;
- додаток;
- дата;
- підпис.

398 І. Прочитайте зразки заяв. Зверніть увагу на місце розташування кожного реквізиту та розділові знаки. Назвіть реквізити.

Зразок 1

Директорові вищого
професійного училища № 3
м. Києва
Коваленку В.М.

Ковальчука Сергія Олеговича,
який проживає за адресою:
м. Київ, вул. Лук'янівська, 94, кв. 8

ЗАЯВА

Прошу зарахувати мене студентом I-го курсу училища. У 2010 році я закінчив 9 класів ЗОШ № 104 м. Києва.

Додаток:

1. Свідоцтво про освіту.
2. Автобіографія.
3. Медична довідка.
4. Три фотокартки.

10 липня 2010 р.

/Підпис/

Зразок 2

Директорові БАТ «Обрій»
Швецю О.Д.

начальника відділу кадрів
Майбороди Г.В.

ЗАЯВА

Прошу надати мені щорічну відпустку за 2009 рік терміном 30 календарних днів з 1 вересня 2009 р. з виплатою матеріальної допомоги на оздоровлення.

25 серпня 2010 р.

/Підпис/

II. Дайте відповіді на запитання.

1. У якій сфері спілкування можливе таке висловлювання?
2. Кому адресована заява?
3. Хто подає заяву?
4. Яке прохання міститься в документі?
5. Де розміщуються реквізити «підпис» і «дата»?
6. Де зазначається місце проживання особи, яка подає заяву?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Після назви виду документа (слова «заява») крапку не ставимо.

399 Прочитайте заяву. Знайдіть помилки в її оформленні. Запишіть правильно.

Генеральному директорові
ТОВ «Хлібокомбінат № 3»
Юхименку А.Д.

від Тарнавського Олега Ігоровича,
що проживає за адресою:
м. Вінниця, вул. Коцюбинського, 106

ЗАЯВА.

Дуже прошу Вас зарахувати мене на посаду інженера кондитерського цеху. Буду дуже вдячний.

Додаток:

1. Диплом про освіту,
2. Автобіографія,
3. Медична довідка,
4. Три фотокартки.

Щиро вдячний

/Підпис/

10 липня 2009 р.

400 Складіть заяву на одну з поданих тем (на вибір), самостійно визначивши адресата. За потреби скористайтеся поданими вище зразками.

1. Про допущення до складання вступних іспитів до ліцею.
2. Про прийняття на роботу на період літніх канікул.
3. Про реєстрацію для участі в зовнішньому незалежному оцінюванні.

Урок 13. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. АВТОБІОГРАФІЯ

Особливості
автобіографії

Автобіографія (з *гр.* *autos* – «сам», *bios* – «життя», *grapho* – «пишу») – це документ, у якому особа в хронологічному порядку викладає стислий опис свого життя та професійної діяльності.

Для автобіографії характерний незначний рівень стандартизації. Основні вимоги – вичерпність потрібних відомостей і лаконізм викладу. Документ складають у довільній формі, однак окремі реквізити в ньому мають бути обов'язково.

В автобіографії всі відомості про себе слід викладати в розповідній формі від 1-ї особи.

Реквізити

Реквізити автобіографії:

- назва документа;
- текст, що містить: прізвище, ім'я, по батькові, дату народження, дані про місце народження і проживання, національність, короткі відомості про склад сім'ї, навчання, трудову діяльність тощо;
- дата укладання;
- підпис укладача.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. В автобіографії не слід зловживати займенником «я». Граматичне значення 1-ї особи передається за допомогою особових закінчень дієслів.
2. В автобіографії недоречні художні засоби (метафори, епітети і т. ін.) та емоційність.

401 І. Прочитайте зразок автобіографії. Розкажіть, що ви дізналися з цього документа про особу, яка його склала. Яке значення в автобіографії мають дати?

Зразок

АВТОБІОГРАФІЯ

Я, Василенко Богдан Вікторович, народився 28 грудня 1994 р. в місті Житомирі. Українець.

Мій батько, Василенко Віктор Сергійович, працює редактором газети, мати, Василенко Юлія Максимівна, – учителем місцевої школи.

У 2000 р. вступив до першого класу загальноосвітньої середньої школи № 5 міста Житомира. Зараз навчаюся в 9-му класі цієї школи. Беру участь у художній самодіяльності, у роботі шкільного гуртка «Юний інспектор руху». Захоплююся тенісом.

У 2008 р. став переможцем другого етапу Міжнародного конкурсу з української мови імені П. Яцика.

Домашня адреса: м. Житомир, вул. М. Рильського, 5.

25 листопада 2009 р.

/Підпис/

II. Укажіть реквізити поданої автобіографії.

402 Пригадайте біографію одного з письменників, яку ви читали в підручнику з української чи зарубіжної літератури. Поміркуйте, чим відрізняються автобіографія і біографія.

403 Уявіть, що вам для вступу до спеціалізованого навчального закладу потрібна автобіографія. Напишіть її, користуючись поданим вище зразком.

Урок 14. ТВІР У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ НА СУСПІЛЬНУ ТЕМУ

404 І. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку, тип і стиль мовлення. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання?

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Уявімо собі, що з якогось моменту весь свій час, вільний від виконання прямих обов'язків, ми починаємо віддавати особистому життю. Гуляємо, ходимо в гості, самі приймаємо гостей, відвідуємо кінотеатри, слухаємо музику. Кожен використовує свій час тільки на власні потреби.

Що зміниться в нашому житті? Зміниться дуже багато. Припиниться громадська діяльність, якій багато з нас віддають свій вільний час.

Що ж таке «громадська діяльність»? Якщо замінити книжне слово «діяльність» більш звичним «робота», то вийде відоме нам словосполучення. У школі найпоширеніший вид громадської діяльності – участь учнів у самоврядуванні, у роботі учнівських організацій.

Якщо в школі складається цікавий, заповзятий колектив, якщо кожен може знайти собі діло до душі, громадська робота справді стає діяльністю, кожен прагне, не замислюючись у тісних рамках особистості, внести і свою частку в цікаве життя, що вирує довкола.

Та якщо вся робота проводиться тільки задля «галочки», якщо вона нікого не цікавить по-справжньому, то з'являється ота відома формула: «Що, мені більше за всіх треба?» – чи не найголовніший ворог усякої громадської діяльності. Людина, що зробила цю формулу принципом життя, обкрадає і себе, і інших людей.

Звісно, трапляються люди, для яких громадська діяльність – спроба ступити на вищий щабель у своїй кар'єрі. Є і такі, які заповзятливо кидаються в громадську роботу не задля того, щоб робити людям благо, а щоб дати вихід своєму невгамовному бажанню командувати, втручатися в чуже життя, з приводу і без приводу виявляти свою енергію і «принциповість».

Такі «громадські діячі» завдають чимало шкоди. Але їх одиниці, а справжніх громадських діячів – тисячі.

Їхнє служіння спільній справі безкорисливе й часом дивовижне. Літній чоловік домігся, щоб у місті біля гирла річки викопали котлован і заповнили його водою. Утворився спочатку один ставок, а потім і другий. Завдяки наполегливості дідуса у цих ставках ось уже кілька років розводять рибу. Скільки сил і безсонних ночей віддано, щоб захистити ставки від браконьєрів, зберегти їх під час повені! І все це робить людина, якій вже понад сімдесят років, робить для міста, для суспільства.

Хто з молоді, з юнацтва продовжуватиме його справу? Чи не занедбають ставки? Такі люди не чекають вдячності чи плати за свою працю, вони відмовляються від частки своїх особистих прагнень, щоб сприяти здійсненню прагнень інших людей (За О. Юриковим).

II. Поміркуйте над запитаннями.

1. Які форми громадської активності можуть бути в шкільному житті?

2. Яку допомогу учні вашого класу могли б надати: а) самотнім ветеранам війни; б) однокласнику, який почав курити, уживати алкоголь чи наркотики; в) керівництву школи в питанні дотримання в навчальному закладі чистоти й порядку; г) місцевій владі в питанні озеленення вашого населеного пункту; ґ) громадським організаціям в питанні охорони навколишнього середовища?

3. Якою була б ваша громадянська позиція, якби нищили сквер біля вашого навчального закладу?

4. Чи знаєте ви учнів (учителів) вашого навчального закладу чи жителів вашого міста (села), які займаються громадською роботою? Якою саме?

5. Хто з відомих українських артистів чи спортсменів займається (займався) активною громадською діяльністю, пов'язаною з охороною довкілля, допомогою хворим на СНІД, пропагандою здорового способу життя, збереженням миру тощо? Як?

6. Чи може ваша громадська активність вплинути на життя вашого класу, навчального закладу, населеного пункту, держави? Як?

Дібравши й систематизувавши матеріал з різних джерел, напишіть твір у публіцистичному стилі на одну з тем: «На кого я хотів би (хотіла б) бути схожим (схожою)», «Майбутнє мого міста (держави) залежить і від мене», «Громадська діяльність – це поклик душі», «Наші справи говорять за нас».

Додатки

Додаток 1

ПОЯСНЕННЯ ЩОДО ВИКОНАННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ЗАВДАНЬ

1. «ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ»

Порядок виконання

1. Уважно прочитайте завдання.
2. Визначте, хто говоритиме першим.
3. По черзі висловте свої думки.
4. Дійдіть спільного висновку.

2. «ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ»

Ця вправа дає можливість спочатку обмінятися ідеями з партнерами і лише потім озвучити свої думки перед класом.

Порядок виконання

1. Уважно ознайомтеся із завданням.
2. Обговоріть свої ідеї з сусідом по парті. По можливості дійдіть спільної думки.
3. Об'єднайтеся в четвірку (наприклад, з учнями, що сидять за найближчою до вас партою). Обговоріть попередньо досягнуті рішення. По можливості дійдіть спільної думки, хоча в деяких випадках у групі може бути особлива думка, яка теж має право на існування. Визначте, хто з вас висловлюватиме думку групи.
4. Висловте свою ідею (рішення, погляд, думку).

3. «МОЗКОВИЙ ШТУРМ»

«Мозковий штурм» допомагає знаходити рішення з конкретної проблеми шляхом вільного висловлювання своїх думок усіма учасниками колективного обговорення.

Порядок проведення

1. Уважно ознайомтеся з проблемою.
2. Усі учасники штурму за бажанням висувають свої ідеї щодо розв'язання проблеми. Чим більше ідей – тим краще!
3. Обговоріть запропоновані ідеї, оберіть ті, що допомагають дійти істини.

Увага! Забороняється обговорювати й оцінювати ідеї на етапі їх висловлювання. Дозволяється повторювати або розширювати ідеї, запропоновані будь-ким. Пам'ятайте, що об'єднання кількох ідей часто веде до висунення нових.

4. «МІКРОФОН»

«Мікрофон» надає можливість кожному за бажанням висловити думку швидко й лаконічно.

Порядок проведення

1. Визначте, хто за ким буде висловлюватися.
 2. По черзі висловіть думку лаконічно й швидко.
- Увага!** У «Мікрофоні» висловлюються лише за бажанням, а відповіді не коментуються і не оцінюються. Також забороняється перебивати того, хто висловлюється, викрикувати з місця. Учитель може обмежити час для висловлювання.

ОСНОВНІ ПУНКТОГРАМИ

КОМА

- між однорідними членами речення
- перед словами *а саме, як-от, як*, що стоять у реченні з однорідними членами після узагальнювальних слів
- при повторенні слова
- для виділення звертань
- після вигуків
- для виділення вставних слів, словосполучень і речень
- для виділення порівняльних зворотів
- для виділення відокремлених членів речення
- для виділення уточнюючих членів речення
- між частинами складного речення

КРАПКА З КОМОЮ

- між поширеними однорідними членами речення
- між частинами складносурядного і безсполучникового складного речення

ДВОКРАПКА

- після узагальнювального слова, що стоїть перед однорідними членами речення
- між частинами складного безсполучникового речення
- у реченні з прямою мовою

ТИРЕ

- між підметом і присудком
- на місці пропущеного члена речення
- перед узагальнювальним словом, що стоїть після однорідних членів речення
- для виділення прикладок
- між частинами складного безсполучникового речення
- між частинами складносурядного речення
- для виділення вставних конструкцій
- у реченні з прямою мовою

КРАПКИ

- на позначення перерваності або недокінченості мови
- на позначення уривчастості мови
- на позначення пропуску в цитаті

ДУЖКИ

- для виділення вставних конструкцій
- для виділення прізвища автора, що стоїть після цитати

ЛАПКИ

- для виділення цитат
- у реченні з прямою мовою

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ ТАБЛИЦІ

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ				
Головні		Другорядні		
Підмет	Присудок	Означення	Обставина	Додаток
простий; складений	простий; складений іменний; складений дієслівний	узгоджене; неузгоджене	способу дії; міри і ступеня; місця; часу; причини; мети; умови; допусту	прямий; непрямий

ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ	
Умови вживання тире	Приклади
Якщо підмет і присудок виражені іменниками у називному відмінку	<i>Бджола – відома трудівниця... (А. Пашківський)</i>
Якщо підмет і присудок виражені інфінітивами	<i>Правдою дружити – щастя заслужити (Нар. творчість.)</i>
Якщо один із головних членів виражений інфінітивом, а інший – іменником у називному відмінку	<i>Наше завдання – здобувати знання</i>
Якщо підмет і присудок виражені числівниками	<i>П'ять плюс два – сім</i>
Якщо перед присудком є слова <i>це, то, ось, значить</i>	<i>Поезія – це діло совісне... (А. Малишко)</i>
Тире також може ставитися і в деяких інших випадках за умови, що підмет є логічно наголошеним і між ним та присудком наявна пауза: <i>Ми – сірі гуси в хмарі (А. Малишко)</i>	

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ	
З головним членом речення у формі присудка	З головним членом речення у формі підмета
<i>Означено-особові</i> (головний член означає дію, яку виконує конкретна особа)	<i>Називні</i> (головний член стверджує наявність предметів чи явищ)
<i>Неозначено-особові</i> (головний член означає дію, яку виконує невизначена особа)	
<i>Узагальнено-особові</i> (головний член означає дію, яка стосується будь-якої особи)	
<i>Безособові</i> (головний член означає дію, яка не має виконавця)	

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

O, O, O	O i O	Δ: O, O, O
O, O i O	i O, i O, i O	O, O, O – Δ
O, але O	як O, так i O	Δ: O, O, O – ...
O i O, O i O		Δ, як-от: O, O, O
		(Δ – узагальнювальне слово)

ВСТАВНІ СЛОВА І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Групи за значенням	Приклади
Виражають упевненість, невпевненість, сумнів	<i>безумовно, певна річ, правда, здається, видно, мабуть, може, очевидно, може бути, либонь, а може, правду кажучи,</i>
Виражають задоволення, незадоволення, радість, жаль, здивування	<i>на щастя, на диво, слава Богу, на жаль, як на зло, чого доброго, дивна річ</i>
Указують на джерело повідомлення	<i>по-моєму, кажуть, мовляв, на мою думку, бачу, як відомо, за словами</i>
Указують на зв'язок думок, послідовність викладу	<i>по-перше, нарешті, до речі, між іншим, крім того, навпаки, отже, наприклад, інакше кажучи, таким чином</i>
Привертають увагу співрозмовника	<i>чуєте, уяви собі, зверніть увагу, між нами кажучи, зрозумійте</i>

ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Умови відокремлення	Приклади
Якщо означення стосуються особового займенника	<i>Заспокоєний, я усміхнувся світу... (М. Стельмах)</i>
Якщо означення відділені від означуваного слова іншими членами речення	<i>Срібним маревом повиті, коло сіл стоять тополі (Леся Українка)</i>
Якщо поширені означення стоять після означуваного слова	<i>У лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням (Гр. Тютюнник)</i>
Якщо означення мають додаткове обставинне значення (умови, причини та ін.)	<i>Наляканий громовицею, кінь тихенько заїржав (М. Стельмах).</i>
Якщо два і більше одиничні означення стоять після означуваного слова, перед яким уже є залежне від нього означення	<i>Стояла темна ніч, холодна, вітряна... (Є. Гуцало)</i>

ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

Умови відокремлення	Приклади
Якщо прикладка стосується особового займенника	<i>І ось він, Київ, за валами він!..</i> (Л. Костенко)
Якщо прикладка поширена і стоїть після означуваного іменника (часто власної назви)	<i>Завершенням їхньої подорожі була Нова Каховка – славетне молоде місто</i> (О. Гончар)
Якщо одинична прикладка стоїть після означуваного слова і має додаткове самостійне значення	<i>Золотими куполами ще здалеку вітає нас славетна столиця – Київ</i> (О. Довгий)
Якщо прикладка приєднується до означуваного іменника словами <i>тобто</i> , або (<i>тобто</i>), <i>наприклад</i> , <i>чи</i> (<i>тобто</i>), <i>навіть</i> , <i>зокрема</i> , <i>як-от</i> , <i>а саме</i> , <i>на ім'я</i> , <i>так званий</i> та ін.	<i>У Сквирі лікар був, на прізвище Рушилов</i> (М. Рильський)
Якщо прикладка приєднується до означуваного слова за допомогою сполучника <i>як</i> і має додатковий відтінок причини	<i>Івась, як менший, завжди терпів від Карпа</i> (Панас Мирний)

ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

Умови відокремлення	Приклади
Майже завжди відокремлюється обставина, виражена дієприслівником або дієприслівниковим зворотом	1. <i>Блакитний час, прикинувшись водою, тече в піщаних, чистих берегах</i> (Є. Гуцало). 2. <i>І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину</i> (Т. Шевченко)
Але не відокремлюється обставина, виражена одиничним дієприслівником, що означає спосіб дії, а також обставина, виражена дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу: <i>Підеш собі зажурившись гаєм по долині</i> (Т. Шевченко)	
Якщо обставина виражена іменником з прийменниками <i>незважаючи на</i> , <i>закінчуючи</i> , <i>починаючи з</i>	<i>Незважаючи на погану погоду, біля освітленого під'їзду театру панувало пожвавлення</i> (В. Собко)
За бажанням автора може також відокремлюватися обставина, виражена іменником з прийменниками <i>всупереч</i> , <i>наперекір</i> , <i>попри</i> , <i>на випадок</i> , <i>на відміну від</i> , <i>у зв'язку з</i> , <i>внаслідок</i> , <i>завдяки</i> , <i>згідно з</i> , <i>відповідно до</i> , <i>подібно до</i> тощо	

ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

Умови відокремлення	Приклади
Якщо додатки виражені іменниками з прийменниками <i>крім</i> , <i>окрім</i> , <i>окрім</i> , <i>замість</i> , <i>за винятком</i> , <i>зокрема</i> , <i>особливо</i> , <i>на відміну від</i> та ін. Такі конструкції мають значення виключення, включення або заміщення одного предмета іншим	<i>Ця несподівана зустріч зворушила всіх, особливо дітей</i> (В. Минко)

ПОЯСНЕННЯ ОСНОВНИХ ОРФОГРАМ

УЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА	
Ь пишемо після букв, що позначають м'які приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [дз'] у таких випадках	Ь НЕ пишемо
у кінці слова та складу (<i>вісь, дядько</i>)	після <i>б, п, в, м, ф, ж, ч, ш, щ, г, к, х, ґ</i> (<i>дош, дріб</i>)
у середині складу перед <i>о</i> (<i>трьох, сьомий</i>)	після <i>р</i> у кінці складу і слова (<i>Харків, чотирма</i>). Виняток: <i>Горький</i>
у словах на <i>-зький</i> (<i>-ський, -цький</i>), <i>-зькість</i> (<i>-ськість, -цькість</i>), <i>-зько</i> (<i>-сько, -цько</i>), <i>-зькому</i> (<i>-ському, -цькому</i>), <i>-зьки</i> (<i>-ськи, -цьки</i>): <i>близький, близько</i> . Виняток: <i>баский, боязкий, в'язкий, дерзкий, різкий, жаский, ковзкий, плаский, порський</i>	після <i>н</i> перед <i>ж, ч, ш, щ</i> та перед суфіксами <i>-ств(о), -ськ(ий)</i> : <i>тонший</i> . Виняток: <i>доньчин, неньчин, няньчин, бриньчати</i>
у словах на <i>-енько, -енька, -онько, -онька, -енький, -есенький, -ісінький, -юсінький</i> (<i>солоденько</i>)	після букв на позначення приголосних, крім <i>л</i> , якщо за ними йдуть м'які або пом'якшені приголосні (<i>користю, але різьбяр, тьмянний</i>)
у буквосполученнях <i>-льк-, -льч-, -ньц-,</i> якщо вони походять від буквосполучень <i>-льк-, -ньк- (скриньці, бо скринька)</i>	після <i>д, т, н</i> перед суфіксом <i>-ченк(о), -чук, -чишин (Радчук, безбатченко)</i>
після букви на позначення м'якого [л'] перед наступним приголосним (<i>читальня, стільчик</i>)	у сполученнях <i>-лч-, -лц-, -нч-, -нц-, -сц-, -сч-,</i> які утворилися від <i>-лк-, -нк-, -ск-</i> (<i>рибалці, бо рибалка</i>)

УЖИВАННЯ АПОСТРОФА ПЕРЕД БУКВАМИ Я. Ю. Є. Ї	
Апостроф ставимо	Апостроф НЕ ставимо
після букв <i>б, п, в, м, ф</i> , якщо перед ними в корені не стоїть буква на позначення приголосного, крім <i>р</i> (<i>п'ять, рум'яний</i>)	після букв <i>б, п, в, м, ф</i> , якщо перед ними в корені є буква на позначення приголосного, крім <i>р</i> (<i>свято, цвях, але торф'яний</i>)

після букви <i>р</i> , що позначає твердий звук (у вимові чується <i>й</i> : <i>бур'ян</i> , <i>пір'я</i>)	після букви <i>р</i> , що разом із <i>я</i> , <i>ю</i> , <i>є</i> позначає м'який звук [р'] (у вимові не чується <i>й</i> : <i>буряк</i> , <i>крюк</i>)
після префіксів , що закінчуються твердим приголосним (<i>без'язикий</i> , <i>від'їзд</i>)	
після першої частини складних слів, що закінчується твердим приголосним (<i>дит'ясла</i> , <i>пан'європейський</i> , <i>пів'яблука</i> , але <i>пів-Європи</i> , бо це власна назва)	
у слові <i>Лук'ян</i> та похідних від нього (<i>Лук'яненко</i> , <i>Лук'янівка</i> , <i>Лук'янець</i> тощо)	

ПОДВОЄННЯ БУКВ УНАСЛІДОК ЗВІГУ ПРИГОЛОСНИХ	
Умови	Приклади
якщо корінь починається тим самим звуком, на який закінчується префікс	<i>відділити</i>
якщо корінь чи основа слова закінчується тим самим звуком, яким починається суфікс	<i>щоденний</i> , <i>розрісся</i>
якщо перша частина складноскороченого слова закінчується тим самим звуком, яким починається друга	<i>військомат</i>
у наголошених прикметникових суфіксах <i>-енн(ий)</i> , <i>-анн(ий)</i> , що вказують на вищий ступінь вияву ознаки або можливість чи неможливість дії	<i>здоровенний</i> , <i>нездійснений</i>
у прикметниках на <i>-енн(ий)</i> старослов'янського походження	<i>огненний</i> , <i>святий</i>

ПОДВОЄННЯ БУКВ УНАСЛІДОК ПОДОВЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ [Д], [Т], [З], [С], [Ц], [Л], [Н], [Ж'], [Ч'], [Ш'] МІЖ ГОЛОСНИМИ	
Умови	Приклади
в іменниках середнього роду на <i>-я</i> (крім тих, що означають назви малих за віком тварин: <i>гусеня</i> , <i>качєня</i>)	<i>знання</i> , <i>зілля</i>
у деяких іменниках чоловічого і жіночого роду на <i>-я</i>	<i>суддя</i> , <i>Ілля</i> , <i>стаття</i> Виняток: <i>статей</i>
перед <i>я</i> , <i>ю</i> в деяких прислівниках	<i>зрання</i> , <i>спросоння</i> , <i>навмання</i> , <i>попідвіконню</i> , <i>попідтинню</i>
в іменниках жіночого роду III відміни орудного відмінка однини перед кінцевим <i>-ю</i>	<i>річчю</i> , <i>сіллю</i>

у формах дієслова <i>лити</i>	<i>ллю, зілляти</i>
НЕ подовжуються приголосні в словах <i>кутя, попада, свиня, третя, третє</i>	

ПРАВОПИС СКЛАДНИХ СЛІВ	
Пишемо разом	Пишемо через дефіс
слова, утворені від підрядних слово-сполучень (у яких від одного до іншого слова можна поставити питання) (<i>новобудова, східнослов'янський</i>)	слова, утворені від сурядних слово-сполучень (у яких усі слова рівноправні) (<i>українсько-англійський</i>)
слова з першими частинами <i>авіа-, авто-, агро-, водо-, кіно-, макро-, мікро-, супер-, теле-, фото-</i> і под. (кіномистецтво)	слова з першою частиною <i>віце-, екс-, лейб-, максі-, міні-, обер-, воєнно-, військово-</i> (<i>міні-футбол</i>). Виняток: <i>військовополонений</i>
прикметники <i>глухонімий, хитро-мудрий, зловорожий</i>	прикметники, які означають відтінки кольору (<i>темно-зелений</i>). Виняток: <i>жовтогарячий, червоногарячий</i>
	слова, утворенні поєднанням тих самих слів, синонімічних слів, антонімічних слів, близьких за значенням слів, слів з тим самим коренем (<i>білий-білий, тишком-нишком, більш-менш, батько-мати, великий-превеликий</i>). <i>Але: кінець кінцем, чин чином, сама самотою</i>
	слова, у яких перше слово підкреслює певну прикмету чи особливість предмета, явища, названого другим словом (<i>свят-вечір, стоп-кран, яхт-клуб</i>)

УЖИВАННЯ ПРЕФІКСІВ <i>З-(С-), РОЗ, БЕЗ</i>	
Умови	Приклади
Перед буквами <i>к, п, т, ф, х</i> префікс <i>з-</i> відповідно до вимови позначається буквою <i>с</i> . Перед усіма іншими приголосними вживається префікс <i>з-</i>	<i>сказати, сфотографувати, зсадити, зшити</i>
Префікси <i>роз-, без-</i> завжди пишемо з буквою <i>з</i>	<i>розказати, безпечний</i>
Увага! В українській мові префіксів <i>рос- і бес-</i> немає	

УЖИВАННЯ ПРЕФІКСІВ ПРЕ-, ПРИ-, ПРІ-

Пишемо <i>пре-</i>	Пишемо <i>при-</i>	Пишемо <i>прі-</i>
у <u>прикметниках</u> і <u>прислівниках</u> для вираження найвищого ступеня ознаки (<i>премудрий, препогано</i>)	переважно в <u>дієсловах</u> , що означають наближення, приєднання до чогось, неповноту дії чи ознаки (<i>приїхати, присісти</i>). А також у похідних від них (<i>прибуття, приклеєний</i>)	у словах <i>прізвище, прізвисько, прірва</i>
у словах <i>презирство, презирливий, преподобний, престол, пресвященний</i>	у <u>прикметниках</u> та <u>іменниках</u> , що означають знаходження біля чогось (<i>прикордонний, пригірок</i>)	

ПРАВОПИС СПОЛУЧНИКІВ

Пишемо разом	Пишемо окремо
якщо це складний сполучник (<i>щоб, проте, якби, притому, ніби, мовби, неначе, начебто, немовбито</i>)	якщо це складений сполучник (<i>як тільки, у зв'язку з тим що, через те що, з тим щоб</i>)

Увага! Частина сполучників може мати при собі частки *б, би, ж, же*, які пишуться окремо (*хоч би, або ж, бо ж, але ж, адже ж, коли б*), а також частки *то, но, бо*, з якими сполучники пишуться через дефіс (*тим-то, тільки-но, тому-то, якби-то, отож-бо*)

ПРАВОПИС ЧАСТОК ІЗ ПОВНОЗНАЧНИМИ СЛОВАМИ

Пишемо разом	Пишемо через дефіс	Пишемо окремо
частки <i>аби-, де-, -сь, -ся, що-, чи-, як-, ані-</i> (<i>абихто, чимало, щодня</i>)	1) частки <i>казна-, хтозна-, бозна-, будь-, небудь</i> (<i>будь-хто</i>); 2) частки <i>-бо, -но, -от, -таки, -то</i> (підсилювальна), якщо вони стоять безпосередньо після слова, з яким пов'язані за змістом (<i>все-таки</i>)	інші частки, зокрема <i>б</i> (<i>би</i>), <i>ж</i> (<i>же</i>), <i>то</i> (вказівна) (<i>хоч би, хіба ж</i>)

Якщо між часткою і словом, якого вона стосується, стоїть інша частка чи прийменник, то всі три слова пишемо окремо (*аби в кого, все ж таки*)

ЧАСТИНИ МОВИ

Назва частини мови		Лексичне значення	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль	Питання
Самостійні	Іменник	означає предмет	має рід, змінюється за числами, відмінками	будь-який член речення	хто? що?
	Прикметник	означає ознаку предмета	змінюється за родами, числами, відмінками	означення, присудок	який? чий?
	Числівник	означає кількість та порядок предметів при лічбі	змінюється за відмінками, деякі за числами та родами	будь-який член речення	скільки? котрий?
	Займенник	вказує на предмет, ознаку, кількість, але не називає їх	змінюється за відмінками, деякі за особами, числами, родами	підмет, додаток, означення	хто? що? який? чий? скільки?
	Дієслово	означає дію предмета	змінюється за часами, числами, особами або родами	будь-який член речення	що робить? що зроби́ть?
	Прислівник	означає ознаку дії, ознаку предмета, ознаку ознаки	не змінюється	обставина, означення, присудок	як? де? коли? та ін.
Службові	Прийменник	не має	не змінюється	не є членом речення	не відповідає
	Сполучник				
	Частка				
Вигук		виражає почуття, емоції, волевиявлення, але не називає їх	не змінюється	може бути членом речення, якщо вживається у значенні самостійного слова	не відповідає

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Список скорочень

ч. – чоловічий рід

с. – середній рід

ж. – жіночий рід

перен. – переносне значення*невідм.* – невідмінюване слово*розм.* – розмовне*заст.* – застаріле

А

АБСТРАГУВАТИ, -ую, -уєш. Уявно (в думках) відривати, відокремлювати одні (окремні) аспекти явищ чи властивості предметів від інших.**АВАНГАРД**, -у, ч. 1. Частина військ (або флоту), що рухається попереду головних сил. 2. *перен.* Найсвідоміша, найпередовіша частина певної суспільної групи, що веде за собою інші суспільні групи.**АЛЬТРУІЗМ**, -у, ч. Безкорисливе піклування про благо інших і готовність жертвувати для інших своїми особистими інтересами; прот. егоїзм.**АНОТАЦІЯ**, -ї, ж. 1. Стисла бібліографічна довідка, характеристика змісту книги, статті і т. ін. 2. Стислий виклад змісту музичного твору. 3. Коротка характеристика змісту документа, його частини або групи документів.**АРХАНГЕЛ**, -а, ч. У християнській релігії – ангел вищого рангу.**АРХІСТРАТИГ**, -а, ч. Головнокомандуючий небесним воїнством – стратигами.**АУДІЄНЦІЯ**, -ї, ж. Офіційний прийом у глави держави або в особи, що обіймає високий державний пост. // Про приватний прийом, особисту розмову.

Б

БАГАТОБОРСТВО, -а, с. Спортивне змагання, що охоплює різні фізичні вправи з одного або кількох видів спорту (біг, стрибки і т. ін.), а також комплекс фізичних вправ із цих видів спорту.**БЕСКИД**, **БЕСКЕД**, **БЕСКЕТ**, -у, ч. 1. Круте урвище, провалля. 2. Гора, скеля.**БЛАГОДІЙНИК**, -а, ч. 1. *кого, чий, заст.* Той, хто подає комусь допомогу, підтримку і т. ін.; добродійник. 2. *іст.* Той, хто займається благодійністю.**БЛЮЗНІРСТВО**, -а, с. Зневажання чого-небудь святого, високого і т. ін.; цинізм.**БУКВАЛЬНИЙ**, -а, -е. 1. Який точно відповідає якомусь текстові, розмові та ін.; дослівний. 2. Прямий, не переносний.**БУРЄМНИЙ**, -а, -е. 1. Те саме, що **буранний**. // Неспокійний, розбурханий (про море, річку і т. ін.). 2. *перен.* Сповнений подій, тривог, хвилювань.

В

ВАГОМІЙ, -а, -е. 1. Який має вагу (у 1 знач.). 2. *перен.* Змістовний, авторитетний, переконливий.**ВЕЛИКОДУШНИЙ**, -а, -е. Який має прекрасні душевні якості, благородні почуття, велику доброзичливість. // В якому виражаються, проявляються ці якості.**ВІДРАДА**, -и, ж. Те, що заспокоює, сповнює радістю; вітиха, задоволення.**ВІРОЛІМСТВО**, -а, с. Порушення обіцянки, присяги; підступність, зрадництво.**ВІРОСПОВІДАННЯ**, -я, с. Різновид якого-небудь віровчення з усталеною обрядовістю; належність до якої-небудь релігії.

ВЛАДНИЙ, -а, -е. Здатний, схильний нав'язувати свою волю, підкоряти собі.
// Який виражає владу, волю, рішучість.
ВОІСТИНУ. Дійсно, справді.

Г

ГЕРАЛЬДИКА, -и, ж. Допоміжна історична дисципліна, що вивчає герби та їх історію. // Мистецтво гербів.
ГРОМАДА¹, -и, ж. 1. Група людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів і т. ін. 2. Об'єднання людей, що ставлять перед собою певні спільні завдання; організація. 3. *іст.* В Україні та Білорусі – поземельне селянське об'єднання, а також збори членів цього об'єднання.
ГРОМАДА², -и, ж. Щось велике за розміром; предмет, споруда великих розмірів. // Велика кількість чого-небудь.
ГРОМАДЯНСЬКИЙ, -а, -е. 1. Прикм. до громадянин. 2. Власт. свідомому громадянину. // Спрямований на користь суспільства.
ГУМАННИЙ, -а, -е. Людяний у своїх діях і ставленні до інших людей.

Д

ДЕЛЕГАТ, -а, ч. Виборний або призначений представник якої-небудь організації, установи, колективу.
ДЕПУТАТ, -а, ч. 1. Член органу державної влади, обраний виборцями. 2. Обрана або визначена особа, уповноважена для виконання якого-небудь доручення.
ДИПЛОМАНТ, -а, ч. 1. Студент або учень середнього спеціального навчального закладу, який працює над дипломним проектом, дипломною роботою. 2. Особа, відзначена дипломом за видатні успіхи в якій-небудь галузі.
ДИПЛОМАТ, -а, ч. 1. Службова особа, яка має урядові повноваження для зносин з іншими державами. 2. *перен., розм.* Людина, яка вміло і тонко діє у стосунках з іншими. 3. *розм.* Портфель у вигляді плоскої валізки; аташе-кейс.
ДІЯЧ, -а, ч. 1. Той, хто відзначається своєю активністю та енергійністю на якій-небудь роботі, в якійсь галузі життя. 2. Той, хто обіймає керівну посаду. 3. *жарт.* Невдаха; нероба.
ДОБРОБУТ, -у, ч. Матеріально-побутове забезпечення; достаток.
ДОГМА, -и, ж. Учення або положення, що приймається як незаперечна, вічна, незмінна істина для всіх часів та історичних умов.

Е

ЕСТАКАДА, -и, ж. Споруда у вигляді моста для підняття вгору шляхів, для переходу чи переїзду через залізниці, для завантаження та вивантаження чого-небудь і т. ін.
ЕТАЛОН, -а, ч. 1. Точний зразок установленної одиниці виміру. // Великої точності вимірний прилад, признач. для перевірки інших приладів. 2. *перен., книжн.* Мірило, зразок для порівнювання з чим-небудь.
ЕТНОГРАФІЯ, -і, ж. 1. Історична наука, яка вивчає культуру й побут народів світу, їхнє походження, розселення та культурно-побутові взаємовідносини; народознавство. 2. Сукупність усіх особливостей побуту, звичаїв, культури якого-небудь народу, народності, місцевості.
ЕТНОС, -у, ч. Спільнота людей (плем'я, народність, нація), що історично склалася та має соціальну цілісність і оригінальний стереотип поведінки.

Ж

ЖАГА, -и, ч. 1. Велике бажання пити; спрага. 2. *перен.* Велике, нестримне бажання чого-небудь. // до чого, чого. Прагнення до чого-небудь, до володіння чим-небудь, до досягнення якоїсь мети. 3. Нестримне почуття любові; пристрасть.

ЖИТТЕСТВЕРДЖУЮЧИЙ, -а, -е. Здатний творити, перебудовувати життя.
// Проїнятий оптимізмом, бадьорістю, вірою в перемогу добра над злом.

З

ЗАГАЙНИЙ, -а, -е. 1. Який повільно, уповільнено робить що-небудь; неквапливий (про людину). 2. На виконання якого витрачається багато часу; копіткий, забарний (про роботу, справу і т. ін.).

ЗАЙДА, -и, ч. і ж., розм. Людина, яка прибула, прийшла звідки-небудь, неутешна. // Чужоземний загарбник.

ЗНІЧЕВ'Я, рідше **ЗНЕЧЕВ'Я**, присл., розм. 1. З нічого робити. // З дурного розуму, здуру. 2. Несподівано, раптом. 3. Ні з того, ні з сього, без причини.

ЗЯЯТИ, зяє, *недок.* Бути широко відкритим, виявляючи всю свою глибину (про отвір, яму, провалля і т. ін.) (напр., про вікно з вибитими шибками). // *чим.* Мати глибокі отвори, великі дірки і т. ін.

І

ІДЕЙНИЙ, -а, -е. 1. Стос. до ідеї, пов'язаний з нею. 2. Проїнятий передовими ідеями, пов'язаний з ними; передовий. 3. *розм.* Відданий ідеалу; безкорисливий.

ІДІЛІЯ, -ї, ж. 1. Невеликий поетичний твір, що зображує мирне, безтурботне життя селян на лоні природи. 2. Про близьке до природи, мирне, безтурботно-щасливе життя.

ІЛЮЗІЯ, -ї, ж. 1. Оманливе, хибне сприймання дійсності: хибне уявлення про що-небудь. // Необґрунтована надія, нездійснення мрія. 2. Програмний номуер ілюзіоніста.

ІМПЛАНТАТ, -у, ч. Пристосування із будь-яких неорганічних матеріалів, яке вводиться в організм людини для тимчасового виконання різних функцій.

ІНТЕРАКТИВНИЙ, -а, -е. Який стосується процесу або пристрою, що переривається іншим процесом або пристроєм у перебігові процесу.

К

КЛАСИЧНИЙ, -а, -е. 1. Стос. до класицизму. 2. Створений класиком, класиками; виняткового значення, зразковий. // Характерний, типовий для кого-, чого-небудь. // *розм.* Найкращий у своєму роді; чудовий. 3. Стос. до світу стародавніх греків і римлян; античний. // Пов'язаний із вивченням давньогрецької й латинської мов та античної літератури.

КОАЛІЦІЯ, -ї, ж. Об'єднання, союз, угода держав, партій і т. ін. для досягнення спільної мети.

КОГОРТА, -и, ж. 1. У Стародавньому Римі – загін війська, що становив десяту частину легіону. 2. Група людей, що має якусь загальну характеристику. 3. *перен.* Міцно згуртована група людей. 3. *біол.* Категорія, що об'єднує споріднені роди.

КОДЕКС, -у, ч. 1. Сукупність законів у якій-небудь галузі права. 2. *перен.* Сукупність правил поведінки, звичок, переконань і т. ін. *Кодекс честі*. 3. Старовинний рукопис в оправі.

КОЛЄКЦІЯ, -ї, ж. Систематизоване зібрання однорідних предметів, систематизованих за певними ознаками, що мають науковий, художній, історичний інтерес.

КОМУНІКАБЕЛЬНИЙ, -а, -е. Товариський, контактний.

КОНТРАКТ, -у, ч. Письмова угода, договір, за яким сторони, що його уклали, мають взаємні зобов'язання.

КУМАНЕЦЬ, -і, -я, ч. Керамічна фігурна посудина для напоїв, що тепер використовується здебільшого як прикраса.

КОНЦЕПЦІЯ, -ї, ж. 1. Система доказів певного положення, система поглядів на те чи інше явище; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ. 2. Ідейний задум твору.

КУРІТИ¹, -рить, *рідко* куріє. Горіти слабо, виділяючи при цьому дим. // Сповнювати повітря димом.

КУРІТИ², -рить, *недок.* 1. Підіймати куряву вгору. 2. Здійматися вгору (про пил, сніг, туман і т. ін.).

Л

ЛАДНИЙ¹, -а, -е, *розм.* 1. Те саме, що **гарний**; красивий (про зовнішні ознаки). // Сонячний, погідний. // Який заслуговує схвалення; добрий, слухний. 2. Добре, вдало, акуратно зроблений, виконаний. // Вдало, зі смаком підібраний. 3. Діловитий, вправний. *Ладний господар.* 4. Проїнятий доброзичливістю, приязню, ласкою; лагідний, ніжний. 5. Злагоджений, гармонійний.

ЛАДНИЙ², ладен, -дна, -дне. Схильний, охочий що-небудь робити. // Готовий до певних учинків; згоден на певну дію, стан.

ЛІК, -у, ч. 1. Те саме, що **лічіння**; лічба. *Вести лік чомусь.* **Без ліку** – про велику кількість кого-, чого-небудь; дуже багато. 2. Результат, наслідок підрахунків.

ЛІЦЕНЗІЯ, -ї, ж. 1. Дозвіл, що надається на здійснення видів діяльності, які відповідно до діючого законодавства підлягають ліцензуванню. 2. Дозвіл, що надається державними органами на право торговельного і т. ін. обміну між країнами. 3. Дозвіл на право використання технічного досягнення, що надається на підставі ліцензійного договору або судового чи адміністративного рішення компетентного державного органу.

М

МАНЕРА, -и, ж. 1. Спосіб виконання дії; звичка діяти певним чином. 2. Спосіб поводитися, триматися в товаристві. 3. Сукупність особливостей, творчих прийомів, властивих митцеві, напрямку в літературі або мистецтві, художньому творові, виконанню художнього твору.

МАРКУВАТИ, -ую, -уєш. Ставити марку на виробах, товарах.

МИЛОСЕРДЯ, -я, с. Добре, співчутливе ставлення до кого-небудь.

МОРАЛЬ, -і, ж. 1. Система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства; етика (у 2 знач.). 2. Повчальний висновок із чогось. 3. *розм.* Повчання, настанови, поради.

МОРАЛЬНИЙ, -а, -е. 1. Стос. до моралі. // Який містить мораль. 2. Який відповідає вимогам моралі. 3. Пов'язаний з духовним життям людини.

МОТИВАЦІЯ, -ї, ж. 1. Сукупність мотивів, доказів для обґрунтування чогось; мотивування. 2. Доведення необхідності скоєння певних вчинків. 3. Заохочення учнів до вивчення певного предмета, дисципліни, пояснення необхідності навчання у школі.

МУЛЬТИМЕДІА, ж. Комп'ютерна технологія, яка дозволяє гнучко керувати потоками різноманітної інформації – текстами, графічними зображеннями, музикою, відеозображенням.

Н

НАРІЧЧЯ, -я, с. Угрупування діалектів якої-небудь мови на основі спільних діалектних рис.

НАЧАЛО, -а, с. 1. *рідко.* Вихідна точка, початок (про все, що має протяжність). 2. *рідко.* Початок у процесі, розвитку чого-небудь, а також сам відтинок часу, пов'язаний з цим початком. *Начало буття.* 3. Основа, сутність, джерело чого-небудь. 4. *тільки мн.* Основні положення, принципи. *Начала проективної геометрії.* 5. Способи, методи здійснення чого-небудь.

НАШАРУВАННЯ, -я, с. 1. Дія за знач. **нашарувати** і **нашаруватися**. 2. Те, що нашарувалося на що-небудь. // Осадове утворення у вигляді шарів ґрунту,

що налягають один на одний. 3. *перен.* Особливість, риса чого-небудь, що утворилася пізніше і приєдналася до першооснови.

НЕПЕРЕСІЧНИЙ, -а, -е. Який чимсь вирізняється з-поміж інших; не такий, як інші, не схожий на інших; особливий, незвичайний, винятковий.

О

ОБОЛОНЬ, -і, *ж.* Заплавні луки.

ОКРЕМІШНИЙ, -я, -є. 1. Власт. тільки певній особі, предмету, явищу; своєрідний, особливий. 2. Те саме, що **окремий**.

ОПТИМІЗМ, -у, *ч.* Світосприймання, перейняте бадьорістю, життєрадісністю, твердою вірою в краще майбутнє, в успіх.

ОРЕНДА, -и, *ж.* 1. Наймання, тимчасове користування будівлями, земельною ділянкою, обладнанням, виробничими площами, машинами і т. ін. на договірних засадах. 2. Плата за таке користування.

ОРИГІНАЛЬНИЙ, -а, -е. 1. Який не є копією або підробкою чого-небудь; справжній, автентичний. // Створений самостійно, без наслідування відомих зразків. // Який не є перекладом з іншої мови. 2. Який привертає до себе увагу своєю незвичайністю, своєрідністю. // Не схожий на інших; самобутній. // Дивний, химерний.

ОСОБИСТІСТЬ, -тості, *ж.* Конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки і т. ін.; індивідуальність, особа.

П

ПАСПОРТ, -а, *ч.* 1. Документ установленого зразка, що посвідчує особу власника, його громадянство. *Паспорт громадянина України*. 2. Реєстраційний і технологічний документ, що містить основні відомості про яке-небудь підприємство, устаткування, прилад, предмет господарського вжитку і т. ін.

ПАТРІАРХ, -а, *ч.* 1. Глава роду за родового ладу. 2. *перен.* Найстарша, найбільш поважана людина в якому-небудь колективі. 3. Найвищий титул перер. у православній церкві, а також особа, що має цей титул.

ПЕСИМІЗМ, -у, *ч.* Світосприймання, перейняте смутком, безнадією, зневірою в успіх, у краще майбутнє; прот. оптимізм.

ПІДПРИЄМЕЦЬ, -мця, *ч.* Той, хто володіє промисловим, торговельним і т. ін. закладом. // Організатор вигідних справ, прибуткових операцій.

ПОКРОВІТЕЛЬСТВО, -а, *с., книжн., рідко.* Піклування, турбота про кого-небудь, підтримка когось; захист.

ПРИУРОЧУВАТИ, -ую, -уєш, *недок.*, **ПРИУРОЧИТИ**, -чу, -чиш. Навмисне влаштовувати збіг за часом однієї події з іншою. // Влаштовувати, організовувати і т. ін. що-небудь з нагоди якоїсь знаменної події, свята тощо.

ПРОФЕСІОНАЛ, -а, *ч.* Той, хто зробив яке-небудь заняття предметом своєї постійної діяльності своєю професією. // Добрий фахівець, знавець своєї справи.

ПРОФЕСІЯ, -ї, *ж.* Рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок та є для кого-небудь джерелом існування.

Р

РЕЄСТР, -у, *ч.* 1. Список, письмовий перелік кого-, чого-небудь. // Список, перелік у словнику слів, що тлумачаться або перекладаються іншою мовою. 2. Книга для запису справ, документів, майна, земельних володінь, обліку наявності, руху коштів та цінностей і т. ін.

РЕЗЮМЕ, *невідм., с.* 1. Стислий виклад суті доповіді, статті і т. ін. // Стислий висновок зі сказаного, написаного або прочитаного. 2. Відомості про свою освіту, професійний досвід, наукові інтереси і т. ін., що їх повідомляє пре-

.....

тендент на яку-небудь роботу або особа, яка хоче вступити до навчального закладу.

РЭКВІСМ, -у, ч. 1. Католицьке богослужіння над померлим. // *перен.* Те, що віщує кінець існуванню кого-, чого-небудь. 2. Багатоголосий циклічний вокальний чи вокально-інструментальний твір скорботно-патетичного характеру.

РЕФЕРЕНДУМ, -у, ч., *політ.* Всенародний опит із найважливіших питань державного життя.

С

САМІТ, -у, ч. Конференція, нарада, збори глав держав та урядів.

САМОБУТНІЙ, -я, -є. Який відзначається природною своєрідністю, не схожий на інших (інші); самостійний у своєму розвитку, незалежний від будь-яких впливів; неповторний, оригінальний. Самобутній талант. // у знач. ім. **самобутнє**, -нього, с. Те, що відзначається природною своєрідністю, не схоже на інше.

СВІДОЦТВО, -а, с. Офіційний документ, який підтверджує якийсь факт або містить відомості про кого-небудь; посвідчення.

СОЦІАЛЬНИЙ, -а, -е. 1. Пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний, громадський. // Породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу. // Існуючий у певному суспільстві. // Здійснюваний у суспільстві. // Зумовлений поділом суспільства на класи.

СПЕЦІАЛЬНІСТЬ, -ності, ж. Окрема галузь науки, техніки, мистецтва і т. ін.; сфера чиеїс діяльності або вивчення чого-небудь. // Основна кваліфікація; професія, фах. // *розм.* Улюблена справа, заняття, в якому хто-небудь виявляє уміння, хист.

СПОВІДЬ, -і, ж. 1. У православній і католицькій церкві – обряд покаяння в гріхах перед священником і відпущення ним цих гріхів. 2. *перен.* Відверте зізнання в чому-небудь, розповідь про щось.

СПЇРХУВАТИ і СПОРХУВАТИ, -ую, -уєш, *недок.*, **СПЇРХНУТИ і СПОРХНУТИ**, -ну, -неш, *док.* 1. Легко і швидко злітати з якого-небудь місця (про птаха, метелика і т. ін.). 2. *перен.*, *розм.* Швидко підхоплюватися з якого-небудь місця (про людину).

СТАНОВИЩЕ¹, -а, с. 1. Ті чи інші обставини, умови, в яких хто-, що-небудь перебуває. 2. Сукупність суспільно-політичних відносин, аспекти суспільного життя. 3. Місце, роль у суспільстві, в соціальному чи професійному середовищі, сім'ї і т. ін. 4. Режим, розпорядок державного, суспільного життя, що його встановлює влада.

СТАНОВИЩЕ², -а, с. Місце стоянки, тимчасового розташування кого-небудь; стан.

СТРУМЕНІТИ, струменіє і струменить. 1. Литися, текти струменем, цівкою. 2. *перен.* Випромінюватися, поширюватися в навколишньому просторі, проникати куди-небудь, перев. струменем або струменями (про світло, пахощі, звуки і т. ін.).

Т

ТЕРНІСТИЙ, -а, -е. 1. Вкритий тернами, колючими заростями. // Вкритий колючками, шпичаками (про рослину). 2. *перен.* Сповнений труднощів, злигоднів, страждань; важкий (у 5 знач.) (про життєвий шлях людини).

ТІТУЛ, -у, ч. 1. Спадкове чи надане монархом почесне дворянське звання (князь, герцог, граф і т. ін.) або звання володаря держави (король, цар). // Найменування, звання, що дається комусь на знак визнання його заслуг, високого громадського становища тощо. // *розм.* Назва якої-небудь посади, чину тощо. 2. Перша сторінка книжки, на якій надруковано заголовок, ім'я автора, назва видавництва, місце видання тощо.

ТРЕМТЛИВИЙ, -а, -е. 1. Який тремтить (у 1, 2 знач.), здатний тремтіти, дрижати від чогось; тремтячий. // Який нервово, від хвилювання, холоду тощо

здригається, рухається. // Миготливий, мерехтливий (про світло, вогонь і т. ін.). // Переривчастий, дрижачий, нерівний (про голос, звук). // Який посилено б'ється (про серце). *Тремтливе серце*. 2. *перен.* Боязкий, полохливий. *Тремтливі козулі*. 3. *перен.* Пройнятий внутрішнім, душевним хвилюванням; схвилюваний. *Тремтливе чекання*.

У

УЖИТОК (ВЖІТОК), -тку, ч. 1. Використання, застосування чого-небудь; користування чим-небудь. 2. *заст.* Майно, добро; достатки. 3. *розм.* Користь, вигода.

УПОДОБАННЯ (ВПОДОБАННЯ), -я, с. Схильність до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимсь, чимсь як таким, що відповідає смакам, бажанням, настроям і т. ін.

УРОЧИЩЕ (ВРОЧИЩЕ), -а, с. 1. Те, що становить природну межу (яр, гора і т. ін.). 2. Ділянка, яка вирізняється серед навколишньої місцевості природними ознаками (ліс серед поля, лука, болото серед лісу і т. ін.).

Ф

ФАКУЛЬТЕТ, -у, ч. Підрозділ (частина, відділ) вищого навчального закладу, де викладається певний цикл споріднених наукових дисциплін і готують фахівців відповідного профілю. *Філологічний факультет*. // Студентсько-викладацький склад такого відділу.

ФАХ, -у, ч. 1. Вид заняття, трудової діяльності, що вимагає певної підготовки і є основним засобом до існування; професія. // Будь-який вид занять, що є основним засобом до існування. 2. Основна кваліфікація, спеціальність. // *перен.*, *розм.* Справа, заняття, в якому хтось виявляє велике вміння, майстерність, хист.

ФАХІВЕЦЬ, -вця, ч. 1. Той, хто досконало володіє якимсь фахом, має високу кваліфікацію, глибокі знання з певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо; спеціаліст. 2. Той, хто зробив якість заняття своєю професією.

ФІЛАНТРОПІЯ, -ї, ж. Благодійна діяльність, надання допомоги та заступництва нужденним. // *заст.* Людинолюбство.

ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ, -а, -е. 1. Міцний, великий, зроблений на тривалий час. // *розм.* Значний за величиною, обсягом. 2. *перен.* Який є головним, основним. // Ґрунтовний, глибокий, капітальний.

Ц

ЦЕРЕМОНІАЛ, -у, ч. 1. Розпорядок, установлений для якого-небудь обряду, церемонії. // Прийнята послідовність дій під час урочистої відправи, а також церковних та світських церемоній. 2. У католицькій церкві – книга, яка містить детальні вказівки з церемоніалу єпископських богослужінь та деяких інших дій, що здійснюються єпископом або його стосуються.

Ч

ЧЕСТОЛЮБСТВО, -а, с. Прагнення до слави, пошестей, домагання високих постів.

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

Список скорочень

діал. – діалектне

заст. – застаріле

зневажл. – зневажливе

підсил. – підсилювальне

поет. – поетичне

розм. – розмовне

уроч. – урочисте

АМАТОР, ЛЮБИТЕЛЬ, ДИЛЕТАНТ.

АНТИЧНИЙ, КЛАСИЧНИЙ, ДРЕВНІЙ *рідше*.

БАЖАННЯ, ЖАДАННЯ, ПОЖАДАННЯ *рідше*, ПОТЯГ, ПРИСТРАСТЬ *підсил.*, ЖАГА *підсил. поет.*

ВИШУКАНИЙ, ДОБІРНИЙ, ВИТОНЧЕНИЙ, ОБТОЧЕНИЙ, РАФІНОВАНИЙ, ОРНАМЕНТАЛЬНИЙ.

ВІДПОВІДНИЙ, ВИГІДНИЙ, НАЛЕЖНИЙ, ПРИДАТНИЙ, ПРИСТОЙНИЙ, ПІДХОЖИЙ, ПІДХОДЯЩИЙ *розм.*, ГОЖИЙ *розм.*, ПРИГОЖИЙ *розм.*, ЗДАТНИЙ *розм.*, ПРИГІДНИЙ *розм. рідше*, ГОДЯЩИЙ *розм. рідко*, ЗДАЛИЙ *діал.*, ДОГІДНИЙ *діал.*

ВІТАННЯ, ПРИВІТАННЯ, ПРИВІТ, УКЛІН, ПОКЛІН, ПОВІТАННЯ *розм.*; ПОЗДОРОВЛЕННЯ, ВІНШУВАННЯ; АДРЕС (письмове звичайно розширене з нагоди чийогось ювілею); ОВАЦІЯ (бурхливі оплески із схвальними вигуками); САЛЮТ.

ГОРЬ, ПАГОРОК, ПАГОРЬ, ПРИГІР, ПРИГІРОК, СҮТОРЬ, КУЧУГУРА, ШПИЛЬ, ГОРБОВИНА, ГОРБИНА *рідше*, ПЕРЕГІРОК *рідше*, БУГОР *розм. рідше*; КУРГАН (високий земляний насип); МОГИЛА (перев. зі стародавнім похованням).

ДАВНІЙ, СТАРІЙ, ДАВНІШНІЙ *розм.*, ДАВНІЗНИЙ *підсил. розм.*, СТАРІЗНИЙ *підсил. розм.*, ВІДДАВНІЙ *заст.*, ДРЕВНІЙ *заст.*; ДОІСТОРИЧНИЙ.

ДЕРЖАВНИЙ, УРЯДОВИЙ, КОРОННИЙ *заст.*; КАЗЕННИЙ, КАМЕРАЛЬНИЙ *діал.*

ДОБРОДІЙНИК, БЛАГОДІЙНИК, ФІЛАНТРОП, ДОБРОЧИНЕЦЬ *рідше*, ДОБРОДІЙ *розм.*, БЛАГОТВОРИТЕЛЬ *заст.*, МИЛОСТИВЕЦЬ *заст.*, ЛАСКАВЕЦЬ *заст.*

ДОГОВІР, УГОДА, УКЛАД *заст.*, РЯД *заст.*; КОНТРАКТ (письмовий); ПАКТ, ТРАКТАТ *заст.*; КОНВЕНЦІЯ.

ДОДАТОК, ДОПОВНЕННЯ, ДОВЕРШЕННЯ, ПРИДАТОК, ДОДАЧА *розм.*, ПРИДАЧА *розм.*, ПРИВІСОК *розм.*, ГАК *розм.*, ПРИЧИНОК; ДОВАЖОК *розм.* (перев. про щось зайве, непотрібне).

ДОДУМАТИСЯ, ЗМІРКУВАТИ, ПРИДУМАТИ, ДОДУМАТИ, ДІЙТИ чого, до чого, ДОБРАТИ чого, *розм.*, УМУДРУВАТИ що, *розм.*, ДОМУДРУВАТИСЯ *розм.*, ДОМИСЛИТИСЯ *розм.*, ДОКУМЕКАТИСЯ *розм.*, ДОМІЗКУВАТИСЯ

розм., ДОРОЗУМІТИСЯ розм., УМУДРІТИСЯ розм., ЗМУДРУВАТИ що, діал., ЗМІСЛИТИ діал.; ЗНАЙТИСЯ (не розгубившись, вийти зі скрутного становища).

ДОЛЯ, ТАЛАН, ЖЕРЕБ, ЩАСТЯ, СУДЬБА розм., ФОРТУНА розм., ПЛАНЕТА розм., заст., ПЛАНІДА розм., заст., УДІЛ заст., уроч., ПАЙ заст.

ДОМОВЛЕНІСТЬ, УМОВА, ЗМОВА рідше, УГОДА, ЗЛАГОДА, УСТАНОВА розм., НАМОВА розм., ЗМОВКА розм. рідше, ВИМОВА діал.

ДРАГОВИНА, ДРАГВА рідше, ГРУЖАВИНА розм., МЛІКА діал., ЦМОКОВИНА діал., КАЛАБАТИНА діал.

ДРІВНИЦЯ, ДРІВ'ЯЗОК, ДРІВНОТА розм., ПУСТЕ розм., ДЕЩИЦЯ розм., АБИЩИЦЯ розм., АБИЩО розм., ДУРНИЦЯ розм., ДУРНИЧКА розм., НІКЧЕМНИЦЯ розм., ДУРОЩІ розм., МАЛИЗНА розм., ПОРОХ розм., ПОЛОВА розм., БЕЗДІЛЛЯ розм., МІЗЕРІЯ розм., МІЗЕРНЯ зневажл., ПШИК зневажл., МАРНИЦЯ діал., ФРАШКА діал., ШАЛЬ діал.; ДРІВНИЧКА, ВИТРЕБЕНЬКИ розм.

ДУХОВНИЙ, МОРАЛЬНИЙ, ВНУТРІШНІЙ, ДУХОВИЙ; ДУШЕВНИЙ, ЧУТТІВНИЙ (стосовний психічної діяльності); ПЛАТОНІЧНИЙ (про почуття – позбавлений чуттєвості).

ЕФЕКТНИЙ, ЯСКРАВИЙ, СЛІПУЧИЙ, БЛИСКУЧИЙ.

ЄДНІСТЬ, ЗГУРТОВАНІСТЬ, ЄДНАННЯ, ЄДИНІСТЬ рідше, ОДНІСТЬ рідко; МОНОЛІТНІСТЬ, СПАЯНІСТЬ, СПАЙКА (міцне об'єднання).

ЖОРСТОКИЙ, БЕЗЖАЛІСНИЙ, БЕЗСЕРДЕЧНИЙ, НЕМИЛОСЕРДНИЙ, НЕМИЛОСТИВИЙ, ЛЮТИЙ, ЖОРСТКИЙ рідше; НЕЩАДНИЙ, НЕЛЮДСЬКИЙ, ДИКУНСЬКИЙ, ВАРВАРСЬКИЙ, ЗВІРЯЧИЙ, ВОВЧИЙ, БУЗУВІРСЬКИЙ, БЕЗПОЩАДНИЙ заст.; ДРАКОНІВСЬКИЙ; ІНКВІЗИТОРСЬКИЙ (про дії, звичаї, заходи тощо).

ЗАДОВІЛЬНИЙ (який задовольняє певні умови для кого-, чого-небудь, потреби, визначені кимсь і т. ін.), ПРИЙНЯТНИЙ, ЛЮДСЬКИЙ (про одяг, житло і т. ін. – який повинна, в принципі, мати людина); СТЕРПНИЙ, ТЕРПИМИЙ розм.

ЗАСВОЇТИ (у процесі вивчення чого-небудь, ознайомлення з чимось, набуття якихось знань, зрозуміти, уявити щось), ОСВОЇТИ, ОПАНУВАТИ, ОВОЛОДІТИ чим, ОСЯГНУТИ, ОСЯГТИ, ПОГЛИНУТИ (глибоко, міцно); ПОДУЖАТИ, ПОВОРОТИ, ПЕРЕВОРОТИ, ОСИЛИТИ розм. (подолавши значні труднощі).

ЗАСЕЛЯТИ, ЗАСЕЛЮВАТИ, НАСЕЛЯТИ, КОЛОНІЗУВАТИ, ОСЕЛЯТИ рідко, ОСЕЛЮВАТИ рідко, ЗАЛЮДНЮВАТИ рідко, ЗАЛЮДНЯТИ рідко, ОСАДЖУВАТИ заст., ОСАДЖАТИ заст.

ЗГОДА, ЗЛАГОДА, ЛАД, МИР, СПОКІЙ, ПОРОЗУМІННЯ, ЛАГОДА розм., ЗЛАДА діал., ПОКІЙ заст., РЯД заст., рідко.

КОЛОДА, КОЛОДКА, БЕРВЕНО діал., ДЕЛІНА діал., КЛЬОЦ діал., КОВБОК діал., КОВБАН діал.; БРУС, БРУСОК, РУБАНКА діал.; ДУБОК розм. (короткий шматок дерева); КРУГЛЯК (кругла деревина); ЧУРБАК розм. (коротка деревина); ДРОВІТНЯ розм., ДРИВІТНЯ діал., КОВБИЦЯ діал.

КОХАННЯ, ЛЮБОВ, ПОЧУТТЯ, ЗАКОХАННЯ розм., ЛЮБОЩІ, ЛЮБІСТЬ розм., УПОДОБА діал., ЛЮБВА [ЛЮБА] діал., МИЛІСТЬ заст.; ПРИСТРАСТЬ, ЖАГА (сильне, нестримне почуття).

- КРІХТА, КРІШКА, КРИХТИНА, ДРІВКА, РІСКА [РІСКА] *розм.*, ПОРОШІНА *розм.*, КРІХА *розм.*, ПУШКА *діал.*, ОДРОБІНА *діал.*
- ЛАД (форма, тип господарства певної суспільно-економічної формації), УКЛАД, УСТРІЙ, ПОРЯДОК; РЕЖИМ (перев. з негативною оцінкою).
- ЛЮБИЙ, ДОРОГИЙ, МІЛИЙ, ЖАДАНИЙ, БЕЗЦІННИЙ *підсил.*, НЕНАГЛЯДНИЙ *підсил. поет.*, ЛЮБИМИЙ, ПРИХІЛЬНИЙ *кому, чому, рідше*, ЛЮБ'ЯЗНИЙ *заст. діал.*
- ЛЮБО, МІЛО, ЛЮБ'ЯЗНО, ЛАСКАВО, ЛЮБЕНЬКО.
- ЛЮДЯНИЙ, ГУМАННИЙ, ЩІРИЙ, ЛЮДСЬКИЙ, ЛЮДИНОЛЮБНИЙ, ЧОЛОВІЧНИЙ *заст.*, ЛЮДНИЙ *діал.*
- МАЙБУТНЄ *іменник*, МАЙБУТНІСТЬ, ПРИЙДЕШНЄ, ПРИЙДЕШНІСТЬ, МАЙБУТТЯ *поет.*, МАЙБУТЬ *поет.*, ПРИШЛІСТЬ *заст.*; ДАЛЕЧІНЬ (час, до якого ще дуже далеко).
- МАЙСТЕРНІСТЬ, ВПРАВНІСТЬ, УМІННЯ, УМІЛІСТЬ, МИСТЕЦТВО, МАЙСТЕРСТВО *заст.*
- МІСТКИЙ, ЁМНИЙ, ЁМКИЙ, ВКЛАДИСТИЙ *розм.*
- НАЙБІЛЬШИЙ, ЯКНАЙБІЛЬШИЙ *підсил.*, ЩОНАЙБІЛЬШИЙ *підсил.*, МАКСИМАЛЬНИЙ, НАЙВИЩИЙ, ПОВНИЙ (про швидкість, силу тощо); ГРАНИЧНИЙ, КРАЙНИЙ (який є останнім ступенем у розвитку якоїсь ознаки); ПЕРШОЧЕРГОВИЙ.
- НАПРУЖЕННЯ, НАПРУЖЕНІСТЬ, ГОСТРОТА *підсил.*; НАТЯГНУТІСТЬ (про стан стосунків, коли напруження готове перейти в розрив); ДРАМАТИЗМ *підсил.* (дуже напружений момент у розвитку якої-небудь дії або стану).
- НЕДОВГОВІЧНИЙ, МИНУЩИЙ, СКОРОМИНУЩИЙ *підсил.*, ШВИДКОМИНУЧИЙ *підсил.*, ШВИДКОПЛИННИЙ *підсил.*, *поет.*, БИСТРОПЛИННИЙ *підсил. поет.*, МИТТЄВИЙ *підсил.*, ХВИЛІННИЙ *підсил.*, ЕФЕМЕРНИЙ, ЛЕТУЧИЙ *поет.*, ПЕРЕБІЖНИЙ *поет.*, БІГУЧИЙ *заст.*, ХВИЛЕВИЙ *підсил. заст.*
- НЕЗНАЧНИЙ, НЕЗНАЧУЩИЙ, НЕВАЖЛИВИЙ, НЕВАГОМИЙ, МІЗЕРНИЙ *підсил.*, НІКЧЕМНИЙ *підсил.*; НЕІСТІТНИЙ, НЕСУТТЄВИЙ, ДРІБ'ЯЗКОВИЙ, МАРНИЙ (який не становить суті чого-небудь); МАЛОВАЖНИЙ, МАЛОЗНАЧНИЙ, МАЛОЗНАЧУЩИЙ *рідше*, МАЛОІСТІТНИЙ; НЕСЕРЙОЗНИЙ, ПУСТИЙ *підсил. розм.*; МАЛЕНЬКИЙ, МАЛІЙ *рідше*, ДРІВНИЙ; НЕПОВАЖНИЙ (про причину); ПЛАЧЕВНИЙ *підсил.* (про результат); ДРУГОРЯДНИЙ, ТРЕТЬОРЯДНИЙ *підсил.*
- ОБ'ЄДНАННЯ *кого, чого або яке*, СОЮЗ, СПІВДРУЖНІСТЬ, СПІВТОВАРІСТВО; ФЕДЕРАЦІЯ; КОНФЕДЕРАЦІЯ; БЛОК, КОАЛІЦІЯ; ЛІГА.
- ОКРЕМИЙ, САМОСТІЙНИЙ, ПООДИНОКИЙ, ОКРЕМІШНИЙ, ПОРІЗНЕНИЙ, НЕЗВ'ЯЗАНИЙ, РОЗ'ЄДНАНИЙ, ОСІБНИЙ *рідко*, ОКРІМНИЙ *діал.*
- ОРГАНІЧНИЙ, НЕРОЗРІВНИЙ.
- ОРИГІНАЛЬНИЙ; СВОЄРІДНИЙ, НЕШАБЛОННИЙ, НЕШАБЛОНОВИЙ, НЕСТАНДАРТНИЙ; НЕТРАФАРЕТНИЙ, НЕЗАТЁРТИЙ, СВІЖИЙ (про мову, думки тощо); СМІЛИВИЙ, СМІЛИЙ (про проект, задум і т. ін.).
- ОСВІТИТИ (зробити видимим, освітленим), ОСВІТЛІТИ, ОПРОМІНИТИ, ПРОСВІТИТИ, ВІСВІТИТИ, ВІСВІТЛИТИ, РОЗСВІТИТИ, ПРОСВІТЛІТИ,

УДАРИТИ *підсил.*, ОСЯЯТИ, ОСІЯТИ *підсил. уроч.*, ОЗОРИТИ *поет.*, ОСВІНУТИ *діал.*, РОЗ'ЯСНИТИ *діал.*; РОЗІТНУТИ, РОЗСІКТИ (раптово або вузькою смугою).

ОСВОЇТИ, ОПАНУВАТИ, ОСВОЇТИСЯ *з чим*, ОСІДЛАТИ *розм.*

ОСВОЮВАТИ, ПІДКОРЯТИ, СКОРЯТИ, ПІДКОРЮВАТИ *рідше*; ОБЖИВАТИ.

ПЕРЕБОРОТИ, ПЕРЕМОГТИ, ПОБОРОТИ, ПОДОЛАТИ, ЗДОЛАТИ, ПЕРЕСИЛИТИ, ОСИЛИТИ, ПОДУЖАТИ, ЗДУЖАТИ, ЗДОЛІТИ *рідше*, ПОКОНАТИ *рідше*, ЗМОГТИ *розм.*, ПЕРЕДУЖАТИ *заст.*, ПЕРЕСИЛУВАТИ *діал.*, ПОДОЛІТИ *діал.*

ПЕРЕДЧАСНО, ЗАВЧАСНО, ДОЧАСНО, ПЕРЕД ЧАСОМ, РАНО, ЗАРАНО, ЗАРАННЯ, ЗАРАНИ *розм.*, БЕЗ ПОРИ *розм.*, ЗАВЧАСУ *розм.*, ЗАРАННЕ *заст.*, ЗАСКОРО *діал.*, ЗАЧАСУ *рідше*, ЗРАНА *рідше*.

ПЕРШІСТЬ, ЛІДЕРСТВО, ПЕРВОРОДСТВО, ПЕРШЕНСТВО *рідше*; ПРИЮРИТІТ (у відкритті, винаході тощо).

ПОСЛІДОВНИЙ, СИСТЕМАТИЧНИЙ, МЕТОДИЧНИЙ, НЕУХІЛЬНИЙ, ВІТРИМАНИЙ, КОНСЕКВЕНТНИЙ; ЗВ'ЯЗНИЙ, ЛОГІЧНИЙ (перев. про мовлення, виклад думок).

ПРИВЛАСНЮВАТИ, ПРИСВОЮВАТИ, СОБІЧИТИ *діал.*; ЗАГРІВАТИ *розм.*, ХАПАТИ *розм.*, ЦУПИТИ *розм.*; ПІДГРІВАТИ *розм.*, ПРИСУСІДЖУВАТИ *розм.* (приєднуючи до свого); УТАЮВАТИ (таємно); УЗУРПУВАТИ (перев. чужі права, досягнення тощо).

ПРИМАРНИЙ, ОМАНЛИВИЙ, ОМАННИЙ, ОБМАНЛИВИЙ, НЕСПРАВЖНИЙ, НЕРЕАЛЬНИЙ, ОБЛУДНИЙ, ХИМЕРНИЙ, ЕФЕМЕРНИЙ, ІЛЮЗОРНИЙ.

ПРИРОДНИЙ (створений природою, здійснюваний за законами природи), НАТУРАЛЬНИЙ, ОРГАНІЧНИЙ, ДАРОВИЙ *розм.*; ЛАНДШАФТНИЙ (про парк, заповідник тощо).

ПРИХІЛЬНІСТЬ, ПРИЯЗНЬ, СИМПАТІЯ, ЛЮБ'ЯЗНІСТЬ, ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ, ПРИЗНАННЯ *рідше*, ПРИЄМНІСТЬ *рідше*, ПРИВІТНІСТЬ, ПРИВІТ *розм.*, ПРИВ'ЯЗАННЯ *діал.*; ФАВОР *заст.* (прихильність якоїсь знатної, впливової особи).

САМОВУТНИЙ, ОРИГІНАЛЬНИЙ, СВОЕРІДНИЙ.

СЛАБНУТИ, СЛАБШАТИ, СЛАБІШАТИ, СЛАБІТИ, БЕЗСИЛІТИ *рідше*, ПІДУПАДАТИ, ПЕРЕВОДИТИСЯ, ЗДАВАТИ, НІДІТИ, НІКНУТИ, ВИДИХАТИСЯ, КВОЛІТИ, ХІРІТИ, ПОНІКАТИ, ОСЛАБАТИ *рідше*, ЧУЧВЕРІТИ *розм.*

СЛАВА (загальне визнання кого-, чого-небудь); ЗНАМЕНІТИСТЬ, СЛАВНОЗВІСНІСТЬ, ПРОСЛАВА (широка, особлива популярність); ЛАВРИ *мн.* (як символ слави); БЕЗСМЕРТЯ *уроч.*; ЛУНА *розм.* (відзвук слави); ХВАЛА, ПОХВАЛА *заст.*, ОСАННА *заст.*

СПРАВИТИСЯ, УПРАВИТИСЯ, УПОРАТИСЯ, ПОДОЛАТИ, ОСИЛИТИ, ПОДУЖАТИ, ЗОРУДУВАТИ *розм.*

СТРАШНО, ЛЯЧНО, БОЯЗКО, БОЯЗНО, МОТОРОШНО, ЖАХНО.

СУВОРИЙ, КРУТИЙ, НЕУХІЛЬНИЙ, НЕЩАДНИЙ *підсил.*, НЕМИЛОСЕРДНИЙ *підсил.*, БЕЗЖАЛІСНИЙ *підсил.*, ЗАЛІЗНИЙ *підсил.*, ЖОР-

СТОКИЙ *підсил.*, ЖОРСТКИЙ, ШОРСТКИЙ *розм.*, СТРОГИЙ *рідше*, ДРАКОНІВСЬКИЙ *підсил.*

СУСПІЛЬНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ, ГРОМАДСЬКИЙ.

СУТЬ, СУТНІСТЬ, ЗМІСТ, СЕНС, ГОЛОВНЄ, ПІДОСНОВА, ЯДРО, ПРИРОДА, ЗНАЧЕННЯ, СМИСЛ *рідше*, ЗНАЧИМІСТЬ; ЄСТВО, КВІНТЕСЕНЦІЯ, РАЦІОНАЛЬНЕ ЗЕРНО, СІЛЬ, ТОЛК *заст.*; НУТРО *розм.* (найістотніше в кому-небудь).

ТРЕМТІТИ, ДРИЖАТИ, ЗДРИГАТИСЯ, ТРУСИТИСЯ, ТІПАТИСЯ, КОЛОТИТИСЯ, ДРИГОТИТИ *діал.*, ДИЛЬКОТАТИ *діал.*; ТРІПОТАТИСЯ (часто, дрібно); ДВИГТИТИ, ДВИГОТИТИ *підсил.*, ДВИЖАТИ *діал.*, ТРЯСТИСЯ, СТРЯСАТИСЯ, СТРУШУВАТИСЯ (під впливом сили).

ФАХ, СПЕЦІАЛЬНІСТЬ, ПРОФЕСІЯ, РЕМЕСЛО *розм.* (перев. у кустарному виробництві); КВАЛІФІКАЦІЯ.

ФАХІВЕЦЬ, СПЕЦІАЛІСТ, СПЕЦ *розм.*; ПРОФЕСІОНАЛ, ПРОФЕСІОНАЛІСТ (на відміну від аматора); МАЙСТЕР (з якого-небудь ремесла).

ФАХОВИЙ, СПЕЦІАЛЬНИЙ, ПРОФЕСІЙНИЙ, ПРОФЕСІОНАЛЬНИЙ.

ЦІЛКОМ, ПОВНІСТЮ, АБСОЛЮТНО, ЗОВСІМ, ЦІЛКОВИТО, ОСТАТОЧНО, СПОВНА, ТОЧНО, ПОСПІЛЬ, ПРИТЬМОМ *розм.*, ГЕТЬ *розм.*, ГЕТЬ-ЧІСТО *розм.*, КРУГОМ *розм.*, НАСКРІЗЬ *розм.*; ЗГОЛА *діал.*; ДОЩЕНТУ, ДОТЛА, ДОЧІСТА *розм.*, ЧІСТО *розм.*, НАЧИСТО *розм.*

ЧЕКАТИ, ЖДАТИ, ДОЖИДАТИ, ДОЖИДАТИСЯ, ОЧІКУВАТИ, СПОДІВАТИСЯ, ЧЕКАТИСЯ *розм.*, ТРИВАТИ *заст.*; НАДЖИДАТИ *розм.*, ПІДЖИДАТИ *розм.*, ЗАЖИДАТИ *розм.* (не дуже довго); ВИЧІКУВАТИ, ВИГЛЯДАТИ, ВИЖИДАТИ; ЧАТУВАТИ, ЧИГАТИ *розм.*, ЧАПІТИ *діал.*

ШАНОВНИЙ, ШАНОВАНИЙ, ПОВАЖНИЙ, ГІДНИЙ, ПОШТИВИЙ [ПОЧТІВИЙ] *розм.*, ЧЕСНИЙ *розм.*, ВЕЛІБНИЙ *заст.*, ПРЕВЕЛІБНИЙ *підсил. заст.*, ВАШЕЦЬКИЙ *заст.*, ВЕЛІЧНИЙ *заст.*

ШАНУВАЛЬНИК, ЦІНУВАЛЬНИК, ЦІНІТЕЛЬ *рідше*, ЗВЕЛІЧНИК, ЛЮБИТЕЛЬ *тільки чого*, ПОКЛОННИК *заст.*

СКОРОЧЕНІ ВІДПОВІДІ ДО ДЕЯКИХ ВПРАВ

8. Перше, друге й п'яте речення – означено-особові; четверте – узагальнено-особове; шосте й сьоме – безособові.
15. Кому не ставимо у третьому, п'ятому та восьмому реченнях.
17. 1. Коми після слів *мій, Дніпре, ти, батьку*; тире після слова *дужий*.
19. 5. Кома після слова *щасливиця*.
28. 1. Б; 2. Б; 3. Б; 4. Б; 5. В; 6. А; 7. Б; 8. Г; 9. В; 10. В; 11. А; 12. Б.
64. 1. Б; 2. Г; 3. В; 4. В; 5. А.
69. Складними сполучниковими є три речення.
78. Друге речення складається із чотирьох частин; треба поставити три коми. У п'ятому реченні сполучник *не тільки...а й*.
86. У п'ятому реченні сполучник *чи то...чи то*.
94. Кому ставимо в п'яти реченнях.
98. У шостому реченні треба поставити коми після слів *обжинки, пропах*.
103. 1. Б; 2. Б; 3. АЗ, Б4, В2, Г1; 4. Б, Г; 5. В; 6. Б.
108. У шостому реченні кома після слова *тополі*, а в сьомому – після слів *там, дерев*.
118. З поданих речень три з підрядними з'ясувальними.
132. З односкладними реченнями співвідносяться частини п'яти речень.
134. П'яте речення – з підрядним означальним.
141. У реченнях 1, 3, 5, 6 треба поставити по дві коми.
142. З поданих речень три з підрядними місця.
156. У шостому реченні підрядна частина означальна. У кожному реченні треба поставити одну кому.
160. Неповними є підрядні частини в п'яти реченнях.
183. 1. *Будівельні роботи не припинилися, хоча почалися проливні дощі*.
199. 1. [], (), ().
216. 1. В; 2. А; 3. А2, Б4, В1, Г3; 4. Б; 5. Б; 6. А.
222. Ворскла.
227. Перше речення складається з трьох частин.
230. У тексті є три безсполучникових складних речення.
235. З поданих речень шість безсполучникових складних.
241. Двокрапку ставимо в п'яти безсполучникових складних реченнях.
244. *На морі ставало темно: з берега насувала важка хмара*.
247. Треба поставити три двокрапки.
252. У тексті є п'ять безсполучникових складних речень.
258. 1. *Не візьмешся за роботу – робота сама не зробиться*.
260. 6. *Говорить, наче шовком шиє. Говорить – шовком шиє*.
267. Тире ставимо в другому, третьому та шостому реченнях.
272. 1. В; 2. Г; 3. Б; 4. В, Г; 5. А; 6. 1Б, 2В, 3А, 4Г.
276. Перше речення складається з трьох частин. Схема п'ятого речення: [], і [], (якої),].
286. У другому реченні треба поставити три коми. Схема сьомого речення: [], [], (що), [].
291. У тексті, крім ком, ще потрібно поставити двокрапки й тире.
293. У третьому реченні треба поставити тире і дві коми, а в четвертому реченні – п'ять ком.
297. 1. В; 2. Б; 3. В; 4. Г; 5. А; 6. В.
331. Треба поставити вісім ком.
336. 1. Б; 2. А, Г, Г, Е; 3. В; 4. А; 5. В.
338. *Підкрадатися* – непомітно наближатися до кого-, чого-небудь. Синоніми: *підкрадатися – крастися, підбиратися; зимно – холодно, морозно; дозрівати – спіти, стигнути, доспівати*.
353. 1, 2 – «Гайдамаки»; 3, 4 – «Причинна»; 5 – «Катерина»; 6, 7 – «І мертвим, і живим...»; 8 – «Сон».
354. Треба поставити 15 ком, у другому реченні – тире, у третьому – двокрапку.
357. 4. Коми після слів *чиста, сльоза, знати, бути, отрути, зів'янеш*. Схема п'ятого речення: [], і [] : [], (бо).

ЗМІСТ

<i>Шановні дев'ятикласники!</i>	3
ВСТУП. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	4
ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО У 8 КЛАСІ	10
§ 1. Просте неускладнене речення	10
§ 2. Просте ускладнене речення	14
ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА	23
§ 3. Пряма мова	24
§ 4. Непряма мова. Заміна прямої мови непрямою	28
§ 5. Діалог	31
§ 6. Цитата	34
§ 7. Узагальнення вивченого з теми «Пряма і непряма мова»	38
СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ	43
§ 8. Складне речення і його ознаки	44
§ 9. Складносурядне речення.	49
§ 10. Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення	52
§ 11. Розділові знаки між частинами складносурядного речення	55
§ 12. Узагальнення вивченого з теми «Складносурядне речення»	59
СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ	65
§ 13. Складнопідрядне речення	66
§ 14. Види складнопідрядних речень	70
§ 15. Складнопідрядні речення з підрядними означальними та підрядними з'ясувальними	75
§ 16. Складнопідрядні речення з підрядними місця і часу	81
§ 17. Складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня та з підрядними порівняльними	87
§ 18. Складнопідрядні речення з підрядними причини, мети, умови	91
§ 19. Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими і допустовими	97
§ 20. Складнопідрядні речення з кількома підрядними	101
§ 21. Узагальнення вивченого з теми «Складнопідрядне речення»	109
БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ	117
§ 22. Смислові відношення та інтонація у безсполучниковому складному реченні	118
§ 23. Кома і крапка з комою в безсполучниковому складному реченні	123
§ 24. Двокрапка в безсполучниковому складному реченні	127
§ 25. Тире в безсполучниковому складному реченні	130
§ 26. Узагальнення вивченого з теми «Безсполучникове складне речення»	135
СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ	141
§ 27. Складні речення із сурядним і підрядним зв'язком	142

§ 28. Складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком . . .	145
§ 29. Узагальнення вивченого з теми «Складне речення з різними видами зв'язку»	149
СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ (ССЦ)	155
§ 30. Поняття про складне синтаксичне ціле	156
§ 31. Складне синтаксичне ціле і абзац.	161
§ 32. Засоби міжфразного зв'язку. Актуальне членування речень у висловлюванні	164
§ 33. Структурні типи складних синтаксичних цілих.	169
§ 34. Узагальнення і систематизація вивченого з теми «Складне синтаксичне ціле»	173
ПОВТОРЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО	176
§ 35. Слово як предмет вивчення. Мовні аспекти вивчення речення.	176
§ 36. Практикум з орфографії	185
УРОКИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ	188
Урок 1. Читання мовчки тексту.	188
Урок 2. Стислий переказ тексту публіцистичного стилю	191
Урок 3. Твір у публіцистичному стилі на морально-етичну тему	193
Урок 4. Вибірковий переказ тексту художнього стилю	194
Урок 5. Вибірковий переказ тексту наукового стилю.	197
Урок 6. Стислий переказ тексту наукового стилю	199
Урок 7. Тези прочитаного	200
Урок 8. Конспектування як різновид стислого переказу почутого	202
Урок 9. Доповідь на морально-етичну та суспільну теми в публіцистичному стилі	204
Урок 10. Докладний переказ тексту публіцистичного стилю з творчим завданням	207
Урок 11. Оповідання на самостійно обрану тему	208
Урок 12. Ділові папери. Заява	209
Урок 13. Ділові папери. Автобіографія	211
Урок 14. Твір у публіцистичному стилі на суспільну тему.	212
ДОДАТКИ.	214
Пояснення щодо виконання деяких видів завдань	214
Основні пунктограми	215
Узагальнювальні таблиці	216
Тлумачний словничок	224
Словничок синонімів	231
Скорочені відповіді до деяких вправ.	236